

Madas Edit - Monok István

**A könyvkultúra Magyarországon
a kezdetektől 1730-ig**

TARTALOM

Előszó

Madas Edit:

Írás, könyv és könyvhasználat a középkori Magyarországon, 1000-1526

Bevezetés

I. A középkori könyvkultúra kutatásának elsődleges forrásai

Fennmaradt kódexek és nyomtatványok
Kódextöredékek
Könyvjegyzékek
Használói glosszák, az olvasó megjegyzései
Középkori magyarországi szerzők közvetlen forrásai

II. A kódextől a nyomtatott könyvig

A kódex
Íróanyagok és íróeszközök
A scriptor
A scriptorium fogalma és a könyvmásolás meggyorsításának lehetőségei
Az írás
A nyomtatott könyv megjelenése
A kódexek és a nyomtatott könyvek értéke
A könyvbeszerzés módjai
A könyvek tárolása
A könyvek nyilvántartása

III. Könyvhasználat a középkori Magyarországon

A könyvkultúra kezdetei (11-12. század)
Az írás és a könyv szerepének növekedése a 13. századtól a 15. század közepéig
A középkori könyvkultúra virágkora (a 15. század közepétől 1526-ig)

Monok István:

A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében, 1526-1730

Bevezetés

I. A források

Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai
Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai

II. Intézményi könyvtárak

A budai és a gyulafehérvári udvar könyvgyűjteményei
Városi és világi jellegű könyvtárak
Iskolai könyvtárak
Egyházi könyvtárak
A Kárpát-medencén kívüli magyar könyvtárak

III. Magánkönyvtárak

A főúri udvarok gyűjteményei
Köznemesi könyvtárak
Tudósok könyvtárai
Főpapjaink bibliotékái
Katolikus papok és protestáns lelkészek magánkönyvtárai
A polgárság olvasmányai

IV. Az olvasmányok nyelvi összetétele

V. Gyűjtő vagy olvasó? A könyvgyűjtési szokások

Előszó

Az európai történeti kutatásban az elmúlt évtizedekben újra előtérbe kerültek a forrástanulmányok, az újabban felfedezett dokumentumok kiadása, illetve a már ismert szövegek új szempontok szerinti elrendezésben való közreadása. Szükség is van erre, hiszen több humán tudomány szakoktatása és művelése erősen elméleti irányba tolódott el, a szakember gyakran elveszíti a forrásokkal való kapcsolatát. A nagyobb nyugat-európai nemzetek több pozitivisták vagy legalábbis forrásközpontú tudománytörténeti szakaszt éltek át, ennek ellenére ismét napirendre került a történelmi dokumentumok mostani elvárásoknak megfelelő kritikai kiadása.

A középkori és kora újkor könyves műveltség kutatásában élenjáró Németország, Franciaország vagy Anglia szakemberei sok évtizedes módszeres, alaposan megtervezett kutatómunka eredményeire támaszkodhatnak, amikor az írásbeliség, az olvasás, a könyvtárak és a könyvek használatának történetét modern kutatási és elemzési szempontok szerint újragondolják és -írják.

Magyarországi kulturális és történelmi emlékeink feltárása több okból is késik, és sajnálatos módon állandóan halasztódik. A könyves művelődés történetjének számos klasszikussá vált kutatója mellett az elmúlt évtizedekben mégis öröndetesen sok művelője akadt, és több országos program indult a kutatások szervezetté tételére. A retrospektív nemzeti bibliográfia munkálatai mellett, részben e munkák által inspiráltak, jól halad a máig fennmaradt könyvállományok számbavétele, központi nyilvántartása. Ezzel párhuzamosan a középkori kódexek és kora újkor kéziratok katalogizálása is lendületet vett. Tudományos kutatási programként e feltáró tevékenység kiegészül olyan szempontokkal, amelyek a hagyományos katalogizálás kereteit túllépik. Gondoljunk a kódextöredékek (fragmenta codicum) szervezett kutatására vagy a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseinek gyűjtésére. Ezen alaputatásokat egészíti ki a könyvkultúra levéltári forrásainak feltárása, s ez a kutatás az elmúlt időben olyan mennyiségi eredményt hozott, mellyel szükségessé teszi a magyarországi könyvtár- és olvasmánytörténet újragondolását.

A könyvtárak régi könyvállományának feltárása igényli a szakembereket, elsősorban olyan könyvtárosokat, akik kutatóként is megállják a helyüket. Az országban több felsőoktatási intézetben is elindult a régi könyvekkel és kéziratokkal foglalkozni tudó szakemberek képzése. Ez a képzés azonban sok új tankönyvet, oktatási segédanyagként is használható kiadványt igényel, továbbá azt, hogy az elmúlt évtizedek kutatásának eredményei immáron tananyagká válva épüljenek be a képzés folyamatába, lehetővé téve a kutatásokban való továbblépést.

Mostani vállalkozásunk ilyen oktatási segédlet-sorozat első darabja. Az írásbeliség, a könyvtárak és a könyvhasználat története mellett szeretnénk a felsőoktatási intézmények, és persze a művelt olvasóközönség számára is elérhetővé tenni a magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem modern szemléletű történetét. A könyvdíszítés, a könyvillusztráció és a könyvkötés magyarországi történetét teljességében még nem írták meg, és hiányzik a levéltárak korai évszázadokra vonatkozó történetének tankönyve is.

A könyves műveltség magyarországi történetének összefoglalása mellett a nyugat-európai könyvkiadás, a könyvkereskedelem, a könyvtár- és olvasmánytörténet tankönyvként is használható kézikönyveinek magyar kiadását is szorgalmazzuk. Reméljük, hogy az ezen elképzelés alapján megjelentetendő kötetek segítségével képzett szakemberek a már megkezdett kutatásokat érteően folytatják, s hogy a magyarországi könyves művelődés történetének kézikönyvét előbb-utóbb a tízkötetes magyar történelem, az irodalom-, a zene-, a művészet vagy a sajtótörténet mellé helyezhetjük.

Madas Edit:

**Írás, könyv és könyvhasználat
a középkori Magyarországon, 1000-1526**

Bevezetés

Több mint ötszáz év hazai könyvtörténetét foglalja össze röviden kötetünk első része. A korszak kezdetét jelképesen Szent István megkoronázásának éve jelenti, azé a hivatalos aktusé, mellyel Magyarország a nyugati rítusú keresztény Európa része lett. A latin nyelvű írásbeliség és ennek egyik legfőbb hordozója, a könyv az állam- és egyházszervezés nélkülözhetetlen eszköze volt. Az importált könyvkultúra az új intézményekkel együtt honosodott meg, s története ettől kezdve párhuzamosan alakult az európai fejlődéssel.

A kódextől a nyomtatott könyvig cím alatt a könyvvel kapcsolatos technikai és anyagi természetű kérdéseket foglaltuk össze. Önálló tárgyalásukra csak a jobb áttekinthetőség kedvéért kerítettünk sort a tartalmi fejezetek bevezetéseként. Természetesen itt is rendszeresen utaltunk a történeti összefüggésekre, és amit lehetett, hazai példával illusztráltunk.

Mivel a könyvek nagy része a középkor folyamán pontosan meghatározható gyakorlati célt szolgált (liturgia, lelkipásztorkodás, oktatás, jogszolgáltatás), a középkori könyvkultúra legbiztosabban az „egyházi társadalom” intézményein és az ezekhez kapcsolódó - könyvhasználattal járó - feladatokon keresztül ragadható meg. A tankönyv középkori részének megírásánál ezt a szempontot választottuk irányadónak. A rendszeres előmunkálatok hiányával magyarázható, ha munkánk vázaltszerű és helyenként aránytalan. Számtalan hasznos forrástanulmány mellett két mű szemléletét tartjuk mérvadónak: az egyik Mezey László 1963-ban összeállított dokumentumgyűjteménye a kéziratosság korával kapcsolatban, a másik Mályusz Elemér egyházi társadalomról írott monográfiájának (1971) az irodalmi életre vonatkozó zárófejezete. Gyakorlati szempontból - sok elavult adata ellenére - Gulyás Pál könyvtörténeti összefoglalása (1961) is segítséget jelentett. A reneszánsz könyvkultúra című fejezetet teljes egészében Csapodi Csabának egy korábbi könyvéből vettük át, szíves hozzájárulását a másodközléshez e helyen külön megköszönjük.

A középkort lezáró 1526-os korszakhatár ismét jelképes. Bár a budai könyvkereskedők egy csapásra eltűntek a török fenyegetésre, valódi változást az ország három részre szakadása (1541), a középkori intézmények pusztulása és a reformáció terjedése hozott. Ezek során nemcsak egy gazdag és virágzó könyvtörténeti korszak zárult le végérvényesen, hanem jórészt megsemmisült a középkori könyvállomány is. A tárgyi emlékek pusztulása azonban nem jelenti azt, hogy ötszáz év szerves fejlődése veszendőbe ment volna: az újkori könyvkultúra a középkori előzmények nélkül elképzelhetetlen lenne.

Forrásaink a fejezetek végéhez csatolt ajánlott irodalom tételei között kaptak helyet.

Ajánlott irodalom¹

Több korszakot átfogó művek

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. I-III. kötet. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1961.

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1848-ig. Szerk. Kovács Máté. Gondolat Kiadó, Bp., 1963. [Szelle Béla bibliográfiájával] = Könyv és könyvtár

Régi könyvek és kéziratok. Összeáll. Pintér Márta. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1974.

Csapodi Csaba-Tóth András-Vértesy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Gondolat Kiadó, Bp., 1987.

Katalógusok

Csapodi Csaba-Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I-II. Fönnmaradt kötetek. Bp., 1988., 1993.; III. Adatok elveszett kötetekről. Bp., 1994. (Az MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33.) = B.H.

Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1986.

Összefoglaló tanulmányok

Berkovits Ilona: Magyar kódexek a XI-XVI. században. Bp., 1965.

Bónis György: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972.

Fügedi Erik: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető Kiadó, Bp., 1981. 437-462.

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. I. Bp., 1961.

Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás és újabb adatok. Szerk. Wehli Tünde. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1992. - Kiegészítése: Wehli Tünde: Megjegyzések a középkori magyarországi könyvgyűjtőkről és könyvgyűjtési szokásaikról. Ars Hungarica 23 (1995) 3-24. = W.T.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

Mezey László: Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30 (1978) 65-90.

¹ Az itt felsorolt irodalmat az egyes fejezetek végén nem ismételjük meg. A középkori kéziratok és nyomtatványok mellett zárójelben mindig megadjuk azt a sorszámot, mellyel a Bibliotheca Hungarica-katalógusban szerepelnek (ld. a Katalógusok első tételét), így minden tétel azonosítható.

Mezey László: A kéziratosság századai. In: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Szerk. Kovács Máté. Gondolat Kiadó, Bp., 1963. 43-126. = Könyv és könyvtár

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.

I. A középkori könyvkultúra kutatásának elsődleges forrásai

Fennmaradt kódexek és nyomtatványok

A legfontosabb és leginformatívabb forráscsoportot maguk a kézbe vehető kötetek jelentik. Minden kódex egyedi darab, mely egy adott szerző és mű regisztrálhatóságán túl számtalan adalékkal szolgálhat keletkezésének idejére, helyére, a másoló kilétére, a megrendelő igényeire, a későbbi használókra, tehát az írásbeliség és a középkori művelődéstörténet egészére nézve. A magyarországi könyvkultúra szempontjából ezért nem közömbös, hogy egy kódex a középkori Magyarországon készült-e illetve hazai megrendelő készítette, vagy pedig készen vásárolták külföldön. Ugyanakkor a középkori olvasástörténet és műveltség kutatásánál számba veendő minden itt olvasott-használt szöveg, tekintet nélkül annak eredetére, illetve arra, hogy kézzel írott vagy nyomtatott formában volt-e hozzáférhető.

Mezey László 1978-ban kísérletet tett arra, hogy a középkori intézmények számbavételével megbecsülje a Mohács előtti Magyarországon használt kódexek számát. A nagyon is hozzávetőleges, de a nagyságrendet mégis érzékeltető eredmény 55 000 kézirat. A nyomtatványok egykori arányait még senki sem próbálta megállapítani. A máig fennmaradt kötetek a hajdani állomány néhány százalékát jelentik csupán. Talán elég két példát említeni. A 1996-ban alapított pannonhalmi bencés apátság ma is működik, szemben a legtöbb középkori kolostorral, melyek szinte nyomtalanul eltűntek. Legnagyobb bencés kolostorunk kódexei közül egyetlen kötet maradt fenn. Az esztergomi káptalan a székesegyházak között ugyancsak a leggazdagabb könyvtárral rendelkezhetett. Mai állományában mindössze két kódex képviseli az egykori gyűjteményt, további tizenhárom kötetét más, jórészt külföldi könyvtárak őrzik. A fenti adatokkal azt kívánjuk érzékeltetni, hogy mennyire véletlenszerű, mi maradt meg, s mi nem. Amikor középkori könyvkultúránkról beszélünk, tudnunk kell, hogy egy-egy létező dokumentum mellől több tucat, esetleg több száz másik hiányzik.

A fennmaradt könyvek nagyobb része nem a mai Magyarország területén vészelte át a történelem viharait. Az erdélyi és felvidéki gyűjtemények nem semmisültek meg olyan mértékben, mint a hódoltság területének intézményei, emellett pedig a világ számtalan könyvtárában őriznek különböző úton-módon odajutott hazai eredetű könyveket. Ezek felkutatása és publikálása a múlt század óta folyik. Viszonylag korán felmerült az igény, hogy a lassan sokasodó adatokat önálló katalógusba foglalják. Erre Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára jóvoltából a közelmúltban került sor: a Bibliotheca Hungarica első két kötete a könyvtárak ábécé-rendjében tartalmaz minden olyan ma ismert kódexet és nyomtatványt, melyet 1526 előtt Magyarországon használtak. A mutatókkal jól felszerelt katalógus segítségével nagyobb fáradság nélkül áttekinthető lett a középkorból fennmaradt teljes könyvanyag, közel 3000 kötet.

Kódextöredékek

A 16-17. században szívesen kötöttek nyomtatott könyveket fölöslegessé vált pergamen-kódexek lapjaiba. Olcsó és jó kötőanyag volt ez. Ma viszont a kötések gyakran értékesebbek azoknál a nyomtatványoknál, melyeket évszázadokon át óvtak, hiszen fontos kódexek egykori meglétéről tanúskodnak. Az persze gondos bizonyítást igényel, hogy a kötés itt került a kötetre, vagyis a kódexet itt vágta fel, s korábban itt használták. A magyarországi könyv-

tárakban fellelhető kódextöredékek rendszeres feltárását Mezey László kezdte el 1974-ben. Az anyag publikálása a *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae* akadémiai kiadványsorozatban folyik: eddig a budapesti Egyetemi Könyvtár (Szerk. Mezey László, I/1. Bp., 1983.), a Központi Papnevelő Szeminárium (Szerk. Mezey László, I/2. Bp., 1988.) és az esztergomi könyvtárak (Szerk. Vizkelety András, II. Bp., 1993.) mintegy 700 töredéke jelent meg katalógusszerű feldolgozásban. Ennek természetesen csak egy része magyar vonatkozású (*hungaricum*). Az MTA Kézirattára egy jól körülhatárolt töredék-együttesét Körmeny Kinga dolgozta fel (*A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Bp., 1979.).

Könyvjegyzékek

A középkorból mintegy negyven, a legkülönbözőbb alkalomból készült, hosszabb-rövidebb könyvjegyzék maradt fenn. Vannak vagyonszámlák, végrendeletek, egyszerű feljegyzések, levelek. Az állományleltár jelentősége az, hogy egy adott időpontban az intézmény teljes könyvkészletét számba veszi, amiről - a könyvpusztulás mértékét tekintetbe véve - egyébként nemigen lenne fogalmunk. A könyvjegyzékek fennmaradása még esetlegesebb, mint maguké a könyveké, szerencsére több egyházi intézménytípusból (kolostor, káptalan, plébánia) maradt ránk leltár.

A végrendelet egy-egy magánszemély könyveit sorolja fel, fontos információkkal szolgálván mind a végrendelezőre, mind az örökösre nézve.

A *Bibliotheca Hungarica* harmadik kötete elsősorban a könyvjegyzékekben említett, de később elveszett műveket tartalmazza a források időrendjében. A jegyzékek egy része azonban máig nincs kimerítően feldolgozva. Csapodi Csabának a pannonhalmi könyvjegyzékről írt tanulmányait és Solymosi Lászlónak a 15. század végi veszprémi leltártöredéket elemző munkáját modell értékűnek tekintjük. Nagy szükség lenne a forrástanulmányok mellett maguknak a jegyzékeknek egy közös kötetben való, mutatókkal jól felszerelt, kritikai kiadására is.

Használói glosszák, az olvasó megjegyzései

Ez a forráscsoport képezhetné a könyvhasználat illetve az olvasástörténet legmegbízhatóbb bázisát, ha nem lenne túlságosan véletlenszerű, szegényes és feldolgozatlan. A magyar nyelvű glosszákat kivéve nincsenek együttesen nyilvántartva azok a kötetek, melyekben lapszéli vagy sorközi jegyzeteket találunk. Ha közös feldolgozásuk reménytelen és fölösleges is, rendszeres kutatásuk (egyes művek, műfajok, állományok, egykori tulajdonosok stb. szerint) nagyon fontos.

Középkori magyarországi szerzők közvetlen forrásai

Bár a művek alkotó felhasználásáról ez a csoport vall, feltárásuk filológus-nemzedékeket foglalkoztató feladat. Az irodalomtörténet-írás során eddig azonosított és elszórtan publikált anyagot a *Bibliotheca Hungarica* harmadik kötete lehetőség szerint tartalmazza (pl. a Szent Gellért vagy Kézai Simon által használt könyvek). Mivel a középkori szerzők általában másod-harmadkézből idéznek, és a közvetlen forrás helyett a nagy egyházi tekintélyekre hivatkoznak, a forráskutatás nagy óvatosságot igénylő feladat.

* * *

A források közül a kódexekkel átfogóan a kodikológia foglalkozik. Célja, hogy más tudományágak (írástörténet, filológia, művészettörténet, zenetörténet, kötetstörténet, intézménytörténet, heraldika stb.) segítségével minden lehető információt feltárjon egy-egy kódexszel kapcsolatban. Ezek alapján kijelöli a kódex helyét a művelődéstörténetben, miközben az új eredményekkel maga is gazdagítja azt. Példaként Vizkelety András és Körmendy Kinga kutatásait említhetjük az utóbbi évekből. Vizkelety több korai domonkos kódexet azonosított, melyek a rend tudományközvetítő szerepét és a hazai rendi oktatás magas színvonalát bizonyítják. Körmendy Kinga tanulmányok sorával dokumentálta megbízhatóan Esztergom középkori egyházi intézményeinek könyvhasználatát.

(A bibliográfiai adatokat ld. a III. fejezet végén.)

II. A kódextől a nyomtatott könyvig

A kódex

A kódex a középkori, kézzel írott könyv. Elnevezése a latin caudex/codex 'fatörzs' szóból származik. Az ókor egyik íróanyaga a viasszal bevont fatábla volt, amelyből gyakran többet is összekapcsoltak. Így alakult ki a mai könyvforma, maga a név az egykori íróanyagra utal. A lapozható könyv egyszerűbbnek és gazdaságosabbnak is bizonyult az általánosan elterjedt papirusztekercsnél, ami a pergamen térhódításával ki is szorult a használatból. A kódex legkisebb szerkezeti egysége a kettőbe hajtott levél, a bifólium. Meghatározott számú egymásra fektetett és összefűzött bifólium alkotott egy ívfüzetet (3 dupla levél egy terniót, 4 dupla levél egy quaterniót stb.). Az egymáshoz erősített ívfüzeteket kötéssel látták el, mely védte és díszítette a kódex-testet. A kötés maga leggyakrabban bőrrrel bevont fatábla volt, emellett vannak műkincs számba menő díszkötések és egyszerű, igénytelen bőrkötések is. A kódexek méretét a luxusigény vagy a praktikum határozta meg. A reprezentatív kódexek általában nagyok. A prédikációs könyvek, imádságos könyvek, utazáshoz használt zsolozsmás-könyvek kicsinyek, a liturgikus énekeskönyvek, melyeket a templom kórusában (szentélyében) sokan álltak körbe, gyakorlati okból nagyméretűek.

A legfontosabb kódexeknek nálunk a 19. századtól kezdve szokás nevet adni. Az elnevezés alapja lehet a kézirat jelenlegi vagy egy korábbi őrzési helye, felfedezője, első ismertetője, tartalma. Előfordul, hogy egy személyt vagy egy ünnepi eseményt kívánnak a névadással meg-
tisztelni.

Íróanyagok és íróeszközök

A 13. század végéig a kódexek kizárólagos anyaga a pergamen, ami speciális, mészben való áztatás után kikészített juh-, kecske- vagy borjúbőr. Egy nagyalakú kódex egy-egy dupla levele egy egész birka bőréből készült, így a kétkötetes óriásbibliákhoz vagy egy kóruskönyvsorozathoz több száz juh bőrét is felhasználták. (Ilyen a később említendő Csatári vagy Admonti Biblia is.) A kolostorok kezdetben maguk gondoskodtak pergamenszükségletükről, a 13. századtól a pergamenkészítés önálló mesterség lett. A 15. század végén Bártfán és Eperjesen is említene a városi jegyzőkönyvek pergamenistát, a nagyobb városokban ekkor már nálunk is meg lehetett élni a polgári mesterségből.

A rongyból készített papír a 13. században jelent meg Itáliában, a 14. század közepére Európa-szerte kedvelt, olcsó íróanyag lett. A papírmalomban szétfoszlatott, kádakban megerjesztett papírpépet drótszitával merítették ki, a szitára a malmok elhelyezték saját, vékony drótból hajtogatott jelüket. A víz lecsurgatása után összeálló képlékeny papírréteget posztóra helyezték és kipréselték belőle a maradék vizet. A papírlapot a fény felé fordítva láthatóvá válnak mind a drótszita hálózatainak nyomai, mind a gyártó védjegye, a vízjel. Magyarországon a középkorban nem működött papírmalom, az itt felhasznált papír nagyobb része Itáliából származik, az ország északi része pedig a közeli Lengyelországból fedezte papírszükségletét.

A két íróanyag árárányainak érzékeltetéséhez egykorú eperjesi adatokat idézünk: a város 1455-ben egy pergamenéért 44 dénárt fizetett, 1452-ben pedig 25 ív papírért 28 dénárt. (Száz ezüstdénár tett ki egy aranyforintot. Ennek értékéről a könyvek árával kapcsolatban szólnak.)

A viszonylag olcsó papír miatt maga a kódex is olcsóbb lett, s így kevésbé tehetősek emberek számára is lehetőség nyílt a könyvszerzésre, főleg, ha valaki saját maga számára másolt, mint sok diák az egyetemeken, iskolákban. Bár a papír a 15. század végére általában háttérbe szorította a pergament, a luxuskéziratok és a napi használatra szánt liturgikus könyvek anyaga mindvégig pergamen maradt.

A könyvmásolás legfőbb eszközei a ferdére vágott hegyű lúdtoll (penna), a mai radírnak megfelelő vakarókés és a pontos recept szerint főzött gubacstinta. A könyvmásoló ferdelapú írópult mellett ült, melyre általában egy könyvtartó állvány is volt szerelve a mintapéldány számára. A tintatartó marhaszarvat az írópult szélébe vájt lyukban helyezték el. Néhány igen előkelő, főleg biblia-kéziratot nem tintával írtak, hanem bíborszínű pergamenre arannyal festették a betűket (codex aureus). Gizella királynéval kapcsolatban említünk majd egy ilyen példányt.

A scriptor

A négy evangélistát, az egyházatyákat és egy-egy mű szerzőjét (auktor) a középkorban szívesen ábrázolták írás közben. E freskók vagy miniatúrák modelljei a scriptorok, a középkori könyvszorosítás legfőbb szereplői. A scriptorok kezdetben kizárólag egyháziak (szerzetesek, klerikusok) voltak, de az egyetemek megalakulásával és a városiasodással párhuzamosan egyre több lett a hivatásos világi bémásoló (cathedraticus) is. Emellett mindig voltak olyan személyek, akik nem hivatásból, hanem szükségből vagy kedvtelésből másoltak-díszítettek könyveket saját maguk számára.

A középkor általános szokásának megfelelően - főleg a szerzetes scriptorok - nem érezték fontosnak, hogy feljegyezzék nevüket, legfeljebb valami talányos versikében a keresztnévüket. Ezt a műfajt amúgy is kedvelték, gyakran panaszkodnak egymástól kölcsönzött versekben a könyvmásolás gyötrelmes voltára. De van ennél konkrétabb panasz is: „Nagyon fáj a fejem!” Ez nem az olvasónak szól, bár jó, ha az olvasó is tudja, hogy mennyit szenvedett, fáradozott érte az, akinek a könyvet köszönheti. A scriptorok a mű végén gyakran kérik is, hogy hálából mondjanak el egy imát a lelki üdvösségükért.

Van azonban a könyvek befejezésének szakszerűbb formája is. A kódexek végén gyakran olvasható egy rövid zárószakasz, a kolofon. Ebben a scriptor jelzi a könyv címét, megőrökíti a másolás helyét és idejét, megnevezi magát és esetenként a megrendelőt is. A kolofon a könyvtörténet nagyon fontos forrása. Jórészt ezeknek köszönhetően ma hozzávetőleg 220 könyvmásolót ismerünk név szerint a középkori Magyarországról. Csontos János múlt századi közleményei óta (Magyar Könyvszemle 1879-1881) sajnos csak katalógusok mutatóiból tájékozódhat az érdeklődő (B.H., W.T.), s hiányzik egy olyan kiadvány, mely rendszeresen, az írásképpel együtt bemutatná őket.

Példaként két különböző társadalmi helyzetű scriptor záróbejegyzéseit idézzük. a: 1441-ben fejezte be Benedek turócszentmártoni pap Guillelmus Peraldus népszerű prédikációs kötetének másolását (B.H. 1882) Isten dicsőségére - és nyilván saját használatára: Et sic est finis per quod sit laus Deo, explicit dictata super evangelia dominicalia sive de tempore venerabilis magistri Vilhelmi cancellarii Parisiensis per manus Benedicti presbiteri de Thurocz de Sancto Martino, ultimo die anni videlicet die beati Sylvestri papae Anno Domini 1441. (És így vége van, amiért Istennek legyen dicséret! Véget érnek a tisztelendő mesternek, Vilmos párizsi kancellárnak a vasárnapi- vagyis a de tempore evangéliumokról szóló tanításai, Benedek turócszentmártoni pap keze által, az év utolsó napján, tudniillik Szent Szilveszter pápa ünnepén, az Úr 1441. évében.) b: Sztárai Máté nagyváradi bémásoló volt. 1475-ben készítette

a kolofon szerint Egervári László, a váradi püspökség kormányzója megrendelésére Guido da Columna *Historia destructionis Troiae* című 13. századi Trója-regényének másolatát (B.H. 393): *Explicit hoc opus octavo die Ascensionis Domini. Quod fecit fieri magnificus dominus Ladislaus de Egerwara gubernator episcopatus Waradiensis, per me Matheum de Stara. Anno Domini 1475.* (Véget ér ez a mű az Úr mennybemenetelének nyolcadán [május 11-én], melyet a nagyméltóságú Egervári László püspöki kormányzó úr készíttetett velem, Sztárai Mátéval az Úr 1475. évében.) Bár nevét nem tartalmazza az 1484-ben másolt *Gesta Romanorum*-kötet, az ugyancsak 13. századi népszerű anekdotagyűjtemény az írás alapján szintén neki tulajdonítható (B.H. 356). Ennek végén egy máshonnan is ismert rigmus olvasható szegénységéről, s hogy csak az ivás feledteti az ember bajait: *Si modo sum degens non debet spernere me gens, Christus pauper erat, et nunc super omnia regnat. Quando bibo vina facio mihi commoda(!) viam.* (Jóllehet szegény vagyok, nem kell megvetnie a népnek, Krisztus is szegény volt, s most mindenek felett uralkodik. Amikor bort iszom, kellemessé teszem az utat magamnak.) Mindkettő igaz lehetett, mert a 82. lapra magyarul is lejegyezte: „Hogy ihatnám!”

A scriptorium fogalma és a könyvmásolás meggyorsításának lehetőségei

A scriptorium a könyvmásoló műhely. Kolostoron belüli elhelyezkedéséről a legkorábbi adatot a 830 körül készített híres, Sankt Gallenben őrzött kolostor-terv nyújtja. Az ideális alaprajz a szentély bal oldalán jelez egy termet, melynek hét ablakmélyedésében egyszerre hét scriptor dolgozhatott. A scriptorium fölé, az emeletre szánták a könyvtárat. Később gyakran a keresztfolyosó (kerengő) keleti szárnyának emeletén, a káptalanterem fölött kapott helyet a könyvtárral együtt. A cisztercieknél a földszinten volt mindez, a kartauziaknál pedig ki-kí a saját cellájában dolgozott. Gyakran előfordult, hogy csak a nyitott keresztfolyosón volt elég fény az íráshoz. A sokszorosítást meggyorsíthatta, ha valaki diktált, és egyszerre többen írták ugyanazt a szöveget. A diktálás azonban magában hordta a félrehallás veszélyét, így az igényesebb kéziratokat mindig másolták.

A 13. században az egyetemek megalakulásával a könyvszükséglet óriásira nőtt, amelynek kielégítésére új sokszorosítási gyakorlat alakult ki. Az egyetemek felügyelete alá tartozó stationariusok (könyvkereskedők) a legfontosabb művekből tartottak olyan be nem kötött példányokat (exemplar), melyeknek néhány leveles egységeit (pecia) darabonként adták kölcsön lemásolásra. Így egyszerre többen is másolhatták ugyanazt a kódexet, ha nem is mindig az ívek sorrendjében. Azért, hogy a sorrendet el ne vétsék, a margóra felírták, hogy éppen hányas számú peciát (Párizs) kezdik vagy fejezik be (Bologna). A kölcsönzésnek szabott ára volt, amit az egyetem ellenőrzött, s ugyanígy rendszeresen ellenőrizte az exemplarok hibátlanságát is. Bolognai eredetű kánonjogi kódexeink között Kőrmendy Kinga nemrégiben fedezett fel egy pecia-technikával másolt példányt (B.H. 117). A 15. században másfajta, de szintén hirtelen nagyra nőtt könyvigényt elégítettek ki a híres itáliai reneszánsz könyvfestőműhelyek. Vespasiano da Bisticci például 1453-ban Firenzében 45 másolóval 22 hónap alatt 200 kötetet állíttatott elő.

A scriptoriumokban a scriptorokon kívül emendatorok és illuminatorok is dolgoztak. Az előbbiek a scriptorok által ejtett hibákat javígtatták, az utóbbiak a könyvek díszítésével, iniciálék, miniatúrák, lapszeldíszek festésével foglalkoztak. Mivel a humanisták számára igen fontos volt a pontos, jó szöveg, kódexeiket gyakran saját maguk korrigálták nagy gonddal (Vitéz János). A scriptoriumból a kézirat a könyvkötőműhelybe került, de a mű reprezentatív kötéséről a megrendelő önállóan is gondoskodhatott (Vitéz János, Mátyás király).

Az írás

Európa a 11. század elején, amikor hazánk kapcsolatba került az írással, az írásbeliség hanyatlásának korszakát élte. Ez azt jelenti, hogy az írás nem volt jelen a társadalom mindennapi életében, a személyes érintkezésben, az üzleti és jogi ügyek intézésében, hanem jószerével csak a könyvekre korlátozódott. Ez tükröződik abban is, hogy csak könyvírás (textualis) létezett, az okleveleket is, ha mégis sor került kiállításukra, textualisszal írták. Az írásbeliség alacsony színvonala nem vonatkozott magára az írásra: az írástörténet legszebb, legkiegyensúlyozottabb betűkészletét, a Nagy Károly-féle írásreform (9. század) során bevezetett karoling minuscula 11. századi változatát használták ekkor. Ez az írás jellemzi legkorábbi kódexeinket és okleveleinket is (például a tihanyi apátság alapítólevelét, 1055.).

A 13. század az írásbeliség megújulásának kora, a gótikus íráskorszak kezdete. A városok fejlődésével, az egyetemek megjelenésével, a kereskedelem fellendülésével hirtelen megnövekedett az írásigény. Ezt nem lehetett gondosan rajzolgatott betűkkel kielégíteni. Egyfelől kialakult egy gyorsan írható használati írás, melyet a betűk leegyszerűsödése és a kurzivítás jellemez. Az oklevelek az ún. diplomatikus kurzívval készültek. Másfelől maga a könyvírás is továbbfejlődött, a korábbi kerek vonalak törtebbek lettek, akár a mérműves ablakok a román-kori félkörívek után. A gothica textualis formata hamarosan teljesen megmerevedett, a ferdére vágott toll lehetővé tette vékony és vastag vonalak váltakoztatását, a betűtagokat teljesen egyformán alakították. Ezt az egyhangú, merev, fegyelmezett írást elsősorban reprezentatív liturgikus kódexek másolásához használták. A könyvnyomtatás kezdetén a nyomdászok ezt a betűtípust vették át (textura). Az egyetemi írások sokkal lazábbak, kevésbé gondosak, s így gyorsabban írhatóak. Itáliában mindvégig idegenkedtek a hegyes-csúcsos formáktól, az ő gótikus írásuk a kerekded gothico-rotunda. Az Itáliából behozott jogi kódexek erről az írástípusról rögtön felismerhetők.

A kurzív írások a textualisszal párhuzamosan fejlődtek, s a 13. század végétől igényesebb változatait (cursiva textualis) könyvírásra is használták. Egyszerű küllemű, magánhasználatra készült prédikációs kötetek, egyetemi jegyzetek írása ez. A 14. században alakult ki a félkurzív bastarda, a nemzeti nyelvű kódexek - a magyar nyelvűek is - általában ezzel íródtak.

Az itáliai humanisták stílusigényének nem felelt meg a nehezen olvasható, szögletes gótikus írás, és szerették volna újra bevezetni kedvelt római klasszikusok betűformáit. A karoling minusculában, melyet scriptura antiquának neveztek, az ókor írását vélték felfedezni, s ezt kezdték nagy gonddal utánozni. Tévedésüknek és a harmónia iránti érzéküknek köszönhetően mind az újkori kézírásoknak, mind a máig használt nyomtatott betűknek ez a tiszta, esztétikus írástípus lett az alapja. A textualis mellett mesterségesen kialakították a humanista írás kurzív változatát is, amit levelezésre és könyvek másolására egyaránt használtak. A scriptura gothica és humanistica a 15. században és a 16. század elején békés egymásmellettségben éltek, meghatározott intézményekhez, művekhez és személyekhez kötődve, akár a középkori és a reneszánsz kultúra egésze. A humanista írást a könyvnyomtatás vitte végleges győzelemre: a humanista textualis volt az antikva betűtípus alapja, a kurzív pedig az italicéé. Az újkori latin betűs folyóírás a levél-kurzívból fejlődött ki. (A német nyelvterületek újkori írásfejlődése a fentiekől eltérően a gótikus íráson alapult.)

Könyvkultúráról lévén szó, a használati írásokkal nem, csak a könyvírásokkal foglalkozunk. A scribere 'írni' ige is a könyvírást, illetve a tisztázást jelentette, ami elsősorban mesterség volt. Az írástudó, a litteratus tudott fogalmazni és kurzív írással írni (dictare, notare), de egyáltalán nem biztos, hogy a könyvíráshoz is értett. Ezzel szemben egy szép írású scriptorról csupán az írás alapján nem kell nagyobb műveltséget feltételezni.

A nyomtatott könyv megjelenése

A könyvnyomtatásról csak röviden szólnunk. A könyvigény folyamatos növekedése a könyvmásolásnál hatékonyabb sokszorosítási eljárást sürgetett. E szükségletet elégítette ki Gutenberg zseniális találmánya: 1450 és 1455 között megjelentette öntött betűs eljárással készített híres 42 soros Bibliáját. 180 példány látott egyszerre napvilágot, ebből negyvenet pergamenre nyomtatott. A találmány jelentősége a sokszorosítás gyorsasága volt, egyébként az első nyomdák igyekeztek minél hívebben utánozni a kéziratokat. A kezdőbetűk és címsorok helye ugyanúgy ki volt hagyva az illuminátorok számára, mint a kódexeknél. Ha a korai nyomtatványok egyes példányai kézirat-áron keltek is el, a könyvnyomtatás gyorsan terjedt, s a század hatvanas-hetvenes éveiben már a tömegfogyasztás szolgálatában állt. A megjelenő könyvek száma hirtelen nagyon megnőtt, s áruk jóval olcsóbb lett, mint korábban. A példányok elvesztették egyediségüket, de ennek előnye is volt: a szövegek állandósultak, a hibalehetőség kisebb lett. A szerény scriptorok helyébe nyomdák és kiadók léptek, a nyomtatott könyv pedig öntörvényű fejlődésnek indult.

Az első hazai nyomdát Budán - európai viszonylatban is korán - 1472-ben alapította Hess András. Valószínűleg Vitéz János invitálására jött, de végül kedvezőtlen történelmi pillanatban, Vitéz kegyvesztettsége és halála (1472) idején érkezett. A *Chronica Hungarorum* (1473) és egy kis kötet (Basilius Magnus: *De legendis poetis* - Xenophon: *Apologia Socratis*) kiadása után csalódottan el is hagyta Magyarországot. Az országban - mint Európa keleti részében általában - hiányoztak az anyagi és kulturális feltételek egy nyomda tartós működtetéséhez. Borsa Gedeon ezt Varjas Béla számításával illusztrálja: „Az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni és olvasni tudók számát mindössze tíz-húszezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemeket jártakét csupán néhány százra. A hazai polgárság számban és anyagi erőben egyaránt köztudomásúan igencsak fejletlen volt. Az értelmiségiek alacsony jövedelmük mellett aligha gondolhattak a számukra méregdrága könyvek megvásárlására. Az anyagilag jobb helyzetben levő fő- és köznemesek viszont általában meglehetősen alacsony műveltségi szintjük miatt nemigen igényeltek könyveket.”

Ha nyomdát nem tudott is eltartani az ország, és Vitézhez hasonló mecénás sem akadt, a könyvnyomtatás óriási előnyeivel mindenki tisztában volt. A köztes megoldást a könyvkereskedők és könyvkiadók (bibliopola, librarius) jelentették, akik egyrészt népszerű külföldi könyveket árusítottak, másrészt hazai megrendelésre külföldön nyomtattak ki műveket. Így 1484-ben Mátyás király megbízásából Feger Theobald budai könyvárus Nürnbergben nyomtatta ki az esztergomi Missalét és Breviariumot, 1488-ban pedig ugyanő Brünmben és Augsburgban Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-át. A legbiztosabb üzletet a liturgikus könyvek jelentették. Ezt a másik híres budai könyvkereskedő, Paep János is tudta, aki Velencében dolgoztatott. Missalék, breviáriumok és obsequialék (temetési szerkönyvek) mellett 1498-ban ő jelentette meg a híres középkori legendárium, a *Legenda aurea* magyar kiegészítését (*Legendae sanctorum regni Hungariae*).

A kódexek és a nyomtatott könyvek értéke

A könyvek ára a technikai újításokkal (papírgyártás, könyvnyomtatás) erősen csökkent, ezzel párhuzamosan pedig kiszélesedett az a réteg, mely könyvet vásárolhatott magának. A könyv értéke természetesen függött a nagyságtól, díszítettségtől, az illumináció kvalitásától, a szöveg minőségétől stb. A tömegáruval szemben a luxuspéldány mindig drága volt.

Lássunk néhány példát. Bártfa városa mint a Szent Egyed templom kegyura 1435 és 1437 között 28 (arany)forintot fizetett a templom új, a mise énekelt részeit tartalmazó gradualéjáért. A kódex három évig készült. 1493 és 1495 között ugyancsak a város Boldizsár eperjesi bérmasolóval a zsoltosma énektételeit tartalmazó antiphonariumot készíttetett, ami 105 forintba került, kötetése pedig nyolc forintba. Boldizsár scriptortól egy levél is fennmaradt 1494-ből, melyben pergamenre és az illuminátor kifizetésére kért pénzt, tehát egy igényesen díszített kódexről volt szó. Ahhoz, hogy a pénz értékével tisztában legyünk, tudni kell, hogy egy kisebb kanonoki javadalom egész évi jövedelme negyven forint körül volt, egy előkelő javadalomé pedig, ami már külföldi tanulmányokat is lehetővé tett, száz forint.

A gazdagon illuminált reneszánsz luxuskéziratok valóban vagyont értek. Egy Mátyás király számára Firenzében készített, de a halála miatt be nem fejezett háromkötetes Bibliáért (B.H. 1292) 1498-ban 1400 forintot kértek.

A nyomtatott könyv az átlagos kódexeknél is összehasonlíthatatlanul olcsóbb volt. Rosarius Márton pozsonyi kanonok 1497-ben a budai várban három forintért vett egy 1495-ben Velencében nyomtatott esztergomi Missalét (B.H. 1072). Maga jegyezte be ezt a kötetbe, azzal együtt, hogy Erdélyi János királyi alkincstartó támogatta őt a vásárlásban. A papok számára nélkülözhetetlen missaléért a három forint is sok volt egy közepes jövedelmű kanonoknak. A nagy műveltségű és tehetősebb Henckel János, aki váradi kanonokság után lett lőcsei plébános, később pedig Mária királyné udvari papja, általában beírta könyveibe, hogy mikor, hol és mennyiért vásárolta őket. 1509-ben egy 1479 és 1509 között nyomtatott, jogi munkákból álló kolligátumot (B.H. 1780) két forintért vett meg, ugyanekkor egy másik velencei nyomtatványt (B.H. 1778) is vásárolt Padovában egy forintért, bekötetlenül. Ugyanő 1516-ban Budán hat forintot fizetett Alexander de Hales filozófiai summája 1482-es nürnbergi kiadásának négy kötetéért (B.H. 1762).

A könyveszerzés módjai

Az újonnan alapított kolostorokat az anyakolostor vagy az alapító és fenntartó személy (kegyúr) ellátta a legfontosabb liturgikus könyvekkel, később - általában kölcsönzött mintapéldányokról - lemásolták azt, amire szükségük volt. A székesegyházaknak ugyancsak voltak másolóműhelyei, könyvállományuk a kanonoki hagyatékokkal is gyarapodott. Az iskolákban a diákok maguk másolták tankönyveiket, a gazdagabbak külföldi tanulmányaik során megvásárolták a szükséges kódexeket. A könyvvásárlás a nyomtatott könyvek megjelenésével lett igazán általános. A másolás-másoltatás és a vásárlás mellett sokan adomány vagy örökség útján jutottak könyvek birtokába. Mivel a könyv nagy kincs volt, a végrendelkező gondoskodott róla, hogy hagyatéka ne jusson méltatlan kezekbe.

Az új könyvtulajdonos - intézmény vagy magánszemély - gyakran beírta nevét a könyvbe (possessorbejegyzés). Könyvtörténeti szempontból még szerencsésebb, ha valaki a tulajdonlás ténye mellett Henckelhez hasonlóan a vásárlás helyét és idejét is feljegyezte, vagy azt, hogy a könyvet kitől és mikor örökölte, vagy kire és mikor hagyta. A tulajdonosbejegyzést a 15-16. században helyettesíthette az előkelő megrendelő címere is.

A könyvek tárolása

A liturgikus könyveket általában a sekrestyében helyezték el, hogy a szertartáshoz mindig kéznél legyenek. Az értékes könyvek helye a kincstár volt. Mivel a kolostorokban közös felolvasás az étkezéseken kívül a keresztfolyosón is folyt, az erre a célra szánt könyveket

gyakran tartották ott egy fával kibélelt falifülkében. Pannonhalmán ma is látható egy ilyen Mátyás-kori fülke a templom bejárata (porta speciosa) mellett. A tárolás egyik módja a könyvesláda volt, de ha gyarapodott a könyvek száma, ezeket már könyvszekrényben (armarium) helyezték el. Ehhez önálló könyvtárszoba is társulhatott. Európai viszonylatban is különösen értékes a bártfai Szent Egyed templom 1480 körül készített könyvszekrénye, amely ma a Nemzeti Múzeumban látható. Eredetileg a templom sekrestyéje fölötti Szent Katalin illetve Szent Borbála kápolna nyugati részében lehetett, amelyet később a kápolnáról könyvtár céljára leválasztottak. A gyakran használt és esetleg idegenek által is forgatott könyveket olvasópulthoz láncolták (láncos könyvek). A könyvek őre a plébániákon a sekrestyés, a káptalanokban az örkanonok, a kolostorokban ugyancsak a custos volt.

Önálló könyvtáros csak a reneszánsz könyv- és könyvtárkultúrával jelent meg nálunk. Az első előhírnökre Jakó Zsigmond hívta fel a figyelmet: a váradi tűzvész után, Andrea Scolari püspöksége idején (1409-1426) költöztették át a könyvtár maradványait a sekrestyéből a székesegyház nyugati kapuja fölötti Szent Katalin kápolnába. Scolari, aki Váradot „a 15. század elején az olasz művelődési áramlatok legfontosabb hazai központjává fejlesztette”, a könyvgyűjtemény gyarapítását is szívügyének tekintette. A kápolna és a könyvtár igazgatását Miklós fia Antal klerikusra bízta, az évi 25 forintos javadalommal anyagi alapot is biztosítva a gyűjtemény gondozására.

A könyvek nyilvántartása

A könyveket nagyobb könyvtárakban tartalmuk szerint csoportosították, s az egyes szakokat az ábécé betűivel látták el (A = Biblia, B = Commentarii, C = Patres stb.). A könyvvállványokra felírták a szakcsoport betűjét és megszámozták a polcokat. Végül a könyvre ráírták az állvány betűjelét, a polc számát és a polcon belüli sorszámot, másutt csak a szakot és a sorszámot. Példaként a gamingi (Ausztia) kartauziak egy feljegyzését említjük: 1432-ben 23 forintért adtak el három liturgikus könyvet az Eger melletti segedelem-völgyi kolostor perjelének, s ingyen odaadták még a D 60, T 7, V 14 stb. „titulusú” kódexeket. Kisebb könyvtárakban ennél sokkal egyszerűbben jártak el, esetenként a kötéstáblára vagy a könyv gerincére, metszésére felírták a rövidített címet.

A könyvekről jegyzéket készítettek, mely leltárként szolgált, ezzel adták át az állományt - az egész kincstárral együtt - az új custosnak. A hazai leltárakban általában csak elnagyoltan szerepel a könyvek címe. Mivel a könyv azonosíthatósága a lényeg, inkább kitértek az írásra vagy a kötésre. A veszprémi Szent Mihály székesegyház középkori állományából egyedül a Meskó püspök (1357-1367) számára készült Pontificale (főpapi szertartáskönyv, B.H. 878) maradt fenn, ennek leírása a veszprémi káptalan 1429 és 1437 között készült könyvjegyzékében így szerepel: „... egy igen nagy betűkkel írott könyv, mely bizonyos ünnepélyes miséket és minden püspöki áldást tartalmaz, amelyet Mesko püspök úr készíttetett; finom szövetből van a fedele, s rajta selyemből szőtt kereszt”. Ezzel szemben a 15. század eleji zágrábi könyvlajstrom nagyon szakszerű. Megadja az egyes könyvek kezdőszavait (incipit), az első levél rectójának utolsó szavait (loca probationum = bizonyító helyek) és a könyv zárszavait (explicit).

A könyvjegyzékekbe rendszeresen beírták, hogy egy adott művet éppen ki használ vagy melyik kolostornak adták kölcsön másolásra, illetve kinek a hibájából vészett el stb. Ezek a bejegyzések a középkori könyvhasználat nagyon fontos forrásai.

Ajánlott irodalom

Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat, 15-17. század. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1996. 11-115.

Egy magyar kolostor könyvvásárlása 1432. In: Könyv és könyvtár 74. (gamingi kartauziak)

Jakó Zsigmond-Manolescu, Radu: A latin írás története. Európa Könyvkiadó, Bp., 1987.

Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. Könyvtártörténet - könyvtárosi gyakorlat. In: Írás, könyv, értelmiség. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 138-168.

Körmendy Kinga: A 14-15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe. Magyar Könyvszemle 110 (1994) 1-15.

Rouse, Richard H.-Rouse, Mary A.: A könyvkereskedelem a párizsi egyetemen a XIII. század második és a XIV. század első felében. In: A könyves kultúra. XIV-XVII. század. I. Szerk. Monok István. Scriptum Kft., Szeged, 1992. 11-57.

Sarbak Gábor: Bevezetés a latin kodikológiába. In: Bevezetés az ókortudományba. I. Szerk. Havas L., Tegyei I. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 207-222.

Wattenbach, Wilhelm: Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig, 1896.

III. Könyvhasználat a középkori Magyarországon

A könyvkultúra kezdetei (11-12. század)

Az első könyveket a térítő, majd az állam- és egyházszervezésben részt vevő szerzetesek és világi papok hozták magukkal. Ezek egyrészt a saját liturgikus kötelezettségeikkel kapcsolatos szerkönyvek vagy egyéb megbízatásaikhoz használt segédkönyvek voltak, másrészt mintapéldányok az újonnan alapított egyházi intézmények számára.

Püspökségek és keresztelő egyházak

Szent István király az országot tíz püspökségre (egyházmegyére) osztotta, második törvénykönyvének sokat idézett első cikkelyével pedig megvetette a parochiális egyházak (plébániák) hálózatának alapját. Elrendelte, hogy minden tíz falu építsen közös templomot, és a törvényben részletezett módon gondoskodjék annak fenntartásáról is. Az egyházi felszereléseket a király adja, a papokat és a könyveket viszont a püspöknek kell biztosítania.

Mindez persze nem valósult meg rögtön, valójában Szent László korára (1077-1095) kezdtek megszilárdulni a jelzett intézményi keretek. A püspöki székesegyházakat és néhány más, jelentős királyi alapítású egyházat kiszolgáló papi testületet ekkor kezdték káptalannak nevezni. A székesegyházak mellett az egyházmegyei papi utánpótlás nevelésére megszervezték a rendszeres oktatást, létrejöttek a székesegyházi (káptalani) iskolák.

Szent Gellért püspök (†1046) 14. századi Nagylegendája kissé anakronisztikusan, de mindenképpen szemléletesen írja le, hogyan sereglettek Marosvára a diákok és a jövevények, akiket Valter mester lelkesen tanított meg olvasni és énekelni, a püspök pedig pappá szentelte őket. Amikor már túl sok volt a tanulni vágyó ifjú, Gellért Fehérvárról kért segítséget, ahol a helyettes magisztert sikerült megnyernie, aki fogta a könyveit, Marosvára utazott, s ő lett az új lector, Valter pedig ettől kezdve csak az énektanításnak szentelte magát.

Székesegyházi iskolára vonatkozik az első (fennmaradt) Magyarországra küldött magánlevél is. Fulbert chartres-i püspök 1008 és 1022 között Bonipert pécsi püspöknek írta válaszul. Bonipert nyilván a székesegyházi iskola számára kérte és kapta meg püspöktársától Priscianus latin grammatikáját, a középkor egyik legfontosabb tankönyvét.

Az egyházmegyék könyvigényét a káptalani scriptoriumok igyekeztek kielégíteni. Egy nagyobb Árpád-kori templomban a liturgia végzéséhez több könyvre volt szükség. Mindenekelőtt egy sacramentariumra, mely a mise imádságait tartalmazza, a hozzá kapcsolódó rituale pedig a szentségek kiszolgáltatásának szertartását. A mise énektételeit az antiphonale missaeből, más néven gradualéből énekeltek, egy-egy ünnep leckéjét és evangéliumi szakaszát (perikópa) pedig a pap vagy közvetlenül a Bibliából recitálta vagy egy perikópás- illetve evangéliumos könyvből. A zsolozsmázáshoz rendelkeznie kellett egy himnuszokkal kiegészített zoltáros könyvvel (psalterium), és a zsolozsma énektételeit tartalmazó liber responsalisszal, más néven antiphonale officiival.

Egy új püspökség könyvekkel való ellátása viszont az egész magyarországi egyház összefogását szükségessé tette. Szent László 1092 körül alapította a zágrábi püspökséget. Az alapítás alkalmából adományozott szerkönyvek közül három ma is megvan Zágrábban. A püspöki áldásokat tartalmazó Benedictionale (B.H. 2892) az esztergomi érsek adománya volt,

a Szent Margit-Sacramentarium (B.H. 2919) egy Szent Margit titulusú bencés apátságból származott, a főpapi szertartásokat tartalmazó Hartvik-féle Agenda pontificalis (B.H. 2947) pedig a győri püspöktől.

A 11-12. századból mindössze néhány kódex maradt meg a székesegyházak könyvtárából. Talán az esztergomi székesegyház számára készült a 11. század végén egy rajna-lotaringiai vidékről hozott mintapéldány alapján a Szelepcsényi Evangelistarium (B.H. 2322). Ebben az evangéliumi szakaszok már az egyházi év rendjében követik egymást, s az ünnepek között szerepel Szent Adalbert, az érsekség patrónusa is. A fehérvári káptalani iskolában íródott liturgikus és zenei kultúránk egyik fontos emléke, a Codex Albensis (B.H. 1326). A gyenge latin tudású növendék diktálás után, sok hibát ejtve írta le a zsoltosma végzéséhez szükséges énekeket.

A teológia önálló művelésére nem alakult ki intézmény. Gellért püspök, a velencei származású, Szent Benedek-rendi szerzetes tanultságát és a teológia művelése iránti elkötelezettségét is otthonról hozta magával. Különböző bibliai könyvekhez írott kommentárjaiból csak A tüzes kemencébe vetett három zsidó ifjú énekéhez (Dániel próféta) írott magyarázata (Deliberatio) maradt fenn (B.H. III/71). A művet nem hazai szükségletre, hanem a salzburgi bencés Isingrim kérésére írta, a fennmaradt másolat is Salzburghban készült. Azt, hogy a forrásul szolgáló kódexekhez hogyan jutott, nem tudjuk. Mindkét legendája tanúsítja azonban, hogy utazásai közben a kordén ülve folyton olvasott. Nemrég került elő elveszett prédikációs könyvének (B.H. III/75) zárszava. Eszerint Gellértet egyházmegyéjének viszonyai késztették homiliák írására: a még félig pogány határvidéken a frissen felszentelt, egyszerű papoknak lelki táplálékra volt szüksége.

Bencés könyvjegyzékek és könyvek a 11-12. századból

Nemcsak néhány aktív külföldi bencés szerzetes segédkezett Gézának és Szent Istvánnak az ország krisztianizálásában, s az egyházi és udvari írásbeli teendők végzésében, hanem a rend maga is megtelepedett nálunk az államalapítást közvetlenül megelőzően. Gazdag, kiváltságos, királyi alapítású monostorok mellett számtalan kis nemzetségi monostor született rövid idő alatt: a rend hazai virágkora a 11-13. század volt. A nagyobb kolostorokban az új szerzetes-generációk nevelésére iskolák nyíltak, s megkezdődött a liturgikus és iskolai könyvek másolása is. Három fennmaradt vagyoneleltár viszonylag pontosan tájékoztat a 11. század végi magyarországi bencés könyvhasználatról.

Szent László király 1093 körül oklevélbe foglaltatta a pannonhalmi Szent Márton kolostor vagyonát. Az ingó és ingatlan vagyontárgyak sorában helyet kaptak a kolostor könyvei is. Ez a legkorábbi teljes magyarországi könyvjegyzék, mely koránál fogva európai viszonylatban is jelentős, tartalmát tekintve pedig 11. századi könyvkultúránk legfontosabb, jól feldolgozott dokumentuma. Az oklevél 80 kötetet sorol fel, egy kötet azonban több művet is tartalmazott, így ez mintegy 200-250 művet jelent.

A kolostor alapítására (996) a bencés reformok idején került sor, melyek célja a Szent Benedek (†550 k.) és Nagy Szent Gergely (†604) által hirdetett szerzetesi eszményekhez való visszatérés volt. Ebben fontos szerepet kapott a liturgia elmélyült végzése, méltó keretei, melyet befelé forduló, aszketikus életvitel kísért. A Szent Márton kolostorban a vagyoneleltár idején 12 szerzetes élt a laikusokon és az iskolásokon kívül, a könyvtárlomány e közösség igényeit elégítette ki. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a kódexek fele liturgikus rendeltetésű. Hat evangéliumos könyv, két lectionarium, hat misekönyv, két graduale és egy szekvenciás könyv a misézés segédkönyvei. A zsoltosma énekeit a nocturnalisok, az

antiphonalék és a himnariumok tartalmazzák, a Bibliából, homiliariumokból, passionálékból pedig az éjszakai zsoltosma során olvastak fel meghatározott részleteket.

Szent Benedek 530 körül összeállított Regulájában előírta, hogy azt a novíciusoknak a rendbe való végleges belépés előtt háromszor olvassák fel, s azután is gyakran olvassák, nehogy elfeledjék. A későbbi általános gyakorlatban ez a Regula napi olvasását jelentette. Pannonhalmán két példányban volt meg, a 9. századi reformer, Aniane-i Benedek kommentárjával együtt. A Regula arról is szól, hogy „a testvérek étkezésénél nem szabad hiányoznia a felolvasásnak” (38. fejezet). Zsolozsmán kívüli felolvasásra reggel a káptalanteremben került sor, napközben a refektóriumban az étkezések idején, s végül este a kompletorium előtt a keresztfolyosón, ez utóbbi volt az úgynevezett kolláció. Ezekre az alkalmakra maga Benedek Cassianus *Collationes patrum* című, teológiai tartalmú fiktív beszélgetéseit, és a Jeromosnak tulajdonított, 6. század eleji legendagyűjteményt, a *Vitae patrum*ot ajánlotta. Mindkettő megvolt a bencések könyvtárában. De felolvastak még minden bizonnyal Nagy Szent Gergely Szent Benedek életrajzából (Dialógusok 2. könyve), a kolostor patrónusának, Szent Mártonnak Sulpicius Severus-féle vitájából, az idézett homiliáskönyvekből, a szentek életét tartalmazó passionáléból és Szent Ágoston beszédeiből is.

Magánolvasásra szánt művek inkább Szent Ágoston tanítványának, Julianus Pomeriusnak az aktív és a szemlélődő életről szóló morális fejtegetései, Nagy Szent Gergely pápa Regula pastoralisa és a Jób könyvéhez írt kommentárja. Ide tartozik még a 7. századi sevillai polihisztor, Isidorus enciklopédikus műve, az Etimológiák húsz könyve, s az ő, valamint a 8. századi frank Defensor egy-egy szentencia-gyűjteménye. Nem nagy, de egészében véve korszerű teológiai könyvtár volt ez.

A könyvjegyzékben felsorolt ókori szerzők művei, Cicero Catilina elleni beszédei, Lucanus Pharsaliája, két Donatus-féle grammatika és három kötet a Catónak tulajdonított bölcs mondásokkal, a kolostori iskola tankönyvei voltak.

A kolostor liturgikus könyvei a sekrestyében, a többi feltehetően a keresztfolyosón, illetve az iskolában volt elhelyezve.

Az iskola színvonaláról és a könyvek használatáról azok az irodalmi művek tanúskodnak hitelesen, melyek a kolostorhoz köthetők. Ilyen Mór pécsi püspök Zoeradról és Benedekről, a két szentéletű zaborhegyi remetéről írott legendája. Mór Benedeket iskolás korában a Szent Márton hegyi kolostorban (Pannonhalmán) saját szemével látta, később pedig a kolostor apátjaként a szenttel történt csodás események fültanúja volt. A legendaszerkesztés módját és a hagiográfiai eszközök kiegyensúlyozott használatát azonban már olvasmányai, s a mindennapi liturgikus gyakorlat során sajátította el.

Hasonló a helyzet az Imre-legenda ismeretlen szerzője esetében is, aki viszont Mórt ismerte, a Regula nyelvezetét használja és a legenda középpontjába a cölibátus eszményét állítja. A szüzességet magasztaló szavai *Smaragdus Adhortatio ad sponsum Christi* című művéből származnak, mely ugyancsak megvolt a kolostor könyvtárában.

A következő évtizedekben a könyvtár bizonyára tovább gyarapodott. A velencei Cerbanus, Maximus görög hitvalló szeretetről szóló művének Pásztón készített latin fordítását Dávid pannonhalmi apátnak (1130-1151) ajánlotta. Előszavában elismerően szól a kolostorról, mely „a szent atyák életében, tanító műveiben és sokféle szentírásmagyarázó munkában bővelkedik”. Maximus és Johannes Damascenus nyugati recepciója pannonhalmi közvetítéssel ment végbe.

Két másik korai alapítású bencés kolostor könyveiről későbbi, hamis okleveleikből értesülünk. Az 1015-re datált pécsváradi alapítólevél ugyan a 13. század elején készült, de a belefoglalt könyvlista egy hiteles, 11-12. századi vagyonösszeírásból származhat. A felsorolt 35 kötet két

Regula és két bibliamagyarázat kivételével liturgikus könyv. Ezek nyilvánvalóan csak a sekrestyében elhelyezett kódexek lehettek.

A szentéletű Günther, majd Szent Gellért remetéskedett abban a királynéi udvarházban, ahol 1030 körül talán maga Gizella alapította meg a bakonybéli monostort. A Szent László-kori könyvállományról egy hamis birtokösszeírás hitelesen, bár szükséztavúan vall. Három rendkívül értékes evangéliumos könyv szerepel a kincsek között, ezek közül egyet arany betűkkel, kettőt pedig ezüst betűkkel írtak. A hagyomány szerint a codex aureust Gizella királyné adományozta a kolostornak, s a kor szokásának megfelelően a szerzetesek ebbe jegyezték be legfontosabb okleveleiket. A jegyzék a könyvek számát nyolcvannégyben adja meg, ami nagyjából megfelel a pannonthalmi állománynak.

Mára a jegyzékekben felsorolt kódexekből egyetlen darab sem maradt fenn. Még középkori hazai használatú Regula sem, pedig az minden kolostorban megvolt, és el sem avult úgy, mint a liturgikus könyvek egy része egy-egy reform után. Mégis van két olyan értékes kódexünk, melyekről érdemes önállóan is beszélni, mert a könyvjegyzékek általánosságainál jóval többet elárulnak a könyv valóságos szerepéről a bencések mindennapi életében.

A legkorábbi és művészettörténeti szempontból a legértékesebb ezek közül a Csatári, más néven Admonti Biblia (B.H. 223). A 12. században még rendszeresen használták Bibliát a liturgiában, amennyiben a zsoltárokat és a zsolozsma bibliai olvasmányait közvetlenül ebből recitálták. Emellett anyagánál, díszítettségénél fogva különlegesen nagy értékű műkincs is lehetett, mely mint ilyen, az alapítói reprezentációhoz tartozott. A fenti kétkötetes óriásbiblia a román kori könyvfestészet remeke, a 12. század harmincas éveiben készült. Talán a Gutkeled család adományozta kegyúrként az 1138-ban Csatáron (Zala megye) általa alapított bencés monostornak. Néhány, a monostorral kapcsolatos fontos eseményt utóbb bejegyeztek a Bibliába. A kis magánalapítású nemzetségi monostorokat az alapító és utódai többé-kevésbé saját tulajdonuknak tekintették, így nem meglepő, hogy 1262-ben, amikor a Gutkeled-nembeli Vid mester anyagilag megszorult, a monostor kincset érő kódexét 70 márkáért elzálogosította. Mivel a kódex a zálogból többé nem került elő - hamarosan az admonti kolostorban bukkant fel -, Vid mester két birtokkal kárpótolta az apátságot. Erről az aktusról a zalavári konvent oklevelet állított ki. Az oklevél jelzi egyrészt a kegyúri hatalom korlátait, másrészt az írásbeliség szerepének megnövekedését a vagyoni ügyek intézésében.

A Pray-kódex (B.H. 797) 12. századi könyvkultúránk egészen más rétegeire vet fényt. Mai formájában kolligátum, melynek legterjedelmesebb része egy rituáléval kiegészített sacramentarium. A rituáléban a temetési szertartás után olvasható az első összefüggő magyar nyelvű szövegmű, a mindenki által ismert Halotti Beszéd. A sacramentarium elé kötötték Konstanzi Bertold Micrologus című szertartástani kézikönyvét, ami jelzi, hogy a szerzetesek a liturgiát nem csak előírászerűen végezni, hanem ismerni, érteni is akarták. (Pannonthalmán a 9. századi Amalarius műve szolgált hasonló célt.) A Gömör megyei jánosi bencés kolostorban 1192 és 1195 között másolt kódex a garamszentbenedeki és a deáki monostorokon keresztül 1241 körül került a pozsonyi káptalan birtokába. Itt hozzákötötték a Könyves Kálmán korabeli zsinati határozatokat és a 897-1187 közötti eseményeket elbeszélő Pozsonyi Évkönyveket. A folyamatosan kiegészített kódex nem egyetlen liturgikus funkciót töltött be, hanem az idők folyamán sokszínű kézikönyvvé vált. A pozsonyi káptalan 1813-ban a Nemzeti Múzeumnak adományozta, ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Az igényes, de viszonylag szerény küllemű kézirat valamennyi középkorral foglalkozó hazai diszciplína számára elsőrangú forrás.

A premontreiek 1130 körül III. István kezdeményezésére telepedtek le Magyarországon, a ciszterciek IV. Béla ösztönzésére 1142-ben alapították Cikádon első kolostorukat. A könyvpusztulás e két rend esetében olyan nagy volt, hogy nem tudunk önálló fejezetben beszélni

róluk. Egy érdekes adatra mégis érdemes kitérni. Az egresi ciszterci monostort Pontignyből alapították. A francia anyamonostor egykori könyvjegyzékében nyolc kötet címléírása mellett szerepel az „in Ungaria” bejegyzés. Ezeket vagy lemásolásra adták kölcsön, vagy az új kolostornak adományozták. Az egyházatyák művei mellett a szinte kortárs teológusokat, Anzelmet és Chartres-i Ivót sem akarták nélkülözni a távolba szakadt rendtagok.

A királyi udvar könyvei

A királyi udvarban a 11. század elején külföldi származású szerzetesek, klerikusok látták el a mindennapi írásos teendőket, akik közül a legjobbakra az államszervezéssel, annak működtetésével és a királyi reprezentációval kapcsolatban komoly irodalmi megbízatások is hárultak. Szent István nagy gonddal taníttatta fiát, amit az Imre-legenda is hangsúlyoz. Tudatosan készítette fel az uralkodásra: számára íratta meg - talán Asztrik esztergomi érsekkel - az Intelmeket, a legfőbb uralkodói elveket összefoglaló királytükört.

Szent László király (1077-1095) kezdeményezésére 1083-ban szentté avatták István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt és a két zoborhegyi (Nyitra mellett) remetét, Zoerardot (Andrást) és Benedeket. A magyar egyház és egyúttal a dinasztia megszilárdulását is jelképezte ez a számszerűségében teljesen egyedülálló aktus. A szentek legendáit rögtön megírták (a két remetéé már készen volt) és felvették a zsoltosma olvasmányai közé. Könyves Kálmán király (1095-1116) azonban Szent Istvánról egymást követően két újabb legendaváltozatot készíttetett (Kisebb Legenda, Hartvik-legenda), ami jelzi, hogy mennyire tisztában volt e szent olvasmányok politikai súlyával. Ő maga tanult, olvasott ember volt, amit a „könyves” jelző mellett II. Orbán pápa 1096-ban hozzá írott levele is bizonyít. A pápa Odilo, St. Gilles-i apáttól arról értesült, hogy az új király a teológiában és a kánonjogban szokatlanul jártas.

A királyi udvarban a 11. század közepe óta hivatalos történetírás folyt. Ennek maradványait sajnos csak Kézai Simon Gestája és a 14. századi krónika-kompozíció őrízte meg. Az első fennmaradt történeti mű Anonymus Gesta Hungarorum. III. Béla király (1172-1196) névtelen jegyzője már külföldön (Franciaország?) végzett komolyabb stúdiumokat. Olvasmányai között említi Dares Phrygius Trója-regényét, a Gestából pedig kitűnik, hogy ismerte Regino prümi apát (†915) világkrónikáját, a középkori Nagy Sándor-regényt és Hugo Bononiensis (†1128) Rationes dictandi prosaice című, a fogalmazás, illetve a levélírás mesterségére tanító mintakönyvét.

A jogi írásbeliség első központi szerve a capella regia (királyi kápolna) volt, melyhez a királyi ereklyék, a palotakápolna és az udvari papság tartozott. Ez kezdetben nem jelentett egyben komoly irodát is. Az oklevélgyártók a kész - káptalanokban, kolostorokban megíratott - okleveleiket nyújtották be ide megpecsételésre. A fordulat III. Béla idejében következett be, ekkor szerveződött a capella regiából kiváló kancellária önálló hivatallá, s kezdődött meg a szervezett oklevéladás.

Az írás és a könyv szerepének növekedése a 13. századtól a 15. század közepéig

A 13. századtól egyre nagyobb igény mutatkozott arra, hogy magánemberek és közösségek a jogaikat és egyéb fontos ügyeiket írásba foglaltassák. Ezzel gyors fejlődésnek indult egy sajátos magyar jogintézmény, a hiteleshely. Külföldön közjegyzők intézték a magánjogi írásbeliséget, nálunk káptalanok és nagyobb (bencés, premonstrei és johannita) konventek állítottak ki saját, hiteles pecsétük alatt közhitelű okleveleket. Emellett ugyanezek az intézmények tanúként a jogszolgáltatásban is részt vettek. A hiteleshelyi teendők ellátásával a kolostorok egy része

nemcsak kiszakadt eredendő elszigeteltségéből, hanem a káptalanokkal együtt fontos, világi írásbeli feladatkört töltöttek be évszázadokon át. Mindez az adott egyházi intézmény könyvtárára, s tagjainak jogi érdeklődésére is befolyással volt.

A 13. század két nagy eseménye, az egyetemek és a kolduló rendek megjelenése ugyancsak meghatározó jelentőségű volt a magyar művelődésre nézve.

A gyors városiasodás a 12. század végén és a 13. században az európai kultúra fejlődésének óriási lendületet adott. A nagy városok mágnesként vonzották a tanárokat és a tanulni vágyó diákokat. A spontán kialakult híres iskolaközpontokat - a magisterek és a scholarisok önálló jogokkal felruházott, céhszerű tömörüléseként - a 13. században nyilvánították hivatalosan egyetemmé. Az egyetemek egyúttal tudományos központok is voltak, ahol a fegyelmezett gondolkodást a megismerés eszközének, megtanulható mesterségnek, technikának tartották. Ennek jegyében teremtették meg a kor legkiválóbb mesterei a skolasztikus teológiát és filozófiát, s tették a római joggal (civiljog) egyenrangú tudománnyá a kánonjogot (egyházjog). A kor másik nagy szellemi élménye a misztika, mely a világot nem a ráció, hanem az érzelm útján ragadja meg. Az újfajta műveltséget a külföldi egyetemet járt magyar világi papok és szerzetesek közvetítették, akik tudásukkal együtt könyveiket is hazahozták. A könyv az élet természetes velejárója lett számukra is: munkaeszköz, s emellett személyes érdeklődésük kifejezője.

A városokhoz és az ebből fakadó szegénységi mozgalmakhoz kapcsolódik a domonkos- (1216) és a ferences rend (1223) megszületése és pápai jóváhagyása is. A ferencesek elsősorban életpéldájukkal, a domonkosok pedig a tudás erejével kívánták a tömegeket az igaz hit útján megtartani. Legfőbb eszközük a hivatásszerű prédikáció volt. Központi rendházaik beépültek az egyetemekbe, oktatási rendszerük központosított és igen szigorú volt. A jól felkészült prédikátorok a személyes szegénység jegyében a legeldugottabb városok nyomorultjainak is hitelesen hirdethették Krisztus evangéliumát. A két kolduló rend mind az egyetemi kultúrára, mind a népi vallásos mozgalmakra közvetlen befolyást gyakorolt. Magyarországi megtelepedésük után a teológia oktatásában, a korszerű prédikálásban és a legszegényebb rétegek értő lelki gondozásában egyaránt ők jártak élen.

A kolduló rendek hazai megjelenése és gyors térhódítása

A domonkosok és a ferencesek nem sokkal a pápai megerősítés után megjelentek Magyarországon. Szent Domonkos a bolognai egyetemen nagy hírnévre szert tett magyar jogtudóst, Paulus Hungarust bízta meg a magyar provincia megszervezésével 1221-ben. A ferences rendtartományt 1232-ben alapították. Kolostorokat - a korábban megtelepedett szerzetes-rendekkel szemben - kizárólag városokban építettek, mivel fő feladatuknak a városi lakosság lelki gondozását tekintették. Népszerűségüket, gyors terjedésüket jelzi, hogy 1350-ben a domonkosoknak 38, a ferenceseknek 51 rendháza volt az országban.

A domonkos rendbe csak írni-, olvasni tudó fiatalembert vettek fel, 18 éves kortól. Egy-egy rendtartományban két-három rendi főiskola, úgynevezett studium particulare működött, a novíciusokat ezekben oktatták. Először a középkori értelemben vett „szabad művészeteket” sajátították el, a grammatikát, az írásművek szerkesztésének technikáját (retorika címen), logikát és természetfilozófiát, ezután középszintű teológiai oktatásban részesültek. Minden rendtartományban szerveztek egyetemi színvonalú rendi főiskolát, studium generalét is, ahol komoly teológiai képzés folyt. A budai főiskolát 1304-ben fogadták el hivatalosan. A tartománynak gondoskodnia kellett arról, hogy egyszerre legalább két rendtag tanuljon külföldi

egyetemen. A rend igen nagy gondot fordított a stúdiumokra, hogy tagjait a prédikátor hivatásra megfelelően felkészítse. (A domonkosok latin neve Ordo Praedicatorum.)

1254-ben a kétévente tartott egyetemes gyűlést (capitulum generale) Budára hívta össze a rend, ezen Humbertus de Romanist választották meg általános rendfőnökké. A generalis magister a „budai határozatokhoz” körültekintő kommentárt írt, melyben részletesen megjelölte a könyvtáros feladatait is. A könyvtáros fráternek a könyvek megbízható tárolása és nyilvántartása mellett gondoskodnia kellett a könyvtár folyamatos gyarapításáról. Azokat a könyveket pedig, amelyeket állandóan használtak, pulpitusokon kellett megláncolva tartani. Ezek közé tartozott egy glosszázott és egy kommentár nélküli Biblia, bibliai konkordanciák (párhuzamos helyek gyűjteménye), néhány egyházi jogi könyv, egy erkölcsstani kézikönyv, legendák és prédikációs kötetek. Emellett természetesen a teológiai oktatás alapkönyvei, Petrus Lombardus Sententiarum libri IV című műve és Petrus Comestor Historia scholasticája. Petrus Lombardus (†1160) a legfontosabb dogmatikai kérdésekkel kapcsolatban összegyűjtötte és rendszerezte az egyházatyák véleményét (sententiae), Petrus Comestor pedig a bibliai történeteket foglalta össze „iskolai célra” röviden, de a teológiai használhatóságot szem előtt tartva. E legfontosabb könyvek a hazai rendházak többségében is megvoltak.

Egy Párizsban járt magyar domonkos hozhatta magával a 14. század elején azt az egyetemi kolligátumot, mely Petrus de Tarantasia - a későbbi V. Ince pápa - Szentencia-kommentárját és Aquinói Tamás Quaestiones de beatitudine című előadás-sorozatát tartalmazza (B.H. 368). Petrus de Tarantasia Szent Tamás tanártársa volt a párizsi egyetemen, a fenti anyagot 1269 és 1272 között adták elő.

A napi prédikációs gyakorlatban a rendtagokat a sermonariumok (predikációgyűjtemények) segítették. Ezek rövid latin beszédvázlatokat tartalmaztak, melyeket a prédikátor szabadon bővíthetett, alakíthatott a predikáció során. A predikáció a rendházon belül latinul folyt, a híveknek természetesen anyanyelven. Négy olyan 13-14. századi domonkos sermonarium ismert ma - elsősorban Vizkelety András kutatásainak köszönhetően -, melyek a legfrissebb, legmagasabb szintű párizsi és itáliai predikációs anyagot közvetítették. A legkorábbi a budai rendházban készülhetett a 13. század végén. Szerzője minden bizonnyal Franciaországban tanult, skolasztikus sermo-vázlatai nem maradnak el a párizsi mintáktól. Gyűjteményének csak egy 15. században másolt példánya maradt fenn, amely a megtévesztő Pécsi egyetemi beszédek címmel vált ismertté (B.H. 2028). Az Ómagyar Mária-síralmat őrző Leuveni Kódex (B.H. 822) a rend legtekintélyesebb tagjaitól származó illetve nekik tulajdonított beszédeket tartalmaz (Hugo a Sancto Caro, Aldobrandinus de Cavalcantibus, Aquinói Szent Tamás). A kódex feltehetőleg külföldön készült, de a 13. század végén már magyarországi használatban volt, amit legrégebb lírai emlékünknél mellett a sermókat kísérő magyar glosszák és itt bejegyzett újabb beszédek bizonyítanak.

A korai ferences predikációgyűjtemények közül csak a Gyulafehérvári Sorok kódexét ismerjük (B.H. 1698). Mintapéldányát ugyancsak egy Párizst megjárt ferences hozhatta haza. A 14. század elején Magyarországon összeállított kötetbe híres 13. századi párizsi magisterek beszédei mellé ferences oklevélmintákat és a gyóntatásra felkészítő értekezéseket másoltak. A kódex így jól használható lelkipásztori segédkönyv lett, melyben a lapszélékre bejegyzett nyelvemlék Sorok a magyar nyelvű predikációhoz szolgáltak emlékeztetőül.

Mindkét kolduló rend magyarországi kódexei arról tanúskodnak, hogy a két központosított rendben a legújabb és legjobb predikációs anyag rögtön eljutott a legtávolabbi vidékekre, ahol a rendtagok és a hívek tanítása, lelki gondozása ugyanolyan közérdekű rendi feladat volt, mint Párizsban vagy Orvietóban.

A harmadik kolduló rendet, az ágostonos remeteket 1256-ban ismerte el IV. Sándor pápa, ők a 13. század végén telepedtek le hazánkban. Történetük nincs feldolgozva, könyveikből alig maradt fenn valami, egyetemjárásuk, egyetemi fokozataik mégis arról vallanak, hogy fontos szerepet töltöttek be a középkori magyar művelődésben. A 14. században csak közöttük találunk Párizsban végzett teológiai magistereket. Az 1300-ban beiratkozott Sándor vitte a legtöbbre, aki a párizsi egyetem híres tanára (magister regens) lett. Rendszeres itáliai egyetemjárásuk dokumentumaira Mezey László hívta fel a figyelmet. Studium generaléjuk Esztergomban működött, a jelek szerint korszerű, gazdag könyvtárral és jól képzett tanári karral rendelkezett.

Az első anyanyelvű olvasmányok

A 13. század két sodró áramlata, a magas egyetemi kultúra és az elmélyült, személyes vallásosság egyszerre jutott el hozzánk. Az utóbbival kapcsolatban Szent Margit (1242-1270) életpéldája a legmeggyőzőbb. A Margit-legendából tudjuk, hogy Margit még a veszprémi Szent Katalin kolostorban megtanult olvasni és énekelni, tehát ha a latin szöveget nem értette is jól, a zsolozsmában aktívan részt tudott venni. Egy ma Wolfenbüttelben őrzött, gazdag díszítésű, latin nyelvű Zsoltáros könyv (B.H. 2805) valószínűleg az ő számára készült. A zsolozsmát azonban csak kötelességből végezte, megrendítő vallásos élményt a magánáhitat nyújtott számára. Ennek középpontjában Krisztus kínszenvedése állt. A Húsvétot megelőző két hétben mindennap külön felolvastatta magának a passiót magyarul. A Nyulak szigeti domonkos kolostorban Szent István legendája ugyancsak hozzáférhető volt anyanyelven, a család szentjeinek életéről Margit szívesen beszélt és elmélkedett is. Magyarul nem tudott olvasni, mégsem kétséges, hogy az általa is képviselt újfajta vallásosság ösztönözte a kolduló rendi szerzeteseket magyar nyelvű fordítások készítésére.

Magyar diákok külföldi egyetemjárása: Párizs és Bologna hatása

A magyarországi tanulók a 12. század második felétől a tudomány elsőszámú központjába, Párizsba igyekeztek. A további tanulmányok feltétele az artes fakultás elvégzése volt. A hét szabad művészetet oktatták itt középkori felfogásban: a retorikából elsősorban a jogi szövegek megfogalmazásának tudománya, a dialektikából logika, a quadriviumból naturáliák (természet-tudományok) lettek, mint a domonkosokkal kapcsolatban már említettük. (A káptalani iskolák is ennek mintájára működtek.) A párizsi stúdium legfőbb erőssége azonban a teológiai oktatás volt, s maradt az egész középkoron át. (Mint egyetem 1231-ben nyert végleges pápai megerősítést.) Hajnal István szerint a 12-13. században mintegy 2-300 magyar klerikus járt külföldi egyetemekre, ebből 10-20 diák tanult folyamatosan Párizsban. Itt töltötte klerikusi éveit 1150 és 1156 között Lukács, a későbbi esztergomi érsek, akit III. Sándor pápa „az egyház teológiában teljességgel kiművelt doktorának” nevezett. A többség megelégedett az artes fakultás elvégzésével, ilyen képzettségű klerikusok töltötték be a jogászok szerepét a királyi udvarban a 12. század végén, 13. század elején.

A 13. század hatvanas éveitől megsokszorozódott a tanulási kedv, az úticél ekkor azonban már nem elsősorban Párizs, hanem Bologna, a jogi képzés fellegvára volt. Az egyetemet 1239-ben ismerte el a pápa. IV. Béla (1236-1270) ösztönzésére a tatárjárás után a főpapok és a káptalanok a jelesebb ifjakat igyekeztek Itáliába küldeni. 1265-től a magyar diákok Bolognában már önálló natiót alkottak. Veress Endre 1221-től 1301-ig 80 magyarországi tanulót azonosított, számuk ennél jóval több is lehetett, Mezey László szerint 30-40 diák tanult egyszerre rendszeresen Itáliában (Bologna mellett főleg Padovában). A jogvégzettek hazatérve

elfoglalták a kancelláriák vezető helyeit és a főpapi javadalmakat. Mezey 160 olyan dignitást, javadalmat vagy hivatalt számolt össze, melyek jó ellátásához biztos jogi ismeretekre is szükség volt. Megfordítva pedig: ugyanezek elnyeréséhez a kánonjogi tanulmányok jó esélyt teremtettek. Mindez világossá teszi, hogy klerikusaink legfelső rétege a magasabb teológiai stúdiumok helyett miért választotta inkább a jogot.

A közép- és alsópapság számára a külföldi egyetemek ekkor még pusztán anyagi okokból sem voltak elérhetőek.

A felső papság jogi műveltsége

Először IV. Béla kancelláriájában találkozunk bolognai iskolázottságú egyházi méltóságokkal. Bár Muthmer szepesi- és László esztergomi prépost egyetemi végzettsége nem dokumentálható, a két egykori udvari klerikus végrendeletbe foglalt könyvjegyzéke korszerű műveltségről tanúskodik. Magánkönyvtáruk jellege összefügg munkájukkal, tükröződik benne papi hivatásuk, s emellett személyes, tudományos érdeklődésük.

Muthmer IV. László egyik nevelője volt, királynéi kancellár. Könyveit 1273-ban káptalanjára, a szepesi prépostság Szent Márton egyházára hagyta. Bibliája, missaléja, passionáléja (szentek élete) és prédikációs kötete a jómódú papi ember könyvei. Jogi műveltségét, melyet az udvarban és egyházi működése során egyaránt kamatoztathatott, két alapvető kánonjogi munka tanúsítja: Gratianus 1142 táján összeállított egyházjogi szabálygyűjteménye, a Decretum, és a Decretum utáni pápai döntvények gyűjteménye, a IX. Gergely pápa utasítására 1230-ban szerkesztett Decretales. Petrus Lombardus Szentenciás könyve és Petrus Comestor Historia scholasticája jelzik, hogy tulajdonosuk a teológiai felkészültséget is fontosnak tartotta, érdeklődése azonban nem volt speciális.

László esztergomi prépost (†1279) ugyancsak kancelláriai jegyző volt, aki diplomáciai megbízatásoknak is eleget tett. Ő a kor viszonyaihoz képest komoly könyvtárról, 18 könyvről végrendelkezett 1277-ben. Tisztában volt a könyvek anyagi és szellemi értékével. Egy részüket eladásra szánta, pontosan meghatározva, hogy a befolyt összeget mire fordítsák. Ezek közé tartoztak római jogi és kánonjogi könyvei, melyekkel egy bolognai professzor is megelégedett volna: valamennyi fontos törvénykönyve megvolt a legkorszerűbb kommentárokkal felszerelve. Nemcsak felkészült jogász volt, hanem a jogi könyvek szenvedélyes gyűjtője is. A Szentenciák négy könyvét és a Historia scholasticát is eladásra jelölte ki, ezekre a könyvekre bizonyára jó hazai kereslet volt. Egyéb teológiai könyveit megnevezett esztergomi személyekre és intézményekre hagyta: Nagy Szent Gergely pápa Jób könyvéhez írt kommentárját a domonkosokra, Mauritius teológiai ábécéjét (Manipulus Florum) egy glosszázott Psalteriummal együtt a ferencesekre, Szent Pál leveleinek kommentált kötetét a Szent Tamás káptalan prépostjára, a Szent Ágostonnak tulajdonított kora-misztikus Soliloquiát pedig Marcellusra, Szent Margit nevelőjére.

Hasonló jellegű magánkönyvtára lehetett Pál veszprémi prépostnak is, aki a római jog doktora volt, királynéi alkancellár és diplomata, később pécsi püspök. 1000 márka (= kb. 40 kilogramm ezüst) értékű könyve 1276-ban, a veszprémi székesegyház felgyújtásakor elégett.

Benedek esztergomi prépost, majd váradi püspök (1291-1296) Padovában szerzett kánonjogi doktorátust. Szent Lászlóról írott prédikációit és korabeli számadásokat őrzött meg az a bolognai eredetű teológiai kolligátum, melyet talán tanulmányai idején vásárolt (B.H. 95). A kódex korai datálását az osztrák kutatók vitatják.

Az Anjouk uralkodása idején a capella regia lett az udvar magasan képzett diplomátákat foglalkoztató jogi intézménye. Vásári Miklós kánonjogot tanult, de fokozatot nem szerzett. Mindkét Anjou király udvarában vezető politikus, tanácsadó volt, 1350 és 1358 között esztergomi érsek. 1343-ban Erzsébet királynét Nápolyba kísérte, útközben Bolognában két reprezentatív kánonjogi kódex készítését rendelte meg (B.H. 2342, 2343). Az egyik a VIII. Bonifác pápa utasítására 1298-ban összeállított kánongyűjtemény, a Liber Sextus, melyhez Johannes Andreae 1301-ben magyarázatokat (glossa ordinaria) írt. Vásári az általa készített példány (B.H. 2342) címlapján Szent István életének négy jelenetét örökíttette meg a miniátorral. A kötetek végül nem jutottak el hozzá.

Dörögdi Miklós pozsonyi prépostként a kápolnaispáni méltóságot viselte. Tanulmányai során a bolognai egyetem „ultramontán” hallgatóinak a rektora volt, amiről egy 14. századi, a bolognai egyetem statútumait őrző kódex tanúskodik Pozsonyban (B.H. 2401). Ő egri püspökként kísérte el Erzsébet királynét nápolyi útjára. Valószínűleg közreműködött Károly Róbert kedves udvari embere, Neksei Demeter (†1338) tárnokmester gazdagon díszített Bibliájának megrendelésében (B.H. 2790) is.

A dortmundi származású Bredenscheid János, a római jog doktora évtizedeken át Nagy Lajos király pápai követe és jogi tanácsadója volt. 1367-ben Visegrádon - valószínűleg az udvari műhelyben - másoltatta le Nagy Szent Gergely pápa Jóh könyvéhez írott kommentárját. Ma Klosterneuburgban őrzik a kétkötetes, igényesen írt és díszített művet (B.H. 1850-1851).

Káptalani könyvtárak, a kanonokok könyvhasználata, káptalani iskolák

Az érseki és püspöki székhelyeken működő székeskáptalanok és az egyéb nagy egyházak (templomok) papságát összefogó társaskáptalanok a 13. század végére váltak a hazai művelődés fontos intézményeivé. Az országban 14 székeskáptalan (az esztergomi, egri, győri, pécsi, váci, veszprémi, nyitrai, kalocsai, bácsi, csanádi, váradi, erdélyi - Gyulafehérváron -, zágrábi, szerémi káptalan) és 28 társaskáptalan (például a [székes]fehérvári Boldogasszony, [ó]budai, aradi, pozsonyi, vaskvári, szepesi káptalan) volt.

A székesegyházakhoz és a fenti nagy egyházakhoz könyvtár és iskola is tartozott, melyek tulajdonosa az adott egyház védőszentje, használója, működtetője pedig a káptalan volt. Székesegyházak illetve székeskáptalanok esetében a székesegyházi könyvtár és a székesegyházi iskola terminust is használhatjuk, társaskáptalanok esetében viszont csak a káptalani könyvtár, káptalani iskola kifejezést. A káptalani könyvtárak egy része a tatárjárás alatt elpusztult (Gyulafehérvár, Várad, Vác, Csanád, Kalocsa), más részük belviszályok áldozata lett. Pozsonyt 1271-ben Ottokár cseh király (1253-1278) vette be és dúlta fel. A veszprémi székesegyházat 1276-ban Csák Péter nádor martalócai fosztották ki és égették fel. Széchy Pál, az életben maradt prépost bemutatta az egykori kincsek hiteles leltárát az országgyűlésnek és IV. László királynak (1272-1290): a kárt 50 000 márkára becsülték (egy márka kb. 25 dekagramm súlyú ezüst). A káptalan elégett könyveinek értéke 3000 márka volt, Pál préposté, mint fentebb említettük, 1000 márka. A veszprémi káptalani iskola a hazai - nem egyetemi rangú - jogtanítás központja volt: tizenöt külföldön jogi doktorátust szerzett kanonok könyvei ugyancsak elégték. Gyulafehérvárt másodszor 1277-ben az erdélyi szászok pusztították el, Nyitrát pedig 1317-1318-ban Csák Máté. A szörnyű veszteségek nyomait száz-százötven év alatt sem lehetett eltüntetni: a 15. századi veszprémi és a pozsonyi könyvjegyzékek sokkal szegényesebbek, mint a szerencsésebb sorsú zágrábi káptalané.

Először a káptalanokra ruházott értelmiségi teendőket vesszük számba, mert ezek meghatározott könyvek állandó forgatásával jártak, s egyúttal megszabták e réteg műveltségét és a káptalani könyvtárak jellegét is. A káptalan tagjainak eredendő kötelessége volt a rájuk bízott egyházban a liturgia (mise, zsoltosma) elmélyült végzésének és méltó külsőségeinek biztosítása. (A személyes jelenlét csak kezdetben volt kötelező.) Emellett segédkeztek az egyházmegye vezetésében, részt vettek az egyházi bírásokban, hiteleshelyi teendőket láttak el, és gondoskodtak az iskola fenntartásáról. (A társaskáptalanok közül csak a legnagyobbak működtek hiteleshelyként és rendelkeztek önálló iskolával.)

A szigorú hierarchia szerint felépülő papi testület élén a prépost állt. Őt követte az olvasókanonok (lector), aki az iskolát és a hiteleshely működését ellenőrizte. Az éneklőkanonok (cantor) feladata eredetileg az iskolások, a „schola” megfelelő felkészítése volt az egyház kórusában (szentélyében) való rendszeres, magas színvonalú éneklésre. Az örkanonok (custos) a kincstárat és a könyveket őrizte, gondozta. A káptalani méltóságok (dignitások) közé tartoztak még a székesegyház kisebb prépostságainak irányítói, a kisprépostok és a főesperesek, akik az egyházmegye közigazgatási kerületeinek, a főesperességeknek a jogi végzettségű vezetői voltak. Gazdag káptalanokban a főbb dignitások olyan javadalommal jártak, amely birtokosuknak főúri megélhetést biztosított, ezért a tulajdonképpeni munka elvégzését fizetett helyettesekre bízta. Az olvasókanonok helyett a sublector tanított, az éneklőkanonokot pedig a succentor helyettesítette a 13. század végétől. A dignitás nélküli mesterkanonokokra hárult a káptalani teendők jelentős része, ők az egyházi társadalom középrétegéhez tartoztak mind képzettség, mind jövedelem tekintetében. Az esztergomi káptalanban az 1397-ben felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 16 méltóság és 39 mesterkanonok volt. A pécsi káptalan 40 tagú volt, a veszprémi 36 tagú, ebből tíz fő viselt dignitást. A jól jövedelmező javadalmak külföldi egyetemi tanulmányokat is lehetővé tettek, s e magasan képzett értelmiségiek - javadalmuk megtartásával - gyakran királyi szolgálatba álltak. Említettük, hogy ez fordítva is működött, az értelmiségi szolgálatokat a mindenkori király általában egy vagy több jó javadalommal fizette meg. A királyoknak a 14. századtól joguk volt a püspöki székek és a kanonoki stallumok (javadalmak) betöltéséhez. A káptalan így nyújtott biztos anyagi hátteret az egyházon belüli, s az azon kívül eső értelmiségi munka számára is.

A 15. század első harmadából három terjedelmes káptalani leltár részeként fennmaradt a veszprémi-, a pozsonyi- és a zágrábi káptalan könyvjegyzéke. Az első kettő a 14. században volt kénytelen pótolni elégett könyveit. A valódi veszteséget nem is a könyvek száma jelzi elsősorban, hanem az, hogy mennyivel kevésbé korszerű könyvtárat sikerült utólag teremteni, mint Zágrábban, ahol a fejlődés folyamatos volt.

Könyvjegyzékek	Veszprémi káptalan 1429-1437	Pozsonyi káptalan 1425	Zágrábi káptalan 1406-1410, 1426-1433
Kötetek száma	153 a könyvjegyzékben, 14 a leltárban másutt = 167	82	225 + 1 a leltárban másutt = 226
Liturgikus könyvek	74 + 14 a leltárban másutt = 88	40	78
Biblia	6	2	6
Teológia	4*	1*	1 + 8*
patrisztikus	5 + 14*	2*	2 + 5*
skolasztikus	4	9 + 5*	29 + 3
Szentek élete	3	2	4
Prédikációk	-	8	10

Történetírás	2	-	1
Jogi könyvek	14 + Miklós prépost 13 könyvet tartalmazó könyves-ládájából a jogi könyvek (számukat nem tudjuk)	10	33
Orvosi könyvek	-	-	29
Iskolai könyvek, klasszikus auktorok (artes)	6	-	13
Egyéb	8	3	3

A táblázat tájékoztató jellegű, a könyvek egy része nem azonosítható, másokat több helyre is be lehetne sorolni. Csillaggal a teológián belül a bibliamagyarázatokat jelöltük. A teológia első sorában azokat a műveket vettük számba, melyeknek csak a műfaját ismerjük, de a szerzőjét nem.

A liturgikus könyvek túlsúlya a liturgikus kötelezettségekből adódott. Jogi könyvekre állandóan szükség volt a szentszéki bíraskodásban és a hiteleshelyeken, a zsinatokon, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek felvételénél stb. Veszprémbe pedig - mint említettük - a jogi oktatás is jelentős volt.

Iskolai könyveket csak esetlegesen vettek fel a leltárba Veszprémbe (Boethius aritmetikája, Cicero retorikája, egy régi retorika, melyet nem találnak, Arisztotelész fizikájának latin fordítása vagy kommentárja és egy csillagászati mű). Pozsonyban ezek teljesen hiányoznak. Ezzel szemben Zágrábban, ha az elemi oktatás könyveit nem is tünteti fel a jegyzék, az úgynevezett naturáliákat, az arisztotelészi és középkori értelemben vett természettudományt egyetemi szintű könyvanyag képviselte. Elsősorban quaestiók és summák, az egyetemi előadásoknak a magiszterek által hitelesített jegyzetei. Ugyanez jellemző az orvosi könyvekre is. Ezek meglepően nagy számára eddig nem sikerült magyarázatot találnunk.

Azt a meglehetősen közömbösséget, melyet a magyar egyház vezető rétege a teológiával mint tudománnyal szemben tanúsított, jól kifejezi a veszprémi és a pozsonyi könyvjegyzék. Mindkét könyvtárat a bibliakommentárok nagy száma jellemzi, egyébként pedig csak az alpművekre szorítkoznak. A zágrábi bibliotheca viszont e tekintetben is gazdagabb és színvonalasabb volt a többinél: Sententia-kommentárok, teológiai traktátusok (értekezések) és quaestiók is találhatók Petrus Lombardus Sententiáinak hat példánya, a Historia scholastica három példánya és az olyan rövid teológiai összefoglalások mellett, mint amilyen a hol Aegidius Romanusnak, hol Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított Compendium theologiae.

Az enciklopédiák műfajában Isidorus népszerű Etymologiarum libri XX mellett Veszprémbe és Pozsonyban Bartholomaeus Anglicus (†1250) De proprietatibus rerum (A dolgok természetéről) című művét használták. Mindhárom helyen megvolt Johannes Marchesinus Mammotrectusa, az eltorzult cím alatt főleg bibliai szavak magyarázatát és helyes kiejtését találta meg a kezdő teológus.

Prédikációs segédkönyvekre a kanonokoknak nem volt szükségük, mivel lelkipásztori tevékenységet a káptalan nem végzett. Azokon a helyeken viszont, ahol a város plébánosa a kanonokok közül került ki (Pozsony, Zágráb), a káptalani könyvtárban nagyobb számú prédikációs kötetet találunk. Esztergomban a 15. században tűntek fel először káptalani hitszónokok, akiket egy-egy kápolnaigazgatósággal javadalmaztak. A pécsi püspök 1428-ban alapított hitszónoki állást, egy kápolnaigazgatóságot és egy kanonoki prebendát biztosítva a prédikátor számára.

A káptalani könyvtárak állománya elsősorban nem vásárlással vagy másolással gyarapodott, hanem a püspökök és a káptalan tagjainak adományaival, hagyatékával (lásd Muthmer prépost). Az általános szokásnak megfelelően a veszprémi könyvjegyzék is feltünteti az egyes tételek mellett, hogy kitől származik. A püspökök gyakran adományoztak egy-egy újonnan másolt, reprezentatív liturgikus könyvet székesegyházuknak: Meskó püspök (1334-1342) Pontificaljáról már szóltunk, Demeter püspök (1395-1399) egy új és „drága kivitelű” misekönyvet adott a veszprémi káptalannak, Mihály püspök (1399-1402) egy új, a zsolozsma imádságait tartalmazó collectariumot és egy új gradualét, Garai János püspök (1407-1410) pedig két új antiphonalét. Végredeleltileg is hagytak néhány kötetet a könyvtárra: Demeter püspök egy breviáriumot, Mihály püspök a már említett Bartholomaeus Anglicus-művet. A káptalani méltóságok közül György éneklőkanonok Aquinói Szent Tamás Summa theologiaját adta a könyvtárnak, Mihály örkanonok pedig három kánonjogi könyvet hagyott káptalanjára.

A hiányzó könyvek mellé is bejegyezték, hogy mi lett a sorsuk, ami a szomorú végeredmény ellenére a könyvek rendszeres használatát igazolja: pl. Gergely éneklőkanonok házában elégett egy lectionarium, Sári György olvasókanonok elvesztette Gratianus Decretumának Ugo da Pisa-féle kommentárját.

A könyvtár használatával kapcsolatban a könyvjegyzéknél is fontosabb dokumentum a veszprémi székesegyház egy másik leltára, melybe az 1482 és 1504 közötti időszakból 24 könyvkölcsönzést jegyeztek fel. A kötelezvény értékű bejegyzéseket Solymosi László kimerítően feldolgozta. Mivel a káptalani méltóságoknak egyrészt módjuk volt magánkönyvtárat létesíteni, másrészt igénybe vehették a mesterkanonokok munkáját, a könyvek kölcsönzői javarészt dignitás nélküli kanonokok voltak. Elsősorban jogi műveket kölcsönöztek, mint Szentgyörgyi András vikárius, a kánonjog baccalaureusa, a Veszprémben működő egyházi bíróság vezetője, vagy Ceglédi István hiteleshelyi tanú és ügyvéd. A kánonjogi művek napi használatához nem volt szükség egyetemi végzettségre. De vettek ki könyveket a könyvtárból az egyetemi tanulmányokra való felkészüléshez és a tanulmányok alatt való használatra, vagy segédkönyvként a székesegyházi oktatáshoz (sublector). A könyvek nemcsak gyakorlati célt szolgáltak, hanem az önképzést, a tudós elmélyülést is.

Az esztergomi székesegyházi könyvtárnak nem maradt fenn középkori könyvjegyzéke, 13 egykori kódexét Körmendy Kinga 1991-ben vette számba. Ugyanő a káptalani kötelezettségek és a kanonokok tanultsága tükrében elemezte az esztergomi műveltségi viszonyokat egy 1986-ban megjelent, s az egész káptalani kultúra szempontjából mérvadó tanulmányban. Az esztergomi káptalannak az 1183 és 1543 közötti időszakban 690 tagja volt, közülük 136 kanonok egyetemre járása bizonyítható. A felsőfokú tanulmányok után harmincan jogászként a királyi szolgálatában helyezkedtek el. A többiek is a káptalani méltóságok közé tartoztak, s jó esetben önálló könyvtárral rendelkeztek, így a székesegyházi könyvtárnak inkább gyarapítói és nem használói voltak.

A káptalani iskolák döntő szerepet játszottak abban, hogy a káptalanok a 14. századra fontos művelődési intézményekké válhattak. Az iskola célja a káptalani teendők elvégzőinek kinevelése, és a papi utánpótlás biztosítása volt. Megbízható középfokú végzettséget adott, ami papi és világi értelmiségi pályára egyaránt alkalmassá tett, s emellett egyetemi stúdiumokra is felkészített. Szóltunk már arról, hogy ezeknek az iskoláknak (scholae maiores) a tananyaga az artes fakultáséval azonos volt, de míg ezek gyakorlati célokat szolgáltak, addig az magasán képzett professzoraival tudományos képzést nyújtott. A IV. lateráni zsinat (1215) elrendelte, hogy érseki székhelyen egyetemi fokozattal rendelkező magisternek kell a teológiát tanítania, az óbudai zsinat (1309) pedig kánonjogtanár működését írta elő a püspöki székhelyeken.

Az esztergomi székesegyházi iskola 15. századi tananyagát két kódex őrizte meg. Az 1419 és 1423 között előadott „artes” anyagából ad ízelítőt egy 14 részből álló kolligátum (B.H. 23). A nyelvtani alapismereteken (Donatus) már túl voltak a diákok, a 13. századi Johannes de Garlandia hexameteres szinonimaszótárát és az álszenvedő igéket tanulták éppen. A magyarázat latinul folyt, de egy-egy ismeretlen szó jelentését magyarul is megmondta a tanár, amit a tanuló gondosan le is jegyzett. A tankönyv számtani, naptárszámítási és csillagászati fejezetekben igen gazdag: Alexander de Villa Dei (†1250 k.) és Johannes de Sacrobosco (†1250 k.) általánosan ismert művei mellett közép-európai szerzők (Johannes de Polonia és Johannes de Erfordia) computusai (napárszámítási ismeretek) is szerepelnek benne.

A másik kolligátumot (B.H. 922) már a pasztorációra készülő idősebb növendékek másolták 1463 és 1476 között. A kötet egy bőven kommentált verses tízparancsolatot, a miséről és a hét szentségről szóló traktátusokat, valamint egy gazdag beszédminta-gyűjteményt tartalmaz. Az anyanyelvű magyarázatokból ez is megőrzött jónéhány magyar szót. Hasonló jellegű tankönyv 1431 és 1437 között a pécsi székesegyházi iskolában is készült (B.H. 167). A grammatikai, computus és teológiai tananyagot vegyesen tartalmazza viszont a közelmúltban Holl Béla által felfedezett iskoláskönyv, mely a második legrégebbi magyar nyelvű versről lett igazán nevezetes (B.H. 2624). Holl Béla afelé hajlott, hogy az 1428 és 1435 között másolt kódex nem egy káptalani iskolában, hanem a pécsváradi bencés kolostori iskolában készült.

Budai János barsi főesperes a 14. század végén szegény tanulók számára is biztosítani kívánta a külföldi tanulmányok lehetőségét, s ezért az esztergomi székesegyházi iskola mellett egy kollégiumot alapított. A Collegium Christi tagjai a középfokú ismereteket a székesegyházi iskolában sajátították el, ezután az alapítvány költségén a bécsi, a prágai vagy a krakkói egyetemen tanulhattak tovább. A kollégiumnak önálló könyvtára is volt, a könyveket jobbára egyetemi tanulmányaik során szerezték be a tanulók. Utódaik már a felkészüléshez is használhatták őket. Ma hét kötet ismert a felsőbb stúdiumokat szolgáló egykori állományból. Közülük négy egyetemi műfajt képvisel, quaestiót (egy téma kérdés-felelet formájában történő feldolgozását) vagy kommentárt az artes, a kánonjog illetve a teológia fakultásának tananyagából. Párizst otthagyva, a bécsi „bölcshészet” híressége lett Buridan, akinek Quaestiones librorum Physicorum című műve volt meg a kollégium könyvtárában (B.H. 25), Nicolaus Dinkelsbühlnek pedig, aki ugyanott a teológia neves professzora volt, Petrus Lombardus szentenciás-könyvéhez írott kommentárja (B.H. 170).

Az Anjou királyok reprezentatív kódexei és Zsigmond király szerény könyvtára

A nápolyi származású, franciás műveltségű, feltehetően könyvszerető Károly Róbert (1301-1342) udvarához ma egyetlen, sokfelé szakadt kódex köthető csak. A királyi reprezentációhoz méltó kötetnek a Vatikáni Könyvtárban, az Ermitázsban és Amerikában őrzött részeit Levárdy Ferenc egyesítette egy faksimile kiadásban Magyar Anjou Legendárium címmel. A Legendárium valójában egy lenyűgöző képeskönyv, melynek képes történetei a 13. századi dominikánus, Jacobus de Voragine népszerű legendagyűjteményét, a Legenda aureát illusztrálják. A magyar programadó a legendákat a szentek hierarchiája szerint rendezte el, s a megfelelő helyekre beillesztette a magyar szentek festett legendáit is. A képek megértését néhány szavas feliratok (titulusok) segítik. A műfájában is páratlan kódex vagy Itáliában, vagy Magyarországon készült, mindenesetre itáliai miniátorok közreműködésével.

Nagy Lajos (1342-1382) irodalomban való jártasságát életrajzírója, Küküllei János is hangsúlyozza: „scientia litterarum clarus fuit” (az irodalom tudományával ékes volt). A Chronica Ludovici regis első felét, mely a lovagkirály haditetteit dicsőítő kerek elbeszélés, kancelláriai jegyzőként az udvarban írta. Nagy Lajos halála után Küküllei kiegészítette a művet az öregedő

királlyal kapcsolatos krónikás feljegyzésekkel, mely végül későbbi krónikákba beleolvadva maradt fenn. A középkori magyarországi könyvfestészet egyik legbecsesebb darabja, a Képes Krónika (B.H. 916) méltó módon képviseli Nagy Lajos kultúra-pártolását az utókor előtt. A korábbi udvari történetírás szövegeit integráló 14. századi krónikakompozíciót több kódexünk is megőrizte. A 41 miniatúrával és 95 iniciáléval díszített Képes Krónika a király számára az udvari festőműhelyben készült példány. Az ő részére másolták azt a Secretum secretorum kódexet is, melynek első lapját címei ékesítik (B.H. 2332). A mű egy Arisztotelésznek tulajdonított középkori királytükör, melyben a filozófus az uralkodás titkaiba avatja be tanítványát, Nagy Sándort.

Zsigmond király (1387-1437) sem atyja, IV. Károly cseh király, sem bibliofil bátyja, IV. Vencel könyvszeretetét nem osztotta, jóllehet könyvtárakat utóbb megörökölte. Csapodi Csaba egy 1995-ben megjelent tanulmányában végleg leszámolt azzal a legendával, melyet Mályusz Elemér Zsigmond-monográfiája még táplált az uralkodó könyveivel és mecénási szerepével kapcsolatban, de amelyet az újabb kutatások már cáfoltak (W.T. 229-230.). Zsigmond nem tudott jól latinul, a neki dedikált művek nem személyes olvasmányai voltak.

Ma csak Conrad Kyeser hadigépeket tartalmazó művének egy töredéke (B.H. 699), továbbá egy, a pestis elleni védekezésről szóló, szerényen díszített könyvecske (B.H. 131) és Dante Divina Commediájának latin fordítása (B.H. 1158) sorolható egykori könyvei közé. Az utóbbit a fordító, Johannes de Serravalle maga ajánlotta Zsigmondnak, az Egerben őrzött igénytelen kódex azonban nem az uralkodónak szánt példány.

A középkori könyvkultúra virágkora (a 15. század közepétől 1526-ig)

A 15. század közepétől, második harmadától kezdődő időszak a középkori könyvkultúra fénykora, mely egyúttal nagy változásokat is hozott. A könyvnyomtatás révén a könyv olcsóbb lett, s így jóval többen juthattak hozzá. Az igények megnövekedését jelzi a meginduló hazai könyvkereskedelem is. A nyomtatott könyvek tartalma arányaiban viszont alig különbözött a kódexekétől, a könyvkultúra alapvetően egyházi jellegű maradt, a világi művek nagyobb számú jelenléte azt jelzi csupán, hogy az iskolai auktorok iránt is megnőtt a kereslet. A szórakoztató irodalmat a Nagy Sándor regény, a Gesta Romanorum, a Trójai történet, János pap indiai históriája és az ehhez hasonló tanulságos történetek képviselték. Ezek gyakran egy-egy hazai krónikához kapcsolódva (B.H. 683, 917, 1161, 2413) valóban világi olvasmányegyüttest alkottak. Máskor éppen épületes jellegüknél fogva vallásos szövegek között kaptak helyet.

A közép-európai egyetemek megalakulásával (Prága 1347, Krakkó 1364, Bécs 1365) és megerősödésével a külföldi egyetemet látogatók száma megsokszorozódott. A felsőfokú tanulmányok az egyszerűbb, polgári és iparos rétegek gyermekei számára ugyancsak elérhetővé váltak. Ezek egy része már nem klerikusként, hanem világi deákként helyezkedett el az egyházi és világi adminisztrációban. A magyarországi egyetemalapítási kísérletek (Pécs 1367, Óbuda 1395, 1410, Pozsony 1465) kudarca miatt ugyanakkor Magyarország volt a nyugati keresztény országok között az egyetlen, ahol nem volt tartósan működő egyetem. Ennek következménye tükröződött a hazai könyvkultúrában és az irodalomban is: teljes egészében hiányzott a tudományos műhelymunka, a hazai szerzőktől származó értekezések, kommentárok, viták (quaestio disputata), melyek megalapozhatták volna az elvont tudományok rendszeres művelését.

A tehetősebbek továbbra is az itáliai stúdiumokat látogatták, s innen igen korán magukkal hozták az új, humanista szellemet és a reneszánsz könyvkultúrát. A 15. század közepén lépett színre a tudós humanista főpapok első nagy generációja, a szenvedélyes bibliofilek, akik pazar kiállítású latin nyelvű kódexeket másoltattak, olvastak és gyűjtöttek. Mátyás király Corvina Könyvtára a Vatikáni Könyvtár után Európa legnagyobb és legkorszerűbb gyűjteménye volt.

Míg a társadalom legfelső, írástudó rétegének érdeklődése a klasszikus és humanista latin irodalom felé fordult, az alsóbb régiókban is új olvasnivalóra támadt igény. A latinul nem tudó apácákat a magánajtatosságot szolgáló magyar nyelvű olvasmányokkal látták el szerzetes társaik. Ezek az alkalmilag összeállított, jobbára igénytelen papírkódexek jelzik, hogy az olvasni tudás függetlenül a latin nyelvismerettől, s így a társadalom újabb, kevésbé tanult rétege is kapcsolatba kerülhetett a könyvvel.

A latin nyelvű egyházi műveltség könyvei

Plébániai könyvtárak és iskolák, a lelkészkedő papság könyvei

A keresztény tanítás és a magasabb kultúra a középkor folyamán a plébániatemplomokon keresztül jutott el a társadalom legszélesebb rétegeihez. Mintegy 3000 falusi, kis- és mezővárosi plébánia volt az országban. A plébániahálózat a nagybirtokrendszer kialakulásával nem a „tíz falu egy templom” elv alapján épült ki, mivel a kegyúrnak mint a templom fenntartójának az volt az érdeke, hogy birtokán minél kevesebb, lehetőleg egyetlen plébániatemplom működjék. Anyagilag abban sem volt érdekelt, hogy igényes, tanult papot alkalmazzon. Misézés, a szentségek és szentelmények kiszolgáltatása, s a prédikáció keretében legalább valami egyszerű hittanítás azonban a legszegényebb, teljesen elszigetelt plébánián is folyt. Ott viszont, ahol egy város gyakorolta a kegyúri jogokat, közérdek volt, hogy művelt és hatékony plébánost válasszanak, aki mellett több káplán és javadalmas pap működött. Hozzávetőleg 25 olyan gazdag és kiváltságos királyi és városi plébánia volt, melyek plébánosai jövedelem tekintetében is a klérus felső rétegéhez tartoztak.

A 14. században főleg liturgikus könyvek jellemezték a plébániák könyvtárait. A 15. században azonban mind a plébánosok és a javadalmasok végrendeletei, mind a plébániák könyvjegyzékei e réteg növekvő tanultságáról, érdeklődésének kiszélesedéséről, könyvgyűjtési ambícióiról vallanak. A 16. század elejére a plébániai könyvtárak elérték a káptalani könyvtárak színvonalát.

Értékelhető mennyiségű könyvjegyzék és könyv a törököktől megkímélt felvidéki- (Selmecbánya, Bártfa, Lőcse), erdélyi- (Nagyszében) és nyugat-dunántúli plébániákról (Sopron) maradt fenn. A könyvtárak időről időre nagyobb hagyatékokkal gyarapodtak, s ezzel párhuzamosan a könyvek használóinak köre is bővült.

A plébániák papságának legfontosabb feladata a szentségek kiszolgáltatása és a hívek lelki gondozása volt, ami a keresztségre való felkészítéstől a temetésig tartott. A könyvek elsősorban a papi- és lelkipásztori hivatást szolgálták.

A liturgikus könyveknek itt is - akár a káptalani könyvtárakban - állandó kísérője a 13. századi Durandus szertartástani kézikönyve, a *Rationale divinorum officiorum*. A pasztoráció legfőbb eszköze a gyóntatás és a prédikáció volt. A gyónás a IV. lateráni zsinat (1215) után vált általánossá. Mivel egyes bűnöket csak a püspök oldozhatott fel, a bűnök súlyának mérlegelése teológiai és jogi kérdések sorát vetette fel a gyóntató pap számára. Ezek megoldásában segítettek az erényekről és bűnökről szóló értekezések és az általános morális kérdéseket egy-egy konkrét eseten keresztül bemutató úgynevezett kazuisztikus művek. Ilyenek voltak

Guillelmus Peraldus *Summa vitiorum et virtutum* című könyve (Nagyszeben, Selmezbánya, Sopron), Raimundus de Pennaforténak a *Summa de poenitentia et matrimonio* című összefoglalása (a bűnbánatról és a házasságról), vagy Angelus de Calvasio *Summa Angelije* (Lőcse, Nagyszeben, Bártfa, Sopron).

A rendszeres prédikálás kötelezettségével magyarázható, hogy minden gyűjteményben nagyszámú prédikációs kötet található. Ezek egy része azonban nem bonyolult skolasztikus prédikációvázlat, hanem egy-egy bibliai szakasz részletes magyarázata (például Nicolaus de Lyra vagy Guillelmus Parisiensis postillái). Az esztergomi zsinatok (1382, 1450) a prédikáló papságnak azt írták elő, hogy a vasárnapi evangéliumot értelmesen olvassák fel és magyarázzák meg. A postillák ebben segítettek. A prédikációk jó része valószínűleg eddig sem jutott el, hanem egyszerű katekézis (hitoktatás) volt. A plébániai prédikáció minden bizonnyal a városokban is igénytelenebb volt a kolduló rendi sermónál. A hívek megnövekedett igényei és az eretnekmozgalmak következménye lehetett, hogy a 14. század végétől a nagyobb plébániákon a plébános mellé hitszónoki állást szerveztek: Nagybányán 1387-ben, Sopronban, Lőcsén és Kassán a 15. század első felében, Kolozsváron a 15. század végén.

A két lelkipásztori feladatkört egyszerre szolgálták az olyan praktikus teológiai összefoglalások, mint Rainerus de Pisis teológiai ábécéje, a *Pantheologia* (B.H. III/2658, III/2811) vagy Guido de Monte Rocherio papi kézikönyve, a *Manipulus curatorum* (B.H. 388, III/1301, III/2405).

A püspöki joghatóság alól mentesült plébánosok - számuk nem volt nagy - maguk ítélkeztek híveik lelki ügyeiben, ezért kánonjogi könyvekre is szükségük volt. Kánonjogi könyvek birtokába egyetemi tanulmányaik során is juthattak plébánosok, káplánok és javadalmazottak egyaránt, ezek később általában a plébánia tulajdonába kerültek, s bárki használhatta őket. Így kölcsönözött ki a bártfai plébániáról 1462-ben egy *Decretale*st krakkói egyetemi tanulmányaihoz Grolok Jakab káplán.

A filozófiai, egyetemi jellegű dogmatikai vagy exegetikus művek (bibliamagyarázatok) és az ókori auktorok (szerzők) megjelenése egy-egy plébános magángyűjteményében már személyes érdeklődést vagy komolyabb stúdiumokat sejtet. A 15. század végén és a 16. század elején éppen ezeknek a műveknek a száma növekedett meg, jelezve, hogy az egyetemi tanulmányok és az olcsóbb, nyomtatott könyvek e réteg számára is elérhetőek lettek.

Mályusz Elemér a bécsi egyetem anyakönyvéből vett adatok segítségével hasonlította össze a káptalani tagok és a plébánosok tanulási ambícióit: 1377 és 1450 között 13 prépost és 115 kanonok mellett 75 plébános iratkozott be a bécsi egyetemre. Az arány később valószínűleg tovább javult. Egy tanult plébános könyvtárát jól példázza Matthaeus de Rupe 1502-ben kelt végrendelete. A schönbergi (erdélyi szász) plébános, midőn egyéb vagyontárgyai mellett könyvei sorsáról rendelkezett, tizenöt kötetet azonosíthatóan felsorolt, másokat csak általánosságban: „és még sok más teológiai és kánonjogi könyv”. Az olyan alapvető könyveken túl, mint a Biblia, Rainerus de Pisis már idézett *Pantheologia*ja és Durandus szertartási kézikönyve, a jegyzékben szerepel három prédikációs kötet, Aquinói Szent Tamásnak három, egyetemen oktatott teológiai munkája és öt kánonjogi mű. A sermonariumok beletartoztak egy képzett plébános könyvtárába, bár az már a tulajdonos érdeme, hogy Sienai Szent Bernardin (†1444) és a bécsi egyetemen működő Thomas von Haselbach (†1464) viszonylag friss művei is közöttük voltak. Teológiai és jogi könyvei azonban egyértelműen a tanulmányaival és személyes érdeklődésével, nem pedig napi munkájával voltak kapcsolatban. Ez végrendeletéből is kitűnik. Az egyik prédikációs kötetét saját plébániájára, a másikat egy plébános társára hagyta, teológiai és jogi könyveit viszont kivétel nélkül a nagyszebeni domonkos kolostornak szánta. Ez lehetett az a szellemi közeg, melyben plébános létére otthon érezte magát, s tudta,

hogy itt könyveinek tényleg hasznát veszik. A művelt és tehetős egyháziak szokása szerint ő is gondoskodott unokaöccsei egyetemi tanulmányainak anyagi fedezetéről, s emellett kikötötte, hogy a domonkosokra hagyott könyveit stúdiumaikhoz kölcsönvehessék.

A 15. században a könyvjegyzékek tanúsága szerint a leggazdagabb könyvtára a nagyszebeni plébániának volt. 1420 körül még mindössze negyven, kizárólag a pasztorációt szolgáló könyvvel rendelkezett, 1442-ben viszont 22 liturgikus könyvön kívül már 149 kötete volt. A hirtelen gyarapodásnak az a magyarázata, hogy 1426 körül megkapta a főlosztatott Szent László prépostság könyvtárát. A fejlődés tehát nem volt szerves. A gazdag állomány azonban nem maradt kihasználatlan, sőt, világiak is kölcsönözhettek anyagából: Jakab nagyszebeni polgármester egy Bibliát és Robert Holcotnak (†1349) a Példabeszédek könyvéhez írott magyarázatát kapta meg tartósabb használatra.

Egy átlagos plébániai könyvtárból általában egyetemet járt, könyvgyűjtő plébánosok és káplánok hagyatéka révén lett sokoldalú, színvonalas könyvtár. Ez lassan önálló művelődési intézménnyé vált, a pulthoz láncolt könyveket a város világi értelmisége és a környék klerikusai egyaránt használták. Bártfán a krakkói egyetemen bölcsészetből fokozatot szerzett Georgius Petri prédikátor végrendelete alapozta meg ezt a „minőségi” könyvtárat. 56 kötetben 90 filozófiai és teológiai művet, ókori történetíró és humanista szerzőt hagyott a plébániára. A város a híressé vált könyvszekrényt a gyűjtemény elhelyezésére csináltatta.

Mára a legtöbb könyv Lőcse középkori könyvgyűjteményeiből maradt fenn, nagy részüket a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik. Eva Selecká, mint említettük, a lőcsei eredetű könyveket önálló katalógusban foglalta össze. Most csak néhány jellegzetességre térünk ki röviden. A 24 szepesi plébános „testvérülete” (fraternitas) a plébániai könyvtárak mellett egy testületi könyvtárat is alapított: az első erre vonatkozó adat 1405-ből származik. A közös könyvtárat valószínűleg a lőcsei Szent Jakab plébániatemplomban helyezték el, és a 16. század elejéig folyamatosan gyarapították könyvadományokkal. Ekkor beolvadt a Szent Jakab templom állományába. Ma 11 kódex és négy ősnymtatvány azonosítható a gyűjteményből, ezek között hat teológiai és hat egyházi munkát találunk, s csak három kapcsolódik a pasztorációhoz. A könyvtár magasabb művelődési igényeket kívánt kielégíteni, nem pedig egy plébánia napi szükségleteit.

A Szent Jakab templom saját könyvtárából 37 kötetet őriznek ma a gyulafehérvári Batthyaneumban „Ecclesia sancti Jacobi in Levotscha” vagy „Ecclesia Leutschoviensis” possessorbejegyzéssel, hármát pedig más könyvtárakban (B.H. 762, 764, 1013). Ezek egy része plébánosok és káplánok adománya. A köteteknek majdnem a fele pasztorációval kapcsolatos, főleg prédikációs könyv. Egyházi munkát mindössze három találunk, a teológiai anyag is inkább gyakorlati. A lőcsei plébániai könyvtárból a nagyobb nyilvánosság számára is hozzáférhető komoly könyvtárat a kitűnő felkészültségű Henckel János (†1539) teremtett, amikor plébánosként ott működött. Jakó Zsigmond a Krakkóban, Bécsben, Padovában tanult és Bolognában jogi doktorátust szerzett Henckel könyvtárának eddig 93 kötetét azonosította. A humanista műveltségű Henckel Lőcsétől megválva úgy érezte, hogy saját, nagy gonddal összevásárolt könyvei is a lőcsei Szent Jakab templom könyvtárban vannak a legmegfelelőbb helyen.

A kolostori és a káptalani iskolák mellett az alap- és a középfokú képzésben egyre nagyobb szerepet játszottak a falusi és a városi plébániai iskolák. Az iskolarektort, vagyis a tanárt a plébános fizette. Az írni és olvasni tudók folyamatosan növekvő világi rétege innen került ki. A 15. század vége felé megszorozódott az egyetemi fokozattal rendelkező iskolarektorok száma, ami a tanítás színvonalának emelkedését jelzi. Bártfán 1477-től több baccalaureus követte egymást, de Eperjesen és Lőcsén is ismert humanista írók tanítottak a 16. század elején. Az

iparos családból származó Szalkai László - később esztergomi érsek - a sárospataki plébániai iskolában diákoskodott. Tanára a krakkói egyetemen fokozatot szerzett Kisvárdai János volt. Szalkainak az 1489-1490-es évekből fennmaradt iskoláskönyve (B.H. 1201) egyedülálló hazai emléke a városi oktatásnak. A kódex asztrológiai, zeneelméleti, jogi, poétikai és retorikai tananyagot tartalmaz, melyeket Szalkai részben másolt, részben óra közben lejegyzett. Kisvárdai iskolájának érdeme, hogy Szalkait, bár nem járt egyetemre, kortársai jól képzett, művelt embernek vallották.

A 15. század végén és a 16. század elején nálunk is megjelentek a nyomtatott tankönyvek. Donatus grammatikáját és Alexander de Villa Dei Doctrinale című négy részes grammatikai és stilisztikai tankönyvét Paep János és Keym Orbán budai könyvkereskedők felváltva kétszer is kiadták. A városi polgárság gyermekei a plébániai iskolákban szerzett alap- és középfokú ismeretek birtokában indulhattak el a külföldi egyetemekre, ahol jelenlétüket az anyakönyvekben nyilvántartott sok iparosmesterségből származó név bizonyítja.

Késő középkori kolostori könyvkultúra

A külső körülmények megváltozása és a meglazult szerzetesi fegyelem szerzetesi reformok sorozatát indította el Magyarországon is a 15. század folyamán. A korai alapítású rendek nehezebb helyzetben voltak: a kontemplatív életforma és az ebből fakadó elszigeteltség révén elvesztették meghatározó szerepüket a kultúrában. A kolduló rendek számára viszont tanulmányi rendjük korszerű műveltséget biztosított, melyet eredményesen kamatoztattak ekkor is. Veszélyt az ő esetükben elsősorban a meggazdagodás és az elkényelmesedés jelentett, reformmozgalmaik ezek legyőzésére irányultak. A kartauzi és a pálos rend könyveiről is ebben a fejezetben szólnunk.

Bencések

Az a rendkívüli lendület, amivel a rend az egyházszervezésben, az írásbeliség és a liturgikus gyakorlat meghonosításában, s az iskolázás megindításában részt vett, a 13. század végére elvesztette erejét. 1526-ig a monostoroknak több mint a fele megszűnt, s a megmaradtakban is minimálisra csökkent a szerzetesek létszáma és fegyelme. A liturgiára összpontosító szerzetesi életformát a tudományos érdeklődés beszűkülése és az iskolázás színvonalának megrekedése kísérte. Abban, hogy a rend nem talált megfelelő szerepet a megváltozott társadalmi feltételek között, erősen közrejátszott az is, hogy a 14. századtól a monostorok élére gyakran kívülről neveztek ki gubernátorokat, akik kizárólag jövedelemforrásnak tekintették az adott monostort. Személyes érdekük az volt, hogy minél kevesebb szerzetes minél kisebb kiadással terhelje e jövedelmet. A könyvek vagy a külföldi iskoláztatás fölösleges kiadást jelentettek számukra.

1427-ből maradt fenn a 11. századi alapítású kolozsmonostori konvent könyvjegyzéke. Az energikus Antal apát által készített inventárium 42 kötetet sorol fel, melyek közül 32 liturgikus mű, s a többi is jobbra a közös olvasmányok körébe tartozik. A korai állomány a tatárjárás alatt bizonyára elpusztult, később pedig a legszükségesebbeken túl nemigen fordítottak gondot a könyvtár fejlesztésére. A könyvek inkább fogyatkoztak, mint gyarapodtak: Henrik, a tíz évvel korábbi apát egy zsoltárkönyvet elégettetett, mert a használója, János diakónus leprás volt, az egyházi méltóságokról szóló könyvet pedig magával vitte Pécsre, amikor ott püspök lett. Néhány évvel később Balázs apát egy breviáriumot vitt el, egy diurnalét pedig egy fráter tüntetett el.

1500-ban II. Ulászló Tolnai Mátét, a királyi kancellária jegyzőjét nevezte ki a pannonhalmi apátság élére azzal a súlyos megbízatással, hogy reformálja meg a rendet. A tehetséges és elhivatott főapát nagy buzgalommal látott a feladathoz. Az egymástól elszigetelten tengődő kolostorokat egy közös, központi irányítású kongregációba kívánta szervezni. A liturgia egységesítésére - melki mintára - új breviáriumot szerkesztetett, melyet 1506-ban sikerült Paep János budai könyvárussal Velencében kiadatnia. A viszonylag olcsó szerkönyvet a szegényebb kolostorok is be tudták szerezni. Igen fontosnak tartotta a pontos helyzetfelmérést, ezért 1508-ban Zalavár és Báta apátját 17 monostor vizitációjával bízta meg. A jegyzőkönyv elkeserítő állapotokról szól. A számba vett vagyontárgyak, liturgikus kellékek - közöttük a könyvek is - funkciójukat veszítették. Több dűledező kolostorban csak néhány laikus testvér vagy egy-egy öreg apát élt.

Mi lett a (bakony)béli monostor említett könyveivel? Itt még aránylag rendezett viszonyok uralkodtak, a vizitátorokat az apáton kívül három szerzetes fogadta. Leltárában feltűnik a már említett Codex aureus. Tizennégy liturgikus- és a napi gyakorlatban nélkülözhetetlen teológiai tartalmú köteten kívül a látogatók számba vettek még két nyomtatott krónikát (a Thuróczy-vagy a Hess András-féle Chronica Hungarorum példányait), a maradékot pedig sommásan elintézték: „... és még sok öreg könyv”. A használaton kívül került kódexek számukra sem jelentettek többé értéket.

Tolnai Máté munkájának gyümölcsei nem érhetek be: 1540-től a pannonhalmi kolostor végvárként működött, s a szerzetesi élet kontinuitása időről időre megszakadt. Az egyetlen fennmaradt középkori pannonhalmi kódex Tolnai Máté számára készült 1511 és 1516 között. A gazdagon díszített Pannonhalmi Evangelistarium és Benedictionale (B.H. 416) a külsőségekben is igényes főpap szertartáskönyve volt ünnepi alkalmakra. Az apáti áldásokat tartalmazó Benedictionale scriptora Losonci Forgách Tamás pannonhalmi bencés szerzetes. Tolnai Máté reprezentatív célokra a scriptoriummal dolgoztatott, míg a kolostorokat olcsóbb és praktikus nyomtatott breviáriumokkal látta el. Az utóbbi sikerét jelzi, hogy 1519-ben újabb kiadásra került sor. A pannonhalmi kolostor alapításának ezredik évfordulója alkalmából az Evangelistarium a budapesti Egyetemi Könyvtárból visszakerült a Főapátság gyűjteményébe.

Kartauziak

A szigorú fegyelmű kartauzi rendben a könyveknek kezdettől fogva fontos szerep jutott. Guigo (†1137), a rend törvényhozója szabályzatában nemcsak elvi alapot teremtett ehhez, hanem konkrét utasításokat is adott. „A könyveket mint lelkünk állandó táplálékát gondosan őrizzük, s ha már szóval nem hirdetjük Isten igéjét, tegyük azt legalább kézzel, az írás által”. A „néma barátok” (a kartauziak csak végszükségben szólaltak meg) önálló, kicsiny házakban laktak, ami számukra a kolostoron belül remetemagányt biztosított. Minden cellában teljes írófelszerelésnek kellett lennie. A szerzetesek az éjszakai zsolozsmát közösen mondták, de a nappali órákat és a misét ki-ki a maga cellájában végezte. Az ehhez szükséges breviárium és misekönyv ugyancsak a cellák állandó tartozéka volt.

A rend négy magyarországi kolostora közül a legkorábbi az 1307 körül Seitzből alapított menedékszírti (Lapis Refugii, Szepes megye) priorátus. A kolostor ismeretlen krónikása a 16. század elején feljegyezte, hogy az első prior, a seitzi származású Konrád hat liturgikus könyvet másolt a kolostor számára, melyek még az ő korában is használatban voltak. Konrád 1310-ben le is mondott a priorságról, hogy idejét teljes egészében a könyvmásolásnak szentelhesse. Elhatározásában a liturgia iránt érzett felelősség vezérelhetette. A krónika egy másik priorról, Jodocusról is megemlékezik, aki két antifonálén és két graduálén kívül számtalan más egyházi könyvet is másolt a 15. század végén. 1544-ben a menedékszírti barátok a közeli lechnici

kolostorba menekültek, s könyveiket is magukkal vitték. Ezek közül ma is megvan a 15. századi híres misztikus rendtársnak, Nicolaus Kempfnek a kolostorban való viselkedés módjáról írott könyvecskéje (B.H. 398), és nyolc ősnymtatvány, melyekben a metafizika és a misztika erőteljes jelenléte magas színvonalú, korszerű könyvtárat sejtet.

A Dunajec folyó mellett, a magyar-lengyel határon 1319-ben alapított lechnici kolostor első könyveit egy 1352-ben kelt oklevélből ismerjük. Az anyakolostor, Menedékszirt ebben erősítette meg azt a könyvadományt, melyet az alapításra tett. A felsorolt kilenc kötet között a legfontosabb liturgikus könyvek mellett Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely bibliakommentárjait, s egy teológiai summát találunk. A kolostor 1563-ig volt a kartauziak birtokában, a könyvvállomány azonban a rend megszűnése után is, egészen a 18. század végéig a helyén maradt. A mára szétszóródott gyűjtemény száznál több kötete 15. vagy 17-18. századi lechnici tulajdonosbejegyzés alapján azonosítható. Az utóbbiak esetében azonban nem igazolható teljes bizonyossággal a középkori lechnici használat. Az azonban biztos, hogy a fennmaradt kódexek közül csak néhányat másoltak helyben. A kartauziak megbecsültségét jelzi, hogy sok aktuális teológiai mű a közeli krakkói egyetem tisztségviselőinek és fokozatosainak ajándékaként került könyvtárunkba a 15. század végén. Ősnymtatványaik között megvolt a híres kánonjogász, Henricus de Segusio Summa aureája (B.H. 494), a 15. századi spanyol dominikánus, Johannes de Turrecremata zsoltárkommentárja (B.H. 498) és az ugyancsak 15. századi Antoninus Florentinus négykötetes teológiai summája (B.H. 506).

A magyarországi kolostorok közül a legjelentősebb a központi fekvésű Lövöld (Városlőd) volt. Nagy Lajos 1364 körüli bőkezű alapítása a 15. századra az ország egyik leggazdagabb kolostora lett, melynek egykori impozáns könyvtárából mindössze 13 kötetet és három töredéket sikerült azonosítani. Az említett Nicolaus Kempf és Kempis Tamás műveinek másolását 1467-ben fejezte be Máté fráter, az egyetlen scriptor, akinek nevét a kolostorból ismerjük. Feltehetően könyvkötő is volt, F(rater) M(atthe)us monogramját több lövöldi vaknyomásos bőrkötés őrzi. A fennmaradt kötetek javarészt ősnymtatványok, az egyházatyák és ismert skolasztikus szerzők művei. Rainerus de Pisis Pantheologia című betűrendes teológiai lexikonát (B.H. 1218) a korabeli bejegyzés szerint Mátyás király adományozta a kartauziaknak. Az alkalmat erre az adta, hogy 1480-ban a királynéval és díszes kíséretével együtt megszállt a kolostorban. A fényesen díszített nürnbergi nyomtatvány csak egy volt a király nagylelkű ajándékai közül. Több más, mára elveszett könyv mellett pénzt adott egy önálló könyvtár építésére is.

A Balaton-felvidék gazdag volt kolostorokban. A környék latinul nem tudó apácái és a lövöldi kolostorban élő laikus testvérek bírták rá az egyik tudós szerzetest, hogy számukra épületes, magyar nyelvű olvasnivalót állítson össze. Az Érdy-kódex (1526-1527) néven ismert, Lövöldön szerkesztett prédikáció- és legendagyűjtemény forrásanyaga a néhány idézett kötetnél sokkal hitelesebben tanúskodik a könyvtár korabeli gazdagságáról s egyúttal használatáról is.

Pálosok

Az egyetlen magyar alapítású rend a 14. század folyamán nyert végleges pápai megerősítést. Nagy Lajos király 1381-ben megszerezte számukra égi patrónusuk, Szent Pál thébai remete földi maradványait, s ezzel budaszentlőrinci főkolostoruk híres zarándokhely is lett. Az országban a 16. század elején 63 pálos rendház működött, ahol az egyszerű, aszketikus szerzetesi életforma középpontjában az imádság és a kétkezi munka állt.

A novíciusoknak meg kellett ismerniük a rend szabályait, a zsolozsma végzéséhez tudniuk kellett olvasni és énekelni, de magasabb szintű iskolázás csak Budaszentlőrincen folyt a 15. század második felétől. A kolostorok könyvszükségleteit így is ki tudták elégíteni. Több híres könyvmásoló szerzetes nevét ismerjük, például Jeles Istvánét és Nagy Gálét, aki pennáját dús szemöldökében tartotta.

Voltak művelt rendtagok, akik általában a szerzetbe való belépésük előtt nyertek egyetemi fokozatot. Az elvont skolasztikus teológiára a rend nem volt fogékony: Mihály fráter, aki rendkívül felkészült teológiai doktorként tért haza Párizsból a 15. század közepén, nem találta meg helyét a kolostorban, s visszament tanulmányai színhelyére. (A könyvtárat komolyan megkárosította, mivel számos könyvet magával vitt.) Olyan tehetséges írástudók viszont mindig akadtak, akik gyakorlati igényeket elégítettek ki írásműveikkel. Báthori László „az egész Bibliát és sok szentnek az életét írta meg magyarul”. Szombathelyi Tamás generális a pálosok számára kötelező Ágoston-regulához állított össze magyarázatot Hugo de Sancto Victore és a domonkos generális, Humbertus de Romanis regulamagyarázata alapján (B.H. 414, 872). Szegetői Jakab testvér beszédekét és zoltármagyarázatot írt. A 15. század végétől kihasználták a könyvnyomtatás nyújtotta előnyöket. Először a két legfontosabb szerkönyvet, a pálos missalét és breviáriumot jelentették meg. Remete Szent Pál életéről Hadnagy Bálint állított össze mérvadó kötetet (Velence 1511), mely a hivatalos életrajz mellett a szent translatiójának történetét és a szentlőrinci sír melletti csodákat is tartalmazza. Gyöngyösi Gergely generális négy művét is kiadatta, ezek a rend szervezetével, irányításával, külföldi megismertetésével kapcsolatosak. Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból ezeknél is fontosabb a kéziratban maradt Vitae fratrum című rendtörténete. Gyöngyösi a rendtagok számára elsősorban az elmélyült egyéni áhitat olvasmányait ajánlja, Szent Ágoston Vallomásait, Szent Bernát elmékedéseit, Kempis Tamást és Nicolaus Salicetus imádságos könyvét.

A virágzó szentlőrinci kolostort 1526-ban a törökök feldúlták, ekkor a könyvtár is elpusztult. Gyöngyösi ezer forintba becsüli a megsemmisült könyvek értékét.

Középkori pálos könyvtárainkból mindössze néhány liturgikus kódex, devóciós kolligátum és prédikációs kötet maradt fenn, az említett pálos művek azonban jól felszerelt, használható könyvtárakról tanúskodnak.

Kolduló rendek

Domonkos kolostoraink többsége 1454 és 1474 között a rend szigorúbb szabályokat követő ágához csatlakozott. A magyar provincia központja a budai várbeli Szent Miklós kolostor volt. Itt működött a már említett studium generale, melyet Mátyás király is komolyan támogatott. Pozsony után ebből igyekezett világiak számára is nyitott egyetemet szervezni: ő fizette az artes fakultás és a teológia tanárait, elismert teológusokat hívott meg, és gondoskodott a hallgatók ellátásáról. 1507-ben az egyetemes káptalan elrendelte a studium generale átszervezését a bolognai egyetem mintájára, és nyolc olyan tanárt rendelt Budára, akik korábban Párizsban tanítottak.

A budai kolostor és studium generale könyvei elpusztultak, viszont a studium particularét működtető kassai rendháznak nyolc kódexe és huszonegy ősnymtatványa maradt fenn. Ez ugyan csak kis töredéke az eredeti állománynak, de a domonkos könyvtárak jellegét mégis érzékelteti. 1469 körül másolták azt a nyolc részből álló kolligátumot, mely a domonkosok által követett Ágoston-regula és a rend kiváltságlevelei mellett tartalmazza a rend két frissen szentté avatott tagjának, Ferreri Szent Vincének és Sienai Szent Katalinnak az életrajzát (B.H. 1635). Rendtörténeti munka a 13. századi Gerardus de Fracheto Vitae fratrum, ami a rendalapításról, Szent Domonkosról és az első rendfőnökökről szól (B.H. 825). Három

kánonjogi kötet mellett (B.H. 1735/a, 1744, 2492) két ősnymtatvány a metafizikát (B.H. 2470, 2482), hat pedig a skolasztikus teológiát (B.H. 1162, 1163, 2473, 2490, 2491, 2495) képviseli egyetemi szinten. Nem hiányoztak a gyűjteményből az aszketikus-misztikus művek, a Mária-síralmak és meditációk (B.H. 1642) sem. Ezeknél jelentősebb helyet foglaltak el azonban a legújabb gyónási- (B.H. 2488, 2725) és prédikációs segédkönyvek (B.H. 1735/b, 2472, 2493), prédikációgyűjtemények (B.H. 895, 1700, 1760, 2722). Van közöttük több, a megjelenés után azonnal megvásárolt ősnymtatvány. A könyvtár összetétele rendi fegyelmet és öntudatot, korszerű és igen magas szintű teológiai érdeklődést, s ezek erőterében a pasztoráció (gyóntatás, prédikáció) központi szerepét tükrözi.

A ferencesek körében a rendi ellentétek a kissé elkényelmesedett konventuálisok és a szent ferenci életelveket számonkérő obszervánsok között a 15. századra majdnem szakításhoz vezettek. Az uralkodók és az egyházi vezetés támogatását inkább az obszervánsok élvezték, a legfontosabb kolostorok egy része átkerült az ő tulajdonukba.

A konventuálisok számára Igali Fábián tartományfőnök 1454-ben reformszabályzatot adott ki, melyben nagy súlyt fektetett az oktatás színvonalának emelésére, a latin nyelvtudásra, s arra, hogy minden szerzetes tudjon írni. A novíciusképzés számára négy nagyobb kolostort jelölt ki, s előírta, hogy évente két-két rendtagot külföldi egyetemre kell küldeni.

Az obszervánsok két jelentős iskolája Esztergomban és Budán volt. A két konvent könyvtárának felszereltségéről a két nagy obszerváns prédikáció-szerző, Temesvári Pelbárt (1435 k.-1504) és Laskai Osvát (1450 k.-1511) művei vallanak. Temesvári Pelbárt baccalaureusi gradusát 1464-ben szerezte Krakóban, és utóbb mind Esztergomban, mind Budán teológiai tanárként működött. Laskai nemcsak felkészült teológus, hanem kitűnő szervező is volt, aki jó érzékkel irányította több ízben is az obszerváns rendtartományt. Pelbárt beszédgyűjteményei - a könyvnyomtatásnak hála - hazai viszonylatban egyedülálló népszerűsége tette szert: a Pomerium (Gyümölcsös kert) gyűjtőcím alatt megjelent kötetek a mohácsi vészig 18-20 kiadást értek meg Hagenautól Strassburgig és Lyontól Velencéig. Laskai kevésbé lett ismert, talán mert eredetibb tehetség volt. (A műfaj nem kívánta meg az eredetiséget.) A két szerző egyszerű prédikátoroknak szánta a beszédminta-gyűjteményeket, melyek - mint Pelbárt egyik előszavában jelezte - egész könyvtárat képesek helyettesíteni. A beszédek ugyanis együttesen a katekézis, a dogmatika és a morális teológia minden fontos kérdését tartalmazták, s emellett a témák és a sok ezer idézet variálhatósága miatt megszámlálhatatlan újabb beszéd alapjául szolgálhattak. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkájához azonban egy valóságos könyvtárra volt szükség, ahol a kortárs prédikációgyűjtemények és szentencia-kommentárok éppen úgy megvoltak, mint a patrisztika vagy az egyházjog alpművei.

Az eddig számba vett kötelezettségeken túl a kolduló rendek szerzetes közösségei a domonkos- illetve a klarissza apácák, és a rendjeik szabályai szerint élő, de világi státusukat megőrző beginák (harmadrendiek) lelki gondozását is ellátták. Ez a felelősséggel vállalt feladat juttatta a két rendet egyedülállóan fontos szerephez a magyar nyelvű kódexirodalom megeremtésében.

A magyar nyelvű kódexirodalom felvirágzása 1470 és 1526 között

A 15. század második felében hirtelen virágzásnak indult a magyar nyelvű vallásos irodalom. A mintegy ötven fennmaradt nyelvemlék-kódexből mindössze három datálható a 15. század közepénél valamivel korábbra, legnagyobb részüket a 16. század első negyedében másolták. Szinte valamennyi kódexünk többedik másolat, a megsemmisült őspéldányok ezeknél néhány évtizeddel előbb készülhettek.

A megnövekedett magyar nyelvű olvasmányanyag jelzi egy új, nem latin iskolázottságú olvasóréteg megjelenését. Szűk és pontosan körülhatárolható réteg ez, mely latinul nem tudó apácákból, férfikolostorokban élő laikus testvérekből és néhány ájtatos világiból áll. A könyv nem munkaeszköz számukra, nem kincs a szó fizikai értelmében, és nem is a tanulást vagy a szórakozást szolgálja, hanem kizárólag a vallásos elmélyülést s a lelki épülést. Ezt jól tükrözi a nyelvemlékek igénytelen külső megjelenése, díszítetlensége és íróanyagként a jobbára olcsó papír is. (Néhány kivétel persze van. A Festetics-kódex 1494 előtt a nagyvázsonyi pálosok hálaajándéka Kinizsiné Magyar Benigna számára: az első levél szép iniciáléja és lapszéldíszai a megajándékozottnak szólnak. A Nádor- (1508) és a Lobkowitz-kódex (1514) hajdani bársony-kötésének nyomai előkelő kolostori címzettre vallanak, a Jordánszky-kódex (1516, 1519) illuminátora a bibliai szöveget vette körül növényi ornamentikával.)

Az anyanyelvű kolostori könyvkultúra fellendülésének hátterében az új, személyes vallásosság (devotio moderna) térhódítása és az imént jelzett 15. századi szerzetesi reformok álltak. A kódexek többsége a ferences és a domonkos rendhez, s ezen belül az óbudai klarisszákhöz és a Margit-szigeti domonkos nővérekhez köthető. Igali Fábián reformjait a konventuálisok óbudai kolostorában székelő Segösi Lukács (†1521) fejezte be. Az ő irányításuk alatt állt az óbudai klarissza kolostor, melynek lelki gondozását nemcsak közvetlenül, hanem közvetve, gondosan kiválogatott ájtatos olvasmányok biztosításával, már az új szellemben végezték.

A domonkos reform a várbeli Szent Miklós kolostoron keresztül jutott el a Nyulak szigeti apácákhoz. Ennek jegyében fordította le számukra 1474-ben Váci Pál Szent Ágoston reguláit és a domonkos apácák részére készült konstitúciókat. A fordítás fennmaradt töredékét Birk-kódex néven tartjuk számon.

A Franciaországban a 15. század végén kezdeményezett premontrei rendi reform közvetítője és éltetője Fegyverneki Ferenc sági prépost. A somlyóvásárhelyi volt bencés apácakolostort megreformált szegedi kanonisszákkal telepítette be 1510 után. Számukra készült a Lányi-kódex (1518-1519) néven ismert ordinárius, mely a latin szertartások rendjét tartalmazza „az mi szerzetünknek igaz módja szerint, az mint Franciába tartják” (314. p.). Nemzeti nyelvű premontrei ordinárius nem ismert másutt Európában.

A nyelvemlék-kódexek ájtatossági szövegei kivétel nélkül fordítások. A fordítók jó része egyszerű szerzetes, személyükről keveset tudunk. A középkor szokása szerint általában megőrizték anonimitásukat. Váci Pál teológiai magisztert, nagyszombati házfőnököt is csak későbbi rendtörténeti utalások alapján sikerült azonosítani a Birk-kódex szerzőjével. A fennmaradt regulafordítás-töredék a rendi reformokért felelősséget érző, tudós embert munka közben mutatja be: fogalmazványában sok a törlés, javítgatás. Fordítását bizonyára le is tisztázta, később több példányban lemásolták, ezek azonban elvesztek. A fogalmazvány kurzív írással készült, a tisztázatot könyvírással. Azt, hogy számára a könyv külső megjelenése is fontos volt, sőt, maga is járatos volt a könyvfestésben, egy könyvbejegyzésből tudjuk: Aquinói Tamás 1477-ben Velencében megjelent Summa theologicáját (B.H. 1240) saját kezűleg illuminálta.

A másik név szerint ismert fordító a Székelyföldről származó Nyújtódi András, aki a tövisi kolostorban élő apáca húga számára fordította le a Bibliából Judit könyvét: „Imé azért, én szerető húgom, Nyújtódi Judit, az te neveden való szent asszonnak könyve, melyet én, az te szegény bátyád, Nyújtódi fráter András megírtam az diáki bötűről ez magyar nyelvre, ... hogy ne lennél az te celládban az te szenteknek könyve nélkül, de vallanád ezt az te lelkednek vigasztalására” (Székelyudvarhelyi Kódex [1526-1528] 102-103 p.). A fordítás Nyújtódi keze írásában maradt fenn.

A nevéől eltekintve elég sokat elárul magáról műve latin előszavában a Kartauzi Névtelenként számon tartott fordító-kompilátor, akinek kitűnő prédikáció- és legendagyűjteményét, az Érdy-kódexet rendje kapcsán már említettük. Ő nem alkalmi fordító, hanem tudatos szerző, aki különböző rendekhez tartozó „együgyű” apácákat és laikus testvéreket kíván épületes olvasnivalóval ellátni, s ezáltal felvértetni őket a „fenyegető lutheri eretnekséggel” szemben. A „sok év munkájának” eredményeként megszületett mű fogalmazványa az egész egyházi évet átfogta, mai formájában azonban csonka, a szerzőnek és egy másoló társának - számunkra ismeretlen okból - nem volt módjában letisztázni a teljes korpuszt.

A fordítások forrásai általában nyomtatott könyvek, a középkor legnépszerűbb művei ezekben voltak nagy példányszámban, megbízható szöveggel könnyen hozzáférhetőek. Az egyes kódexek tartalmát azonban általában az olvasói-, használói igény szabta meg. A 15. század végére létrejött terjedelmes magyar nyelvű szövegkészletből a másolók kötetlenül válogathattak. Az óbudai klarisszák és a Margit-szigeti domonkos apácák gyakran kölcsönözték egymásnak lemásolásra kedves olvasmányait. Ezért a sok párhuzamos szöveg kódexeinkben, de ez az oka annak is, hogy jó részük vegyes tartalmú, a külső szemlélő számára esetleges összeállítás.

A másolók között még gyakran akad szerzetes, de egyre több a nemcsak olvasni, hanem írni tudó apáca is. Legismertebb közülük Ráskai Lea, akinek öt igényes kódexet köszönhetünk: Margit-legenda (1510), Példák Könyve (1510), Cornides-kódex (1514-1519), Szent Domonkos élete (1517), Horváth-kódex (1522). Nem egyszerű másoló ő, gyakran fűz megjegyzéseket az előtte fekvő szöveghez, záradékaiban pedig utal az adott évben történt helyi vagy országos eseményekre. Ugyancsak ő lehetett a kolostor könyvtárosa is, akit a kolostor főnöknője, Bocskay Ilona a kódexmásoláson túl egyéb írásos teendővel is megbízott. Vele íratott magyar nyelvű levelet bátyjának, Bocskay Istvánnak, hogy ne zaklassa a kolostor jobbágyságát, s vele jegyeztetett be a kolostor egyetlen fennmaradt nyomtatott könyvének (B.H. 1587) hátsó kötéstáblájára egy latin formulát, mellyel valakit helyettes főnöknővé fogad. (Ilona olvasni bizonyára tudott, de írni nem.) A fennmaradt nyelvemlékek közül tizennégy köthető a Margit-szigeti kolostorhoz.

A kódexek tartalmát, mint jeleztük, az olvasói igény alakította. Ezt az igényt azonban a rendek megreformálói ébresztették a gondozásukra bízott lelkekben. Mindenekelőtt a rendezett kolostori életvitelhez nélkülözhetetlen regulákat, rendi konstitúciókat, s az ideális szerzetesi életre nevelő traktátusokat adtak állandó közös olvasmányként az apácák kezébe. A domonkos sororok számára Váci Pál említett regula-fordítása mellett lefordították még a Szent Jeromosnak tulajdonított Regula monacharumot (Virginia-kódex, 15. század eleje) és a 13. századi domonkos novíciustermét, Augsburgi Dávid Formula novitiorumát (Horváth-kódex). Ugyancsak ide tartozik az a nagy becsben tartott latin nyelvű nyomtatvány, melybe Ráskai Lea az említett formulát bejegyezte. Vincentius Bandellus, az 1501-ben megválasztott generális 1505-ben Milánóban megjelent kiadványa ez, mely az ágostoni regula mellett tartalmazza a rend konstitúcióit és privilégiumait, s a pápának a domonkosokra vonatkozó határozatait. Ez volt az alap, a napi gyakorlatban azonban a magyar nyelvű fordítások éltek.

A klarisszák és ferences beginák számára inkább tanító jellegű elmélkedéseket és értekezéseket fordítottak, mint Szent Bonaventura De perfectione vitae ad sorores című traktátusát (Lobkowitz-, 1514, Debreceni-, 1519, Wessprémi-, 16. század első negyede; Teleki-kódex, 1525-1531), vagy Bonaventura Regula novitiorumát (Vitkovics-kódex, 1525).

A rendtagok számára mi sem jelentett nagyobb ösztönzést, mint a rendalapítók életpéldája. A Szent Ferenc és társai legendáit tartalmazó, ferences környezetben készült Jókai-kódex (1370/1440) - a legkorábbi összefüggő nyelvemlék-kódexünk - megelőzi a most vizsgált

időszakot. Nem kétséges azonban, hogy a klarissza apácák birtokában is megvolt a fordítás egy későbbi változata. A domonkos Ráskai Lea viszont Szent Domonkosnak, az Antoninus firenzei érsek (†1459) *Chronicon* című művén és Gerardus de Fracheto (†1271) *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum*-án alapuló, terjedelmes legendáját másolta le nagy buzgalommal. A kolostor szentjének, Margitnak a példája azonban még ennél is közvetlenebb és meggyőzőbb lehetett.

Bibliai olvasmányok sokféle változatban bukkannak fel nyelvemlékeinkben. Rendszeres, bár nem teljes bibliafordítás a korszakunkat ugyancsak megelőző, Huszita Bibliaként számon tartott verzió, melynek részleteit a Bécsi- (1450 körül), a Müncheni- (1466), és az Apor-kódex (15. század vége) őrizte meg másolatban. (A fordítás huszita eredete újabban ismét kérdésessé vált.) Rendszeres, de hiányos fordítás a Jordánszky-kódex (1516-1519) is. Ezeknél népszerűbbek lehettek a perikópa- és zsoltárfordítások, melyek segítségével követhető és anyanyelven megismételhető volt a vasárnapi evangélium, s érthetővé vált a hetente latinul elrecitált Psalterium. A 150 zsoltár fordítását tartalmazza a hozzájuk tartozó breviáriumi himnuszokkal és canticumokkal (bibliai énekek) az Apor-kódex mellett a Döbrentei- (1508), a Keszthelyi- (1522) és a Kulcsár-kódex (1539). Perikópákat is tartalmaz az Érdy-kódex mellett a Döbrentei- és a Székelyudvarhelyi Kódex. Önálló bibliai könyvként megemlítendő még a Döbrentei-kódex Énekek éneke fordítása, mely a zsolozsma énektételeinek gyakori forrása, allegorikus értelmezésben pedig a misztika igen kedvelt szövege.

Az épületes olvasmányok műfaja rendkívül változatos. Ide tartoznak a felolvasásra szánt prédikációs- és legenda-kötetek, melyek közül az Érdy-kódexre már utaltunk, ennél is gazdagabb lehetett azonban egykor a Debreceni Kódex első, ma csonka tétele. Fő forrásuk Temesvári Pelbárt *Pomeriuma* és a *Legenda aurea*, illetve Petrus de Natalibus *Catalogus sanctorum*. Temesvári Pelbárt *Stellariuma* a forrása a klarisszák Mária-kultuszát jól tükröző prédikációs köteteknek, mint a Tihanyi- (1530-1532) és a Kazinczy-kódex (1526-1541). *Exemplumok* (példákat) elszórtan számtalan kódexben találunk, önálló, kötetbe rendezett gyűjtemény a *Példák Könyve*. A prédikáció és a traktátus határán áll a szellemes, jól szerkesztett *Könyvecse* az szent apostolok méltóságokról (1521), melynek nemcsak fordítója, hanem szerzője is minden bizonnyal egy magyarországi domonkos volt. A klarissza eredetű, vegyes tartalmú Nagyszombati Kódex (1512-1513) részletet közöl a nagy domonkos misztikus, Henricus Suso (Seuse, †1366) *Horologium sapientiae* című dialógusából. Az ugyancsak óbudai eredetű Lobkowitz- és Debreceni Kódex a másik nagy misztikus, Kempis Tamás (†1471) *Krisztus követése* című művéből tolmácsol több fejezetet.

A magánáhítatot szolgálta a nagyszámú imádságoskönyv kolostoron belül és kívül. Így például a Thewrewk- (1531) és a Kriza-kódex (1532) a Nyulak szigeti sororokét, a már említett Festetics-kódex és a Czéh-kódex (1513) pedig Magyar Benignáét. A világiak számára másolt kódexek közül valamennyi ebbe a műfajba tartozik. Az imádságok forrása gyakran a *Hortulus animae* és Nicolaus Salicetus *Antidotarius animae* című népszerű latin imádságoskönyv.

Az olvasás közös alkalmai az apácáknál sem tértek el a férfikolostorokban előírtakétól. A refektóriumban és a káptalanteremben azonban nem latinul, hanem magyarul olvasták fel a napi evangéliumot, hetente a regulát, s ezeken kívül szabadon legendákat, példákat, elmélkedéseket. A magánosan olvasott devóciós szövegek és imádságok ennél személyesebb kapcsolatot teremtettek a könyvvel. A magyar nyelvű fordítás-irodalomban mintegy hatvan-hetven év alatt megérlelődött az írott irodalmi nyelv, és közben kialakult egy vékony, de rendszeresen, anyanyelvén olvasó réteg.

Az írásba a nők is bekapcsolódtak, főként a kódexmásolásba, de Ráskai Lea esetében láttuk, hogy alkalmilag a kolostor levelezését is bonyolította. Idézett levele - bár könyvírással készült - jelzi, hogy az anyanyelvű íráshasználat minden helyzetben természetes számára. Az 1526-ig fennmaradt 20 magyar nyelvű misszilis levélből hármat apácák írtak.

Csapodi Csaba: A reneszánsz könyvkultúra (Humanista könyvtárak)

Középkori könyvkultúránkba lényeges fordulatot hozott az itáliai reneszánsz, a humanista műveltség behatolása Magyarországra. A reneszánsz könyvkultúra ugyanis valami egészen új jelensége az európai szellemi életnek. Soha, sem előbb, sem utóbb nem volt a könyv és könyvtár olyan lényegbeli kapcsolatban az irodalommal, a kulturális élet egészével, mint ekkor. Központi kérdéssé, a szenvedélyes érdeklődés tárgyává válik ekkor a könyv. Most már nem arról van szó, hogy egyes tudósok, fejedelmek - térben és időben elszigetelve - megbecsülik a könyveket, s a maguk pompaszeretét könyvekkel is bizonyítják. Nem is pusztán a művelődés mindennapi életének, a tanításnak, tanulásnak, egyházi tevékenységnek gyakorlati eszköze, hanem a szellemi élet legfőbb kincse mint a klasszikus ókor irodalmi és tudományos örökségének őrzője, fenntartója. Ebből kell minél többet lemásolni, összegyűjteni mindazt, ami a „sötét barbárság” századai után fennmaradt. A könyvtár válik a szellemi élet embereinek igazi környezetévé, a szellemi munka, a vitatkozás, a szümpozionok otthonává.

A könyveknek ez az új típusú világa azonban a 15. században még alig terjedt túl Itálián. Az Alpokon inneni területen a könyvvel való foglalkozás új módjának, a humanista könyvgyűjtésnek és könyvtáraknak meghonosodása éppen úgy az előzményektől és a befogadási hajlamtól függött, mint a reneszánsz műveltség minden más területe. Ahol a befogadó ország megelőző könyvkultúrája is különösen erős volt és kifejlődött, önálló hagyománnyal rendelkezett, mint például Franciaországban és Angliában, ott csak lassan vert gyökeret az új műveltség, s jelent meg a könyvek új típusú világa. De lassan tudott meggyökerezni a humanista könyvtártípus ott is, ahol az Itáliával való szellemi kapcsolatok gyöngék vagy éppen ellenségesek voltak.

Az elmondottakban lehet megtalálni az okát annak, hogy az Alpoktól északra az első legnagyobb itáliai típusú fejedelmi könyvtár éppen Magyarországon létesült: Mátyás király Corvina Könyvtára. Magyarországnak ugyanis az egész középkoron át folyamatos és intenzív politikai, dinasztikus, kulturális és gazdasági kapcsolatai voltak Itáliával. A középkori magyar birodalom délnyugati tájain, Szlavónián és Dalmácián keresztül mindig nyitva állt az út az olasz hatások előtt. A 14. században a Nápolyból jött magyar Anjou királyok családi kapcsolatai erősen megnövelték ezeket a hatásokat.

Nagy jelentősége volt azután annak, hogy Luxemburgi Zsigmond magyar király lett a német-római császár, és így a magyar kancellária emberei érintkezésbe kerültek a konstanzi és a bázeli zsinaton részt vevő itáliai humanistákkal, akik ekkor már szorgalmas könyvfelkutató és -gyűjtő tevékenységet folytattak mindenfelé. Ennek a kapcsolatnak volt a következménye, hogy Pier Paolo Vergerio Zsigmondhoz csatlakozott és Magyarországon telepedett le, ott élt haláláig. Vergerio könyvtára lehetett a mintaképe Vitéz János könyvtárának, sőt valószínűleg magukat ezeket a könyveket is Vitéz János szerezte meg Vergerio halála után.

Vitéz János könyvtára

Vitéz János (1408-1472), a legműveltebb, legképzettebb magyarországi főpapok egyike, nemcsak alapos teológiai tudásával tűnt ki, hanem a klasszikus auktorok széles körű ismeretével és a csillagászatban való jártasságával is. Ő volt az első Magyarországon, aki az új itáliai művelt-

séget, a humanizmust tudatosan sajátította el, és a magyarországi reneszánsz kultúra kezdeményezőjévé és megalapozójává vált. Már Zsigmond korától kezdve a királyi kancelláriában működött, Hunyadi Jánosnak legfőbb bizalmi embere, a kormányzó fiai, László és Mátyás nevelésének irányítója. Mint váradi püspök, majd esztergomi érsek nemcsak az országos politikában játszott fontos szerepet, hanem tehetséges ifjak itáliai iskoláztatásának lehetővé tételével igyekezett utánpótlást is nevelni a magyarországi humanizmus számára. Ő volt Mátyás pozsonyi egyetemének megszervezője és első kancellárja.

Már váradi udvarában igazi itáliai típusú humanista szellem uralkodott. Váradi, majd esztergomi könyvtára a Corvina mögött - amelynek egyébként mintaképe volt - nagyságban a második helyet foglalta el a magyarországi humanista könyvtárak közt: konkrét adatok híján csak föltevésenként mintegy 500 kötetre becsülhetjük. Tartalmi gazdagságáról dicsőítve írnak a kortársak.

Janus Pannonius, mikor Váradot elhagyta, megható versben búcsúzott el a helytől és a könyvtártól. Miklós modrusi püspök, pápai követ, aki hosszabb ideig volt Váradon Vitéz vendége, örömmel emlékszik vissza „arra a felejthetetlen télre, melyet... Váradon számos tudós férfiú társaságában, kitűnő könyvtáradban, a nagyszerű írók számtalan munkája közt olyan kellemesen és derűsen töltöttem el”. A híres német csillagász, Regiomontanus, aki egyik munkáját, híres csillagászati tábláit, a Tabulae Varadiensest, Vitéz számára készítette, így ír a könyvtárról: „Benned tiszteli ez a dús könyvtár alkotóját, amelynek kincseivel Erdélyt és Magyarországot gazdagítod... Köztudomású, mily gonddal és mennyi költséggel gyűjtötted egybe különféle országokból a bölcsességre oktató könyveket, amelyek bőkezűségednek és emelkedett szellemednek hírét a késő nemzedékekre is át fogják hagyományozni.”

A leghitelesebb tanú, a nagy firenzei könyvkészítő műhely vezetője, Vespasiano da Bisticci, aki szoros kapcsolatban volt Vitézzel mint kódexek vásárlójával, azt írja róla, hogy „egyik legfőbb gondja volt szép könyvtárat összeállítani, melyben a tudomány minden ága képviselve volt. Itáliában és egyéb országokban kerestetett össze könyveket; amit pedig nem talált készen, leíratta Firenzében, nem törődve a költségekkel, csak azzal, hogy szépek és hibátlanok legyenek. Könyvtárából kevés latin könyv hiányzott.” Hozzátehetjük, hogy görög kódexei is voltak.

A könyvtárból 36 fennmaradt kódexet ismerünk, ezen kívül még 28 elveszett műről van adatunk. A fennmaradt darabok alapján igazat kell adnunk Vespasianónak, hogy Vitéznek nagy gondja volt a kódexek szépségére és a szövegek hibátlanságára. Münchenben őrzött háromkötetes Liviusa (B.H. 2020) vetekszik szépségében a legszebb korvinákkal, olyan pompás itáliai reneszánsz munka. Könyveit természetesen főleg Itáliából szerezte be, de már Váradon is dolgozott számára könyvmásoló, akinek a nevét is ismerjük: Polánkai Bereck. A szövegek pontosságát pedig igazi filológus szenvedéllyel gondozta. Nemcsak saját könyveit javította - ha volt, más példánnyal összevetve, ha nem, nyelvtani-értelmi alapon -, hanem minden könyvet, amit elolvasott. Nem kevesebb mint 37 olyan korvinát ismerünk, amelyben megtalálhatók jellegzetes javításai, sokszor az olvasás időpontjának feltüntetésével.

Kódexei egyrészt szebbnél szebb firenzei vaknyomásos reneszánsz bőrkötésekben vannak. (Talán nem véletlen, hogy a legtöbbnek a közepén az egyébként ritkán alkalmazott nyolcágú csillag motívum van.) Más részük Magyarországon készült. Ezek közt két típus tűnik föl. Az egyik, a korai, váradi, amely az említett firenzei kötésekkel rokon. A másik típus jellegzetes magyar reneszánsz vaknyomásos bőrkötés, virágmotívumok fölhasználásával, középen kereszt alakúra font levelekkel. Ezek föltehetően Esztergomban készültek. Tartalom szempontjából - amint a fennmaradt darabokból és adatokból következtethetünk rá - egészen kivételesen tiszta humanista jellegű volt a könyvtár. Az említett, összesen 64 tételnek mintegy öthatoda világi

tartalmú, és csak a maradék vallásos jellegű. (Sokkal erősebben világi tehát, mint Mátyás király könyvtára!) Részletezve: legtöbb a történelem és irodalom, azután következnek - nagyjából egyenlő arányban - a teológia, filozófia, természettudomány (főleg csillagászat); jogi munka mindössze egy van. A szerzőknek majdnem a fele klasszikus latin vagy görög auktor: Arisztotelész, Cicero, Curtius, Hieronymus Iustinus, Lactantius, Livius, Lucanus, Ovidius, Plautus, Plinius, Plutarkhosz, Seneca, Statius, Suetonius, Xenophón stb.

Nem csoda, ha ennek a gazdag gyűjteménynek a híre külföldre is eljutott, és kölcsön is kértek belőle lemásolásra. Nem kisebb ember, mint Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, aki Vitézzel egyébként is szoros politikai kapcsolatban állt, tőle kölcsönözte Tertullianusát, de egyik saját munkáját is megküldte magyar partnerének. Tőle kért kölcsön több könyvet, köztük Liviust, Zbigniew Olesnicki lengyel bíboros.

Sajnos, Vitéz könyvtára nem maradt fenn. Vitéz utóda a primási székben, Beckensloer érsek, 1476-ban hűtlenül elhagyta Mátyás királyt, zarándoklat ürügye alatt külföldre távozott, és a magyar király ellenségéhez, III. Frigyes császárhoz csatlakozott, aki a salzburgi érseki széket ígérte neki. Beckensloer sok minden egyéb közt Vitéz legszebb kódexeit is magával vitte Salzburgba. Innen kerültek utóbb mai őrzési helyükre, Bécsbe és Münchenbe. Néhány darab - ezeket esetleg még maga Vitéz hagyta Budán, aki kegyvesztése előtt ideje nagy részét a királyi udvarban töltötte - bekerült a Corvina Könyvtárba.

Janus Pannonius könyvtára

Vitéz könyvtárát követően jött létre unokaöccse, Janus Pannonius (1434-1472) pécsi könyvtára. Janust Vitéz taníttatta Ferrarában, Guarino Veronese nagy híré iskolájában, majd Padovában, ahol az irodalmi stúdiumok után jogi képzettséget is szerzett. Janus már ferrarai diák korában szerzett könyveket, főleg Vitéz számára, s ezeket rendszeresen küldöztette Váradra. Mikor hazatért, már nagy híré költő volt, és műveltségét teljesen átjárta az itáliai humanizmus szelleme. Érthető tehát, hogy ő is nagy könyvtár létesítésére gondolt, de őt, Vitézzel ellentétben csak a szövegek, nem pedig külső megjelenési formájuk érdekelt. Szenvedélyesen olvasott, többet, mint bárki akkor Magyarországon. Irodalmi működését itthon is folytatta, verseket írt, és görög szövegeket is fordított éppen úgy, mint Itáliában. Kódexeit azonban nem javíttatta, mint Vitéz János, címerével nem látta el, így ma csak néhány darabot tudunk fölismereni egykori tulajdonából. Pedig hogy milyen tudatosan törekedett gazdag tartalmú könyvtár létesítésére, annak ugyanaz a Vespasiano a tanúja, aki Vitéz könyveiről írt. Vespasiano Janust személyesen ismerte, s nyilvánvaló, hogy a költő az ő műhelyének termékei közül is sokat megszerzett. Janus nagy könyvbeszerző útja 1465-i római követsége volt, amelyből nemcsak nagybátyja esztergomi érseki kinevezését és a pozsonyi egyetem fölállítását engedélyező okiratot hozta el a pápától, hanem minden alkalmat megragadott könyvek beszerzésére is. Vespasiano így ír erről: „Akarván egy méltó könyvtárt létrehozni, megszerzett Rómában minden könyvet, amit tudott, mind görögöket, mind latinokat, mindenféle szakból. Firenzébe jövén hasonlóképpen cselekedett, hogy megszerezzen minden görög és latin könyvet, amit tudott, nem törődve sem az árral, sem semmi mással, mert igen bőkezű volt. Elutazásakor néhány száz forintot hagyott, hogy elkészítsék azokat a latin és görög könyveket, amelyek hiányzottak..., és ment Ferrarába, és minden könyvet megvásárolt, amit talált. Hasonlóképpen Velencében.”

Könyvtárának különös jellemvonása volt latin-görög kettőssége, az első ilyen az Alpoktól északra. Valószínűleg innen az indíték, és a görög kódexek első nagy csoportja a Corvina gyűjteményében. Mert Janus könyvtára nem maradt fenn. Mikor királyával - mint lázadó - szembefordulva menekülni volt kénytelen, majd meg is halt útközben, valószínű, hogy Mátyás

király a püspök néhány magával vitt könyvén kívül egyéb vagyontárgyai közt könyvtárát is lefoglalta, és bekebelezte saját Corvina Könyvtárába. Ezért kellett utóbb Handó György pécsi prépostnak ott nagy áldozattal új könyvtárat alapítania.

Janus könyvei közül mindössze a következőket tudjuk ma azonosítani: a budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy pompás görög nyelvű evangéliumskönyv (B.H. 465), amelyet Janus barátjától, Garázda Pétertől kapott; Erlangenben van egy görög nyelvű Xenophón-kódex (B.H. 1184), ezt meg másik jó barátjától, Battista Guarinótól kapta ajándékba. Bécsben van egy latin-görög, illetve görög-latin szótár, amelyet Janus saját kezével írt (B.H. 244), bizonyosan még Itáliában, iskolai tanulmányai idején. Lipcsében két kötet van Janus egykori tulajdonából, amelyekben az ő görögből készített prózai fordításai vannak: Plutarkhosz, Démoszthenész, Homérosz (B.H. 1958, 1959). A firenzei humanistától, Marsilio Ficinótól kapta ajándékba a Bécsben őrzött Platón-kommentárt, amelyet Ficino írt (B.H. 138). Janus könyvtárából került a Corvinába Diodorus Siculus történeti munkája (görög B.H. 242), és valószínűleg az övé volt a jénai Guarino-kódex (B.H. 1823). Csak az utóbbi két évtizedben került elő Sevilleben két Janus-kódex, amely az ő saját verseit tartalmazza (B.H. 2622, 2623).

Még ha hozzávesszük is ezekhez azokat a munkákat, amelyekről - különböző források, első-sorban saját költeményei alapján - feltehető, hogy Janus tulajdonában voltak, akkor is túl kicsi a számuk ahhoz, hogy valamilyen tartalmi következtetést vonhatnánk le belőlük. Janust saját műveiből és a forrásokból olyan jól ismerjük, hogy a tulajdonosból következtethetünk a könyvtárra: kétségtelenül a Corvinával és Vitéz János könyvtárával rokon tartalmú humanista könyvtár volt, igen sok görög kódexszel.

A Bibliotheca Corviniana

Vitéz János és Janus Pannonius hatásának, az ő könyvtáraiknak mint példaképeknek köszön-hette létrejöttét Mátyás király könyvtára. Mátyás neveltetését Vitéz János irányította az új eszméknek megfelelően, s így már fiatal korában jól tudott latinul, olvasta a klasszikus auktorokat. Uralkodásának első szakaszában pedig Vitéz és Janus voltak legfőbb támaszai, legbefolyásosabb tanácsadói. Mikor trónját elfoglalta a budai palotában, és magával hozta saját, ifjúkori olvasmányait meg az atyjától örökölt néhány könyvet, valószínűleg talált ott már egy kisebb királyi könyvtárt. Láttuk, hogy már Nagy Lajosnak voltak könyvei. Zsigmond a maga személyében még messze állt attól, hogy a kibontakozó itáliai humanizmus áramlatához csatlakozzék, bár a bázeli és a konstanzi zsinaton alkalma volt a különböző követek útján arra, hogy kapcsolatba kerüljön az új irányzat képviselőivel. Ő maga még megmaradt a középkori gótika szellemi világában.

Semmiféle közvetlen forrás nem szól arról, mikor kezdte meg Mátyás király a tudatos könyv-gyűjtést. Melyik évet tekinthetjük a Corvina alapítási évének, nem tudjuk. De valószínűleg külön alapítási aktus nem is volt. Az elmondott előzményekből, királyi elődök és saját maga ifjúkorának könyveiből, de főleg Vitéz és Janus hatására szinte észrevétlenül fejlődött egyre nagyobb és jelentősebb gyűjteménnyé. Mindenesetre adataink szerint 1464 táján már Itáliában is tudtak Mátyásnak a könyvek iránti érdeklődéséről; de főként 1467 után sokasodnak meg az adatok Mátyás könyveiről. Később jelentékenyen növelhette könyvtárának állományát Janus Pannonius könyvgyűjteményének beolvasztása.

Új fejlődési szakaszt jelentett a könyvtár életében a királynak a nápolyi Aragóniai Beatrixszal kötött házassága. Nem mintha a királynénak valamilyen személyes szerepe lett volna a könyvtár fejlesztésében, hanem azért, mert ettől az időtől (1476) fogva alakult át a budai udvar egészen olasz reneszánsz mintára. Ezóta jöttek ide nagyobb számban olasz humanisták. A kulturális összeköttetések számai azonban mégsem Nápoly, hanem főleg Firenze, Marsilio

Ficino platonista köre felé vezettek továbbra is. A könyvtár ezóta gazdagodott elsősorban a firenzei könyvmásolók és könyvfestő műhelyek termékeivel.

Nagy szerepet kell tulajdonítanunk a Corvina további kiépítésében Taddeo Ugoletónak, a Corvina könyvtárosának, aki maga is firenzei humanista volt, és fáradságot nem ismerve gyarapította a könyvtár állományát. Az ő könyvtárossága idején készülhetett el a pompás berendezés, készültek a ragyogóan díszes, aranyozott bőrkötések, látták el rendszeresen ex libris jellegű királyi címerekkel a kódexeket. A görögül is jól tudó Ugoletó könyvtárossága alatt alakult ki, nagy tömegű görögországi könyvbeszerzés útján a Corvina görög-latin kettőssége, amit a kortársak annyira kiemeltek, és amiben éppen a firenzei Bartolommeo Fonzio kijelentése szerint magának Lorenzo Medicinek is mintaképévé vált saját könyvtára, a róla elnevezett Laurenziana kettős jellegének kialakításában.

A Corvina Könyvtárt elsősorban ragyogó szépségű kódexei alapján szokták értékelni és emlegetni, pedig a külső dísz csak a tartalomhoz és a király hatalmához méltó keret volt. Mátyás királyt a kódexek gyűjtésében elsősorban tartalmi szempontok vezették; a Corvinát az ókor és saját kora szellemi kincseinek lehető teljességét magában foglaló gyűjteménnyé kívánta fejleszteni.

A fejlődés tetőfokán 2000-2500 kötetre (főleg kódexek, kevés nyomtatott könyv) becsülhető állományból fennmaradt mintegy tizedrésznyi anyag alapján is képet alkothatunk magunknak a Corvina tartalmi gazdagságáról: filozófia, történelem, filológia, retorika, költészet, csillagászat, orvostudomány, teológia, hadtudomány, építészet, földrajz egyaránt képviselve volt benne, és hogy nemcsak a közkézen forgó munkák, arra jellemző, hogy a Corvinából fennmaradt vagy adatokból ismert darabok 60%-a Mátyás életében, tehát 1490-ig nem jelent meg nyomtatásban. A könyvtár túlnyomóan kéziratos jellegének tehát nem pusztán esztétikai okai voltak.

Annyi pusztulás után a Corvina Könyvtár állományából maradtak fenn olyan kódexek, amelyek klasszikus auktorok műveinek egyetlen példányai. Vannak adataink olyan kódexekről is, amelyeknek pusztulásával az illető munkának egyetlen példánya veszett el.

Magunknak az egyes kódexeknek szövegkritikai értékelésével még keveset foglalkozott a filológia tudománya. Annyi bizonyos, hogy nagy többségük nem a ma ismeretes legjobb szöveget tartalmazza. De ez természetes. Ma, ötszáz év tudományos kutatásai után a legtöbb esetben régibb és hitelesebb szövegeket ismerünk. Mátyás könyvtárosai olyan kódexeket szereztek be, amelyekhez akkor hozzá tudtak jutni. Ezek pedig semmivel sem rosszabb szövegek, mint a kortárs itáliai könyvtárakéi.

A Corvina tartalmi értéke és gazdagsága szempontjából különösen fontos a görög szerzők eredeti és latinra fordított műveinek nagy száma. A Corvinából ma ismeretes mintegy 650 műnek körülbelül egyharmada görög szerzőktől, még hozzá főleg ókori klasszikusoktól származik.

Ami a korvinák külső kiállításának fényét illeti, főleg az 1480-as évek óta vált általánossá, hogy a köteteket a legkiválóbb firenzei és más itáliai mesterek, valamint a Budán megszervezett királyi könyvkészítő műhely emberei pompás díszítéssel látták el. A megelőző korszak kódexeinek túlnyomó része viszonylag egyszerű, úgynevezett fehér indafonatos díszítéssel készült. 1480 után viszont Cherico, Boccardino Vecchio, a Gherardo és Monde di Giovanni testvérpár, Francesco Rosselli és főleg a leghíresebb firenzei mester, Attavante de Attavantibus a név szerint ismert könyvfestő művészek, akik Mátyás király könyvtára számára dolgoztak. Sajnos a budai műhely mesterei nem szignálták nevükkel a korvinákat, így személy szerint nem ismerjük őket.

A gondos, kalligrafikusan szép humanista antiqua és cursiva írással író, névvel is megjelölt könyvmásolók, scriptorok közül megemlíthjük Pietro Cennini, Bartolommeo Fonzio, Sebastiano Salvini, Lucas Fabiani, Clemens Salernitanus, Franciscus Collensis, Leonardus Job, Gundisalvus Hispanus nevét.

A könyvtár helyiségei a budai királyi palota több részével együtt elpusztultak, de helyüket meg tudjuk állapítani, és leírásuk is ránk maradt. A palota Dunára néző, keleti oldalának első emeletén, közvetlenül a királyi kápolna mellett (amelynek altemploma ma is látható), attól délre volt a magas boltozatú könyvtárhelyiség. Később, a könyvek gyarapodásával ehhez járult egy második helyiség; ettől kezdve az egyik helyiségben voltak a latin, a másikban a görög szerzők művei. Az ablakok színes üvegmozaikján keresztül áradt be a fény. Az ablakok közt állt a király aranyos terítővel letakart heverője, ahol olvasott és udvari humanistáival társalgott irodalmi és tudományos kérdésekről. A falak mentén aranyozott, faragott díszítésű polcokon, illetve a polcok alatti szekrényekben feküdtek - első táblájukra fektetve - a könyvek, tudománysszakok szerint csoportosítva. A pultokon a portól színes-aranyos leplek védték a köteteket.

Nagymértékben növelte a könyvtár pompáját a könyvek díszes kötése. A korvinák egy része piros, zöld vagy lila selyem-, bársonykötésben volt, aranyozott ezüst, zománcos címerrel díszített veretekkel, csatokkal. Ezeknek a köteteknek a metszése is jellegzetes és máshol nem található színes virágmotívumokkal díszített, poncolt (pontozással díszített) arany metszést kapott. A kötetek másik része pedig előbb vaknyomásos, utóbb aranyozott, esetleg ezenfelül még színezett, címeres bőrkötésben volt. Az újabb kutatások alapján ma már nyomon tudjuk követni a bőrkötések motívumainak, elrendezésének előzményeit a korábbi magyar kolostori könyvfestő művészetben és Vitéz János könyvein: gótikus elemek reneszánsz elrendezésben jellemzik a korvina-kötéseket. Az aranyozott kötések nápolyi, velencei, keleti hatásokat is fölhasználtak. De míg például a nápolyi aragon könyvtár aranyozott kötéseit közt csak egyszerű típuskötéseket lehet találni, a korvina-kötések minden egyes darabja egyedi, külön megtervezett, nagy változatosságú műalkotás. Külön fejezete ez a könyvkötő művészet történetének. Utóhatásuk megtalálható a környező országok, Ausztria, Csehország, Lengyelország reneszánsz könyvkötő művészetében is.

A könyvtár fejlődésének tetőfokán volt Mátyás király halálakor, 1490-ben. Tudjuk például, hogy Firenzében ekkor 150 kódex készült az ő számára, amely már nem került Magyarországra, mert a nagyszerű fejlődést a király halálától fogva gyors hanyatlás követte. A gyöngé és mindig pénztelen utód, II. Ulászló alatt már alig történt más, mint néhány Magyarországon megkezdett kötet díszítésének befejezése és néhány ajándékként kapott könyv elfogadása. A királyi könyvkészítő műhely is megszűnt egy-két év múlva. A scriptorok és illuminátorok egy része bizonyára hazatért Itáliába, ahonnan jött, más része, a magyarok, vagy a királyi kancelláriában, vagy egyes főpapok udvarában kapott alkalmazást.

Fejlődés helyett tehát megkezdődött a könyvtár állományának fokozatos szétszivárgása. Külföldi követek, humanisták - főleg bécsiek és csehek - gyakran kértek el egy-egy kötetet használatra vagy ajándékként a királytól. Ulászló és utódja, II. Lajos pedig szívesen ajándékozott, pénz híján, ezekből. Viszont éppen ennek köszönhető, hogy az állományból elég jelentékeny rész elkerülte a pusztulást és fennmaradt. Mert azt, ami eredeti helyén volt, II. Szulejmán 1526-ban, amikor a mohácsi győzelem után bevonult a budai várba, a mérhetetlenül nagy zsákmány közt magával hurcolta Konstantinápolyba. Ott évszázadok folyamán a gondatlan kezelés, elhanyagoltság folytán legnagyobb részben elpusztultak. Ami kevés megmaradt, azok ma már Abdul Aziz és Abdul Hamid szultánok ajándékaként - kevés kivétellel - Budapesten vannak.

A 16-17. század tudományos közvéleménye nehezen tudott beletörődni a Corvina pusztulásának szomorú tényébe, ezért, minthogy a török hódoltság idején többször hoztak el a budai várból könyveket, az a téves nézet alakult ki, hogy a Corvina maradványai megmaradtak Budán. Ezért gondolták azt, hogy az 1686-os felszabadító ostrom után a budai palota romjai közt talált és onnan Bécsbe szállított nagy mennyiségű könyv a Corvinának nagyon megrongált maradványa. Ez a föltételezés az újabb kutatások alapján tévesnek bizonyult. A Budáról Bécsbe szállított könyvek - amelyeknek nagy részét sikerült azonosítani a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban (volt Udvari Könyvtár) - sohasem tartoztak Mátyás király könyvtárához, hanem egy másik tekintélyes méretű könyvgyűjteményből, a királyi kápolna papságának nem humanista jellegű, hanem egyházi vonatkozású könyvtárából valók voltak.

A hiteles fennmaradt korvinák számát ma 216-ra becsüljük. Ebből 194 Mátyás király könyve, 4-et ő készíttetett másoknak ajándékol, 9 Beatrix királyné személyes tulajdonába tartozott, 9 Ulászló könyve volt. Ez a szám azonban változó, mert még ma is szinte évről évre találnak a kutatók újabb, ismeretlen korvinákat. Ez a 216 kötet 16 ország 43 városának 47 könyvtárában található, 2 korábban ismert kötet jelenlegi őrzőhelyét ma nem tudjuk. Magyarországon a korvinák közül 52 van.

Bármekkora veszteséget jelentett is a 15-16. századi Magyarországnak a korvinák jelentékeny részének külföldre kerülése, ez nemcsak azzal a pozitív eredménnyel járt, hogy legalább ezek elkerülték a pusztulást, hanem azzal is, hogy hozzájárultak a közép-európai humanizmus fejlesztéséhez. Mert a korvinák közül a külföldi tudósok és gyűjtők főleg a legértékesebbeket igyekeztek megszerezni, s így nem egy görög auktor munkája - eredeti nyelven vagy fordításban - éppen a Corvina Könyvtárból került a tudományos használatba. Az Alpoktól északra fekvő Európa akkor még főleg innen merítette a görög szerzők munkáit.

Humanista főpapi könyvtárak

A Corvina Könyvtárnak Mátyás király halála után bekövetkező hanyatlása egyáltalán nem jelentette a magyarországi könyvtári kultúra hanyatlását. Sőt ellenkezőleg, a fejlődés még nagyobb arányokat öltött. De ez a fejlődés kétirányú. Egyrészt tovább gyarapszanak a főpapi humanista könyvtárak, s újak is alakulnak, másrészt most indul meg igazán a nyomtatott könyvek szétáramlása az országban, ami már a hetvenes évek óta egyre fokozódott.

Humanista főpapi könyvtára nemcsak Vitéznek és Janus Pannoniusnak, hanem más művelt egyházfejedelmeknek is volt már Mátyás király korában. A király halálával azután, ugyanúgy mint a reneszánsz műveltség egyéb területei: építészet, festészet, ötvösművészet, a könyvtári kultúra is decentralizálódik a főpapi udvarokba és országossá válik. Sajnos, a középkori püspöki székhelyek majdnem kivétel nélkül elpusztultak a török háborúk folyamán, s velük együtt elpusztultak az ott őrzött könyvtárak is. A nagy tömegű, súlyos könyvanyag nem volt alkalmas arra, hogy a közeledő veszedelem hírére elszállítsák, biztonságba helyezték. A menekülők a templomok arany-ezüst kincseivel együtt könyveket alig vihettek el többet, mint egy-két különösen díszes misekönyvet vagy más szerkönyvet. Így a főpapi könyvtárakból mindössze néhány darab maradt ránk, viszonylag sokkal kevesebb, mint a Corvinából, hiszen ezek legértékesebb darabjait a külföldi humanisták nem igyekeztek maguknak megszerezni. Így azután állományukról nagyon keveset tudunk. Mindenesetre, amit tudunk, arra vall, hogy a székesegyházaik számára készíttetett, pompásan díszített liturgikus könyveken kívül a maguk számára főleg klasszikus és humanista irodalmat szereztek meg, ilyeneket olvastak. Hassensteini Lobkovitz Bohuslav valószínűleg nem járt messze az igazságtól, amikor azt írta, hogy II. Ulászló udvarában a főpapok többet beszéltek Nemesziszről és Laiszról, mint Krisztusról, szorgalmasabban olvasták Plautust és Vergiliust, mint a Bibliát.

Könyvtáraik összetétele így nem nagyon hasonlíthatott ahhoz a képhez, amit egy - bizonyára csak töredékes, mégis jellemző - jegyzék mutat az egy generációval korábbi Debrenthei Tamás könyveiről (1466). Ebben a 13 címet magában foglaló jegyzékben egyházatyák (2 Augustinus, 2 Hieronymus, 1-1 Ambrosius, Gregorius és Clemens), az ókori filozófus Boëthius, 1 könyv a szentségekről, 1 az alamizsnaadásról, föltehetően kánonjogi munka és 2 közelebbről meg nem állapítható kötet szerepel. Az egyetlen könyv, amely az ő birtokából maradt ránk, és az ő számára is másolták, egy Nagy Sándor életéről szóló kötet (B.H. 22), jól beleillik a középkori képbe. Humanista irodalom, klasszikus szerzők egy címben sem szerepelnek.

A humanista könyvgyűjtők közt ott van mindenekelőtt Báthory Miklós váci püspök (1475-1506). Ő már Mátyás király idejében fontos szerepet játszott, de jóval túlélte királyát, aki maga is nagyra becsülte. Igazi humanista irodalomszeretetéről, olvasási kedvéről Galeotto Marzio rajzolt megkapó képet. Könyvtárának ma egyetlen hiteles darabját ismerjük, Cicero *Tusculanarum quaestionum liber* (Tusculanumi kérdések könyve) című munkáját (B.H. 850). Valószínűleg az övé volt Hilarius Pictaviensisnek a zsinatokról és eretnekségekről szóló, ma Bécsben (B.H. 86) található kötete. Tudunk még arról, hogy Marsilius Ficinus neki ajánlotta egyik filozófiai munkáját, Salvinus pedig Rabbi Samuel leveleinek fordítását és saját, a szentségekről szóló művét.

Több könyve maradt ránk Garázda Péter esztergomi kanonoknak, Janus barátjának, Ferrara neveltjének (†1507). Münchenben őrzik az ő birtokából Cicero beszédeit és Macrobiusát (B.H. 2021-2022), Bécsben Lactantiusát (B.H. 75), Prágában Justinusát (B.H. 2521). Mind a klasszikus irodalom képviselője. Megvan az a gyönyörűen kifestett görög nyelvű evangéliumskönyve is, amelyet Janus Pannoniusnak adott ajándékba. Tudunk még arról, hogy Battista Guarino, Janus ferrarai tanárának fia neki ajánlotta verseit, de a példány nem maradt ránk.

Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök, Bécs elfoglalása után az ottani püspökség adminisztrátora (†1491-1492) könyveiről, műveltségszeretetéről Galeotto beszél. Tőle négy kódexet és egy nyomtatott könyvet ismerünk: Ficinus Platón-kommentárja (B.H. 138), Plinius munkája a híres emberekről (B.H. 36), egy 1480-ban nyomtatott, díszesen kifestett biblia Bécsben (B.H. 266), egy nagyon szép Psalterium Budapesten (B.H. 898) és egy óráskönyv Windsorban található (B.H. 2791).

Perényi Ferenc váradi püspöknek (†1526) csak egy Budán szépen kifestett, 1498-ban pergamenre nyomtatott misekönyve maradt ránk - ma Győrött (B.H. 1592) -, de őt elveszett könyvéről is van adatunk, s ezek érdekes fényt vetnek műveltségére: négy klasszikus szerző, Vergilius, Seneca, Synesius, Diodorus Siculus és a humanista Erasmus munkái.

Filipec Jánosról, a morvaországi eredetű, de Mátyás királyt teljes odaadással szolgáló diplomatáról, váradi püspökről és olmützi adminisztrátorról tudjuk, hogy váradi egyházát gazdagon ellátta szerkönyvekkel, s hogy ő volt a brünni nyomda alapítója, ahol Thuróczy Krónikájának első kiadása jelent meg. Fönnmaradt Esztergomban őrzött pontifikáléja (B.H. 1277) meg Drezdában egy ősnymtatvány-kolligátum, amelyben Avicenna, a híres középkori arab orvos három munkája van (B.H. 1156).

Várady Péter kalocsai érseknek (†1501) ma öt könyvét ismerjük. Az egyik egy 1498-ban pergamenre nyomtatott, díszesen kifestett misekönyv (B.H. 1027) Budapesten, a második a neves középkori teológus, Nicolaus de Lyra 1481-ben nyomtatott beszédei Kolozsvárott (B.H. 1859), a harmadik Szent Pál levelei Theophülahtosz kommentárjaival, nyomtatott könyv 1477-ből, őrzési hely Oxford (B.H. 2340), a negyedik Nüsszai Szent Gergely Mózes életéről írt munkája (B.H. 493), a humanista Trapezuntius fordította le görögből latinra, ez a kódex Bolognában van (B.H. 296). Végül egy kétkötetes Hieronymus-ősnymtatvány, amely jelenleg

ismeretlen helyen lappang. Arról is van adatunk, hogy Janus Pannonius költeményeinek egy gyűjteménye is megvolt a birtokában, a nagy hírű olasz humanista, Beroaldo pedig neki ajánlva adta ki az ókori Apuleius Aranyszamarához írt magyarázatait Bolognában, 1500-ban. Ennek egy példánya is kétségtelenül ott volt könyvei közt.

Thuz Osvát zágrábi püspök tulajdonából (†1499) két szerkönyvet ismerünk, egy missalét (B.H. 2958) és egy antifonáriumot, mindkettő Zágrábban van. De valószínűleg átmenetileg az övé volt egy Janus verseit tartalmazó kötet, amely ma Sevillában található (B.H. 2622).

A nagyhatalmú esztergomi érsek és bíboros, Bakócz Tamás (†1521) könyvei közül csak nagyon kevés maradt fenn. Abból a négy könyvből, amelyet a régebbi szakirodalom az övének tartott, háromról ma már tudjuk, hogy nem voltak az övéi. Csak Ransanusnak eredetileg Mátyás király számára készült, de annak haláláig be nem fejezett történeti munkája került hozzá (B.H. 870). Felbukkant azonban újabban egy görög nyelvű kódex, amely saját kezű névbeírása alapján az ő tulajdonának tekinthető (B.H. 235). Bakócz bizonyára olvasta is ezt a Hésziódosz, Szophoklész, Euripidész munkáit tartalmazó kötetet, mert teljesen dísztelen, s így nem pompaszeretből szerezte meg. Ebből és más adatokból arra következtethetünk, hogy Bakócz a magyarországi humanistáknak ahhoz a második generációjához tartozott, amely a 16. században már görögül is értett, amikor ez a tudás már nem volt olyan ritka kivétel, mint Janus Pannonius idejében. Az említett két kódexen kívül ismerünk még olyan nyomtatványokat is, amelyeket neki ajánlottak, tehát bizonyosan megvoltak a könyvtárában. Saját könyvein kívül tudunk arról, hogy az általa alapított esztergomi Bakócz-kápolnát is ellátta a megfelelő szerkönyvekkel.

Utódja, Szatmáry György primás (†1524) könyveiről ugyancsak nagyon keveset tudunk. Egyetlen fennmaradt kötete egy remekül illuminált breviárium Párizsban (B.H. 2368), az egyetlen olyan ránk maradt kódex, amelyet Mátyás király halála után magyarországi tulajdonos Itáliában készíttetett. Bakóczhoz hasonlóan neki is több nyomtatott munkát ajánlottak, de most már nemcsak itáliai, hanem magyar humanisták is: Mághi Sebestyén Janus költeményeit 1513-ban; Hagymási Bálint a bor és víz vitatkozásáról szóló kis könyvecskéjét 1517-ben és Bartholomaeus Frankfordinus (Pannonius) egy év nélkül kiadott „comoediá”-t, a Gryllust, meg egy dialógust. Ez a néhány darab bizonyosan megvolt az ő bibliotékájában, és jól jellemzi irodalmi érdeklődését.

Valószínűleg nagy könyvtára volt Thurzó Zsigmond előbb erdélyi, utóbb váradi püspöknek (†1512), aki személyes ismeretségben és levelezésben állt a híres velencei nyomdással, Aldus Manutiusszal. Aldus az ő kérésére és neki ajánlva adta ki Cicero leveleit a nála szokásos kis formátumban. Tudjuk, hogy szívesen olvasta a püspök Horatiust, Vergiliust, tehát ezek munkáiból volt példánya. Könyveit nem látta el sem címerével, sem névalírással, így azon az egyen kívül, amelyet Gazius ajándékozott neki (orvosi értekezés a testi-lelki egészség megőrzéséről), csak azt a 11 művet ismerjük az ő birtokából, amelyeket Henckel János kapott tőle, amint ezt Henckel beírta a kötetekbe. Ezek ma Gyulaféhevárott vannak, és kivétel nélkül jogi, mégpedig római jogi és nem kánonjogi munkák (B.H. 1769, 1772-1774, 1779, 1781-1782, 1802).

Váradon volt előbb kanonok, utóbb segédpüspök Haczaki Márton (Haczius), akinek működése áterjed már a következő korszakra, de ránk maradt könyvei egy kivétellel Mohács előttiek. Nem sok ez, ami megmaradt, de nagyon jellemző tulajdonosuk műveltségére. Hogy görögül is jól tudott, annak nemcsak az a bizonyítéka, hogy egy ideig az ő tulajdona volt egy görög Ptolemaiosz, ami a Corvina Könyvtárból került hozzá (B.H. 226), hanem könyveinek saját kezű görög nyelvű glosszái is. Ismeretes könyvei az említett Ptolemaioszon kívül Plinius, Claudianus (B.H. 1860-1861), azután Platón munkái Marsilio Ficino fordításában, Basadona

könyve a predesztinációról, egy bibliai részlet, és főleg említést érdemel Morus Tamás Utópiájának 1518-i kiadása (B.H. 1543). Arisztotelész műveit is megszerezte, de már 1529 után. Könyvei közt már csak a korvina kódex, a többi nyomtatott könyv.

A papság magasabb rétegéből a legtöbb könyv Henckel Jánostól maradt ránk. Az ő működése már csak részben tartozik most tárgyalt korszakunkhoz, mert 1539-ben halt meg. Volt váradi kanonok és vikárius (püspöki helynök), löcsei és kassai plébános, utóbb Mária királyné udvari papja, vele távozott Mohács után külföldre, és ott is halt meg. Külföldön szerzett könyvei eddig nem kerültek elő. A történelmi Magyarország területén ránk maradt 93 könyve. Jellemző jogi érdeklődésére, hogy a 93 közül 53 jogi tartalmú (itáliai tanulmányaiból csak ilyeneket hozott magával), 34 teológiai, filozófiai, és csak 6 kötet más természetű. Pedig bizonyosan volt még sok más könyve is, mert tudjuk, hogy Erasmus több munkáját elküldte neki, és kapcsolatban volt Lutherral és Melanchthonnal is.

Könyvtárának kialakításában része volt nagybátyjának, Laudeschit György szepesi kanonoknak, aki minden könyvét rá hagyta, és Thurzó Zsigmond püspöknek, akitől sok könyvet kapott. Ő már nem volt bibliofil, a könyveknek csak tartalma érdekelte, ezért egy sincs köztük, amiben díszítés volna. Viszont mindet gondosan bekötötte és láncsal látta el. Tehát míg egyrészt gondja volt megőrzésükre, bizonyosan - jó humanista módjára - lehetővé tette használatukat mások számára is.

Más humanista főpapok birtokából csak liturgikus kódexek maradtak ránk, de bizonyosra vehetjük, hogy volt nekik könyvtáruk. Ilyen Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost, utóbb nagyváradi, azután erdélyi püspök. Négy könyve ismeretes, egyik pompásabban díszített, mint a másik, a magyarországi reneszánsz könyvfestő művészet remekbe készült darabjai. Ezek: breviáriuma (B.H. 951), amelynek illuminátorát is név szerint ismerjük, Franciscus de Castello Ithalico e de Mediolano személyében. A másik egy missale és breviárium, melyet Bécsben, a Liechtenstein-gyűjteményben őriztek (B.H. 2314). A harmadik a zágrábi székesegyház kincstárában van, missale, amely később Thuz Osvát birtokába ment át (B.H. 2958). Végül nemrég került Párizsba egy óráskönyve. Ennek másolója Stephanus de Chahol (B.H. 2371).

Egyetlen darabot sem ismerünk Handó György pécsi prépost, majd kalocsai érsek könyvtárából, viszont elég részletesen tájékoztat róla Vespasiano, akitől könyveket szerzett be. Vespasiano azt írja, hogy mikor Handó György Beatrix királyné házasságkötésével kapcsolatban követként járt Itáliában, több mint 3000 forint értékű könyvet (ezek bizonyosan mind vagy legalább többségükben kódexek voltak) vásárolt, „hogy Pécsen egy könyvtárt létesítsen, és egyet a saját prépostsága számára... a templomban egy könyvtárat állított fel, benne 300 vagy még több kötetet mindenféle szakból, és elrendelte, hogy ott álljanak [tehát valószínűleg leláncolva]. Jó ellátással megbízta egyik papját, hogy ott a könyvtárat mindennap nyissa ki és zárja be.” Tehát ma úgy mondanánk: általános gyűjtőkörű, nyilvános, tudományos könyvtár, háromszáz évvel késői utódjának, Klimó György pécsi püspöknek első nyilvános magyarországi könyvtárként emlegetett pécsi könyvtára előtt, s az első adat fizetett könyvtáros alkalmazásáról - a királyi könyvtártól eltekintve. Egyúttal az első adat könyvtári ügyrendi szabályzatról. A könyvtáron kívül, írja még Vespasiano, a templomot is felszerelte a szükséges könyvekkel: énekeskönyvekkel, bibliákkal, szentbeszédes könyvekkel, passionálékkal és több más, „a templomokban szükséges” könyvekkel. Sokat is költött a könyvtárra.

Egy másik nagy püspöki könyvtárról ugyancsak pusztán adatunk van, könyv egy sem maradt fenn: ez Farkas Bálint váradi püspöké, aki 1495-ben kelt végrendeletében 203 „különböző tárgyú, saját költségén beszerezett” könyvéről szól.

Csak névleg számíthatjuk a magyarországi humanista főpapi könyvtárak közé Ippolito d'Este bíboros könyvtárát. Két jegyzék maradt fenn erről. Az egyik 1520-ból, tehát itáliai életéből való, a másik magyarországi ugyan, de 1491-ből, amikor a gyermek érsek még csak 11 éves volt, és könyvei még jellegzetesen tankönyvek. Igaz ugyan, hogy ilyen tekintetben a legigazibb humanista nevelési-oktatási anyag. Természetesen megvan köztük Priscianus, az elemi fokú latin nyelvtani oktatás hagyományos kézikönyve, de ezen kívül a klasszikus latin és görög szerzők hosszú sora következik: Aiszoposz, Aulus Gellius, három Cicero, Curtius Rufus, Halikarnasszoszi Dionüszosz, Iuvenalis, Lucanus, Nonius Marcellus, három Ovidius, Plutarkhosz, Plinius, Quintilianus, Silius Italicus, Suetonius, Theophrasztosz, Vergilius stb. De van görög-latin szótár is és egy görög nyelvű, tehát eredeti Homérosz. Szép számmal vannak a könyvek közt régebb és kortárs olasz humanisták művei: Boccaccio, Petrus Candidus, Leonicens Omnibonus, Tribrachus, Franciscus Niger, Galeotto, Laurentius Valla és egy-néhány kommentár klasszikus írókhoz, amelyeknek a szerzőjét nem adja meg a jegyzék, de bizonyára ezek is humanisták művei. Középkori szerző az egyetlen Simon de Ianua genovai orvos; teológiai könyv egy sincs.

Bármely itáliai humanista büszke lehetett volna ilyen összetételű és ekkora könyvtárra. Annak a jele ez, hogy Ippolito Magyarországon a legkorszerűbb nevelésben részesült gyermekkorában. Mégis, a későbbi években, úgy tűnik, nem könyvtára volt a legfőbb gondja, mert egri számadáskönyveiben nagyszámú udvari népe közt könyvtárost nem találunk.

Világi humanisták könyvei

A 15-16. század fordulóján már nemcsak humanista főpapi könyvtulajdonosokkal találkozunk Magyarországon, hanem a világiak közt is akadnak, akiknek könyvszeretetéről, könyvtulajdonáról adataink vannak: nagy hatalmú politikusok, iskolamesterek, városi polgárok. Így a nagy hatalmú nádor és politikai agitátor, de egyben jogtudós, Werbőczy István művelt humanista is volt, nemcsak a közélet embere és jogász, s aki a magyaron kívül latinul, görögül, németül „elegant” beszélt. Bizonyosan sok könyve volt akkor, amikor elkészítette a Tripartitumot (Hármaskönyv), legalábbis erre következtethetünk munkájának klasszikus szerzőkre való nagyszámú utalásából; olyanokra, mint Cicero, Arisztotelész, Vergilius, Hérodotosz, Platón, Plotinosz, Lactantius, Augustinus, Cyprianus, Gregorius, Epikurosz. Janus Pannonius elégiáinak egy kéziratát is ő küldte kiadásra Bécsbe Johannes Camersnak, aki más műveket is adott ki Werbőczynek ajánlva. Werbőczy egyébként II. Lajosnak is kedveskedett egy Lutherellenes vitairat kiadásával.

Drágfi Tamás királyi személynök könyvei közül a Vatikáni Könyvtár őrzi (Ottob. Lat. 479.) Leonardus Utino világkrónikáját, hozzácsatolt rövid magyar krónikával. Történelmi érdeklődésére vall az is, hogy Thuróczy János éppen neki ajánlotta nyomtatott krónikáját.

Korszakunk végére tehát megérett a helyzet Magyarországon a könyvkultúra teljes kibontakozására. A magasabb és alacsonyabb hazai és külföldi iskolázás általánossá válásával, az írni-olvasni tudás terjedésével kibontakozik a magyar nyelvű világi irodalom is, a reformációval megindul a magyar nyelvű teológiai vitairodalom, s egyre nyilvánvalóbbá válik a hazai nyomdák szükségessége. A 16. század első évtizedeiben tehát Magyarország a kulturális virágzás magas fokára jut el, s vele együtt természetesen a könyvkultúra is, amikor bekövetkezik a régóta fenyegető katasztrófa, a pusztulás. Mégis, miközben az ország politikai és katonai súlyát elveszti, állandó háborúk dúlják, anyagi fejlődése visszamarad, a szellemi élet virágzása nem szűnik meg, hanem még fokozódik. Mindehhez az alapokat a 15. század nagy erőgyűjtő korszaka, a humanizmus és reneszánsz kibontakozása adta meg, az a nagy munka, amely Mátyás korszakának az eredménye volt, ugyanúgy, ahogy a nagyobb könyvtárszervezők előtt is mindig a Corvina Könyvtár eszménye lebegett.

Ajánlott irodalom

A könyvkultúra kezdetei (11-12. század)

Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 82 (1966) 1-9, 205-216, 285-304.

Bencés könyvjegyzékek és könyvek a 11-12. századból

Bollók János: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacer 996-1996. Szerk. Takács Imre. I. Pannonhalma, 1996. 341-355.

Csánki Dezső: Magyarországi bencések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. Magyar Könyvszemle 6 (1881) 289-299.

Csapodi Csaba: A középkori könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 55-69. (Memoria saeculorum Hungariae 4.)

Csapodi Csaba: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. (Pannonhalma a XI. században). Magyar Könyvszemle 73 (1957) 14-24.

Kapitánffy István: Cerbanus és Maximus-fordítása. In: Mons Sacer 996-1996. Szerk. Takács Imre. I. Pannonhalma, 1996. 357-368.

Lovass Gyula: Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon. Egyetemes Philológiai Közlöny 62 (1938) 224-226.

Mezey László: A Pray-kódex keletkezésének problémái. Magyar Könyvszemle 87 (1971) 1-24.

A pannonhalmi apátság javainak összeírása. In: Könyv és könyvtár 63-68.

A pécsváradi apátság javainak összeírása. In: Könyv és könyvtár 68-70.

Veszprémy László: A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján. In: Mons Sacer 996-1996. Szerk. Takács Imre. I. Pannonhalma, 1996. 327-332.

Wehli Tünde: Az Admonti Biblia. Akadémiai Kiadó, Bp., 1977. (Művészettörténeti Füzetek 11.)

A kolduló rendek hazai megjelenése és gyors térhódítása

Harsányi András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.

Humbertus de Romanis instrukciója. In: Könyv és könyvtár 79-82.

Karácsonyi János: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I-II. Bp., 1922-1924.

Madas Edit: A XIII-XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke. Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 1-15.

Mezey, László: Italica Studia. Il ruolo dell'Italia nell'insegnamento ungherese tardo-medioevale. Gli Agostiniani. In: Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi. Roma, 1985. 39-52. (Studi e fonti della storia dell'Università di Roma 5.)

Vizkelety András: A Domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13-14. században. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. I. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum Kft., Bp.-Szeged, 1993. 473-479.

Az első anyanyelvű olvasmányok

Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. A középkori laikus nőmozgalom, az Ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.

Magyar diákok külföldi egyetemjárása: Párizs és Bologna hatása

Gábrriel Asztrik: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Egyetemes Philológiai Közlöny 62 (1938) 182-207.

Körmendy Kinga: A 14-15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe. Magyar Könyvszemle 110 (1994) 1-15.

Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221-1864. Bp., 1941.

A felső papság jogi műveltsége

Ivánka Endre: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theológia 4 (1937) 216-226.

Káptalani könyvtárak, a kanonokok könyves műveltsége, káptalani iskolák

Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon. Bp., 1910.

Holl Béla: Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. Magyar Könyvszemle 100 (1984) 3-23.

Az esztergomi káptalan

Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV-XV. században. Magyar Könyvszemle 99 (1983) 10-20.

Körmendy Kinga: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése. Magyar Könyvszemle 107 (1991) 20-39.

Körmendy Kinga: Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Gondolat Kiadó, Bp., 1986. 176-202.

Madas Edit: Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Gondolat Kiadó, Bp., 1986. 159-175.

Mészáros István: Az esztergomi középkori Collegium Christi. Századok 118 (1984) 342-360.

Mészáros István: Középkori hazai iskoláskönyvek. Magyar Könyvszemle 102 (1986) 113-133.

Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397. Közli Kollányi Ferenc. Történelmi Tár 1901. 71-106., 239-272.

A veszprémi káptalan

Fejérpataky László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. sz. első felében. Magyar Könyvszemle 10 (1885) 137-151.

Mezey László: A veszprémi káptalan könyvjegyzéke. In: Könyv és könyvtár 82-92.

Solymosi László: Könyvhasználat a középkor végén. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. Szelestei N. László. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1989. 77-119.

A pozsonyi káptalan

Ipolyi Arnold: A pozsonyi káptalan XIV. századbeli könyvtára. Új Magyar Múzeum 1856. 161-191.

Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Strigonii, 1870.

A zágrábi káptalan

Fejérpataki László: A zágrábi káptalani könyvtár XV. századi könyvlajstroma. Magyar Könyvszemle 5 (1880) 363-368.

Kniewald, Dragutin: Najstariji inventari zagrebačke katedrale. Starine 43 (1950) 49-81.

Tkalčić, Član Ivan: Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka. Starine 13 (1881) 119-149.

Az Anjou királyok reprezentatív kódexei és Zsigmond király szerény könyvtára

Csapodi Csaba: A magyar könyvkultúra Zsigmond korában. Magyar Könyvszemle 111 (1995) 1-14.

Képes Krónika. Hasonmás kiadás bevezetéssel és fordítással. Helikon Kiadó, Bp., 1987.

Magyar Anjou Legendárium. Hasonmás kiadás. Bev. Levárdy Ferenc. Helikon Kiadó, Bp., 1975.

Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Kiállítási katalógus. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1982.

A középkori könyvkultúra virágkora

Csapodi Csaba: Az ősnymtatványok tartalma. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 283-291.

Klaniczay Tibor: Egyetem és politika a magyar középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 35-44. (Memoria saeculorum Hungariae 4.)

Pukánszky, Béla von: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster in Westfalen. 1931. Mittelalter 1-123.

Ritoókné Szalay Ágnes: Eleink szórakoztató olvasmányairól. Irodalomtörténeti Közlemények 84 (1980) 650-655.

Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. A Janus Pannonius Múzeum 1967. évi Évkönyve. Pécs, 1968. 155-174.

Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.

Plébániai könyvtárak és iskolák, a lelkeszkedő papság könyvei

Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed templomának története. Bp., 1885.

Ivánka Endre: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok 72 (1938) 137-166, 320-344.

Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.

Selecká Márza, Eva: A lőcsei középkori könyvtár. Scriptum Kft., Szeged, 1997. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.)

Késő középkori kolostori könyvkultúra

Bencések

Érszegi Géza: Hétköznapiak a középkorvégi magyarországi bencés monostorokban. In: Mons Sacer 996-1996. Szerk. Takács Imre. I. Pannonhalma, 1996. 561-570.

Tagányi Károly: A kolozsmonostori konvent könyvtára 1427-ben. Magyar Könyvszemle 14 (1889) 88-91.

Kartauziak

Dedek Crescens Lajos: A karthausiak Magyarországon. Bp., 1889.

Fodor Adrienne: Die Bibliothek der Karthause Lechnitz in der Zips vor 1500. (Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion). In: Armarium. Hrsg. v. Piroška Dercsényi-Szemző und László Mezey. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 49-70.

Koroknay Éva: A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről. Annales Strigonienses. Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp., 1960. 25-34.

Pálosok

Documenta Artis Paulinorum. Gyűjtötte Gyéressy Béla. I-III. Bp., 1975. (Az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai X, XIII, XIV.)

Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Bev. V. Kovács Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983.

Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. Bp., 1940.

A magyar nyelvű kódexirodalom felvirágzása 1470 és 1526 között

Kiadások:

Codices Hungarici. Szabó Dénes 1942-ben hasonmás kiadásokkal indította el a sorozatot, 1960-tól az Akadémiai Kiadó folytatta betűhív átiratot és a latin megfelelőt is közölve, 1988-ig, I-IX.

Középkori leveleink (1541-ig). Szerk. Hegedűs Attila és Papp Lajos. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (Régi magyar levéltár I.)

Nyelvemléktár. Kiad. Volf. György. I-XV. Bp. 1874-1908.

Régi magyar kódexek. Hasonmás és betűhív átirat. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1985-től 1997-ig, 1-20.

Egyéb:

Haader Lea: Elena priorissza levele. Magyar Nyelv 91 (1995) 420-431.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Bp., 1988.)

Molnár József-Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp., 1980³.

Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.

Vitéz János

Csapodiné Gárdonyi Klára: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp., 1984.

Janus Pannonius

Csapodi Csaba: Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Janus Pannonius tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975. 189-208. (Memoria saeculorum Hungariae 2.)

A Bibliotheca Corviniana

Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1985. 35-55.

Bibliotheca Corviniana 1490-1990. OSZK Kiállítási katalógus. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1990.

Csapodi Csaba-Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Corviniana. 4. kiadás. Helikon Kiadó, Bp., 1990.

Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.

Csapodi Csaba: Újabban ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák. Magyar Könyvszemle 102 (1986) 295-301.

Humanista főpapi könyvtárak

Csapodi Csaba: Bakócz Tamás, a humanista. Irodalomtörténeti Közlemények 87 (1983) 59-66.

Csapodi Csaba: Filipec (Pruisz) János... könyvei. Magyar Könyvszemle 83 (1967) 243-249.

Estei Hippolit könyvjegyzékei. Magyar Könyvszemle 3 (1878) 144-153.

V. Kovács Sándor: Garázda Péter. Irodalomtörténeti Közlemények 61 (1957) 48-62.

Soltész Zoltánné: Garázda Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei. Művészettörténeti Értesítő 7 (1958) 120-124.

Monok István:

**A könyvtárak és a könyvolvasás
a Kárpát-medencében, 1526-1730**

Bevezetés

A magyar művelődéstörténet-írás és a szorosabb értelemben vett könyvtártörténet-írás is hajlamos a Bibliotheca Corviniana magaslátáról szemlélni a 16-17. századi magyarországi könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténetet. Mátyás király budai gyűjteménye méltán érdemelte ki a kortársak csodálatát, az utókor elismerését. Az elmúlt 20-30 év magyar művelődéstörténeti kutatásai meggyőzően bizonyították azt is, hogy a Bibliotheca Corviniana, és általában a Mátyás-kori kulturális élet (építészet, képzőművészet, írott kultúra és annak fogyasztása: az olvasás) nem előzmények nélküli, és nem is tűnik el olyan mértékben, ahogy azt Magyarország 16. századi története indokolhatná. A magyarországi humanizmus korszaka nem szűkül le a 15. század második felére, hiszen I. Lajos király pécsi (1367), Zsigmond császár két óbudai (1395, 1410) egyetemalapítása nem lett volna megvalósítható művelődésileg teljesen légtüres térben; a Zsigmond-kor (1387-1437) ilyen szempontú újra (és fel-) értékelése csak napjainkban fejeződik be.

A Hunyadi Mátyás halála utáni két évszázad története modern feldolgozásban immár hozzáférhető, az erdélyi fejedelemség külön monográfiát is kapott, ám a legutóbb megjelent *Magyar könyvtártörténet* (1987) nem követte ezek szemléletváltását: a „fegyverek közt sem hallgatnak a műzsák” fejezetcím ellenére mégis lemondott arról, hogy a hetvenes-nyolcvanas években feltárt hatalmas forrásanyaggal kritikailag foglalkozzék. E forrásoknak csak kis részét teszik ki azok a könyvjegyzékek, amelyek egyetlen könyvsorozatban 1983 óta jelennek meg.²

Jóllehet a politikatörténet nagy dátumai általában nem tekinthetők művelődéstörténeti korszakhatárnak, a mohácsi vész (1526), illetve Buda török kézre kerülése (1541) a magyarországi művelődés történetében alapvető változásokat hozott: a királyi udvar megszűnt, a katolikus egyház szervezeti rendje felborult, a reformáció terjedésének - ezen előbbi szempontból is - ideális feltételei voltak. A teljes művelődési intézményrendszer átalakult. A lakosság többségének protestánsná válása után azonban megkezdődött a rekatolizáció, amelynek eszköztára szinte évtizedenként változott, a török kiűzése után pedig szervezett állami segítséggel folyt. Az intézményrendszer teljes újjászervezése, átalakítása nagyjából a 18. század közepéig befejeződött.

A mohácsi csatához hasonló záró dátumot azonban nem találtunk. A Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711) a művelődéstörténetben nem fordulópont, könyvtártörténetileg sem lenne indokolható annak tekinteni. Ugyanakkor e békekötés után kezdődött el az ország felmérése, s a művelődési intézményrendszer egyes tagjaira vonatkozóan is újabb források keletkeztek. A városi adminisztrációban is változások történtek, főként a forrásanyag megőrzésének terén.

Mostani feldolgozásunkban a 16-17. századra koncentrálva - kitekintéssel a 18. századra - a könyvtárak és az olvasás történetét szeretnénk vázlatosan bemutatni. Választott módszerünk talán hagyományosnak tűnik: megismerve a rendelkezésre álló forrásokat, megpróbáltunk általánosabb összefüggéseket találni. Úgy gondoljuk, a dokumentumokat is be kell mutatnunk - tehát a szűkebb értelemben vett könyvtártörténetet is meg kell írni -, és csak ez után szabad megpróbálni bármiféle összegezést.

² A szövegben említett könyvek bibliográfiai adatait az egyes fejezetek után közöljük.

Kötetünk szerkezetének kialakításakor megpróbáltuk érvényesíteni azt a szempontot, hogy a 18. századra vonatkozó megállapításainkat csak kitekintés jelleggel foglaljuk írásba. Ezért választottuk külön az olvasmányanyag nyelvi összetételével és a könyvgyűjtési szokások változásával foglalkozó fejezetet. A magán- és intézményi könyvtárak történetét is a 17. század végéig mutatjuk be részletesebben, s az utolsó két fejezetben visszük tovább időrendben is az egyes társadalmi rétegekre vonatkozó ismeretek bemutatását.

A szerző talán megengedheti magának, hogy könyve előszavában rögtön annak első kritikusa is legyen. Az olvasmány- és könyvtártörténet levéltári forrásainak rendszeres kutatása valóban nagyszámú dokumentumot hozott felszínre. A tervezett kutatási szakasz várhatóan az évezred végéig lezárul. Közben a ma meglévő régi könyvállományok katalogizálása, művelődés-történetileg is értékelhető feldolgozása számos kiadott állományjegyzékben is testet öltött. A retrospektív nemzeti bibliográfia jóvoltából megbízható ismereteink vannak a korban megjelent könyvekről is.

Az elmúlt évtizedek forrásfeltáró és -kiadó tevékenységét most intenzív feldolgozási szakasz követi majd. Ennek a munkának még csak az elején tartunk, különösen ami a különböző forráscsoportokból származó adatok együttes vizsgálatát illeti.

Mégis vettük a bátorságot, s megpróbáltuk összefoglalni azokat az ismereteket, amelyeket a felsőoktatásban átadhatónak érzünk, még akkor is, ha állításaink néha csak a hatalmas dokumentumtömeggel foglalkozó szakember első benyomásait rögzítik.

Ajánlott irodalom³

Bibliográfiák

Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I. kötet (RMK I.). Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1879.

Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* II-dik kötet (RMK II.). Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Bp., 1885.

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1473-1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy). 1601-1635. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc és Holl Béla munkája, Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit közreműködésével. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712-1860*. I-VI. kötet. Bp., 1888-1892.

Magyarország bibliographiája 1712-1860. VII. kötet. Pótlások Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712-1860*. című művéhez. 1701-1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Összeállította: Bayer Lászlóné, Fajcsék Magda, Komjáthy Miklósné, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit, V. Ecsedy Judit. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1989.

³ A fejezetenként ajánlott irodalom bibliográfiai adatainak megadásakor nem ismételjük meg a Mohács előtti korszakot bemutató részben már felsorolt összefoglaló könyveket, tanulmányokat és bibliográfiákat!

Magyarország bibliographiája 1712-1860. VIII. kötet. Függelék. Hazai 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1701-1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványokhoz. Összeállította: Borsa Gedeon, Fajcsék Magda, Pavercsik Ilona, V. Ecsedy Judit. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1989.

Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája 1535-1750. I-VIII. kötet. Szerkesztő: Monok István. JATE-Scriptum Kft., Szeged, 1981-1997.

Forrásgyűjtemények

ADATTÁR XVI-XVIII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ SOROZATSZERKESZTŐ: KESERŰ BÁLINT

11. *A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és gyűjtése. (Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István.) JATE, Szeged, 1983.

12. *A Dernschwam-könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) JATE, Szeged, 1984.

12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában.* Szerk. Monok István. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. JATE, Szeged, 1992.

12/3. *A Dudith-könyvtár.* Részleges rekonstrukció. Sajtó alá rend. Jankovics József, Monok István. JATE, Szeged, 1993.

13. *Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533-1657).* Sajtó alá rend. Varga András. MTA Könyvtára-JATE, Bp.-Szeged, 1986.

13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580-1721).* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. (Szerk. Monok István.) JATE, Szeged, 1992.

13/3. *Magyarországi magánkönyvtárak III.* Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj. (Előkészületben)

14. *Partiumi könyvesházak 1623-1730.* (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.) Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. (A kötetet és a mutatókat összeáll. Monok István, Varga András.) MTA Könyvtára-JATE, Bp.-Szeged, 1988.

15. *Kassa város olvasmányai 1562-1731.* Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. (Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István.) JATE, Szeged, 1990.

16/1. *Erdélyi könyvesházak I.* Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579-1604).* (Szerk. Monok István.) JATE, Szeged, 1991.

16/2. *Erdélyi könyvesházak II.* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyaggyűjtésének felhasználásával sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Mutató: Farkas Gábor, Varga András. Szerk. Monok István. JATE, Szeged, 1991.

16/3. *Erdélyi könyvesházak III.* Apafiak, Bethlenek, Telekiek és alumnusaik. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. JATE, Szeged, 1994.

16/4. *Erdélyi könyvesházak IV.* Csíksomlyó. (Előkészületben)

16/5. *Erdélyi könyvesházak V.* Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Segesvár. (Előkészületben)

17/1. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. (Szerk. Monok István, Varga András.) JATE, Szeged, 1990.

17/2. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. II. Nagyszombat. Sajtó alá rend. Farkas Gábor. JATE, Szeged, 1997.

18/1. *Lesestoffe in Westungarn* I. Ödenburg (Sopron). Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. JATE, Szeged, 1994.

18/2. *Lesestoffe in Westungarn* II. Frankenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt). Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. JATE, Szeged, 1996.

19/1-3. *Intézményi gyűjtemények Magyarországon I-II.* (Előkészületben)

A KÁRPÁT-MEDENCE KORAÚJKORI KÖNYVTÁRAI
BIBLIOTHEKEN IM KARPATENBECKEN DER FRÜHEN NEUZEIT
SOROZATSZERKESZTŐ (HRSG. VON) MONOK ISTVÁN

1. Monok István: *A Rákóczi család könyvtárai*. 1588-1660. (Bibliotheken der Rákóczi-Familie. 1588-1660.) Scriptum Kft., Szeged, 1995.

2. Simon Melinda-Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. (Die Rekonstruktion der Bibliothek von Kata Bethlen.) Scriptum Kft., Szeged, 1997.

Összefoglaló tanulmányok

Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16-17. században*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. Bp., 1976. 203-215.

Berlász Jenő: *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI-XVIII. században*. In: *Régi könyvek és kéziratok*. Összeáll. Pintér Márta. Bp., 1974. 221-226.

Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Kriterion, Bukarest, 1974.

Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. 3. kötet. Bp., 1961.

Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Kriterion, Bukarest, 1976.

Kelecsényi Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat Kiadó, Bp., 1988.

Monok István: *XVI-XVII. századi olvasmánykultúránk*. Magyar Könyvszemle 104 (1988) 78-82.

Péter Katalin: *Könyvek, olvasók, értelmiség. - Udvari-főúri kultúra*. In: *Magyarország története 1686-1790*. Főszerk. Ember Győző-Heckenast Gusztáv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 544-548., 573-577.

Scher Tibor: *A könyv Magyarországon 1473-1711*. In: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig*. Szerk.: Kovács Máté. Gondolat Kiadó, Bp., 1963. (Nemzeti Könyvtár) 127-247.

Szarvasi Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. Bp., 1939.

Várkonyi Ágnes: *Intézmények, iskolák, könyvtárak, nyomdák*. In: *Magyarország története 1686-1790*. Főszerk. Ember Győző-Heckenast Gusztáv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 298-305.

Várkonyi Ágnes: *Iskolák, könyvtárak, nyomdák*. In: *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 935-940.

I. A források

A Mohács utáni két évszázad könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai alapvetően levél- és kéziratári dokumentumok. A mai Magyarország területén található, 1750 előtt nyomtatott könyvanyag ugyanis nagyobb hányadában 1750 után került az országba. A ma műemlék-könyvtárként látogatható nagyobb gyűjtemények tehát ténylegesen *nem régi magyarországi könyvtárak*, vagyis könyvállományuk túlnyomó része nem volt a középkor óta, vagy akár csak a 17. századtól kezdve jelen a Kárpát-medencében. Pannonhalma bencés könyvtára például többször tűzvész áldozata lett (1585, 1683), II. József türelmi rendelete után állományát az Egyetemi Könyvtárba szállították, ahonnan már nem mindegyik kötet került vissza (1803) eredeti helyére. A most látható 16-18. századi könyvek nagyobb része tehát újabb szerzemény. A zirci cisztercita könyvtár is 19. századi gyűjtemény, mint ahogy a legtöbb, impozáns könyvtárteremben elhelyezett egyházi bibliotéka is a 18. század második felétől számíthatja eredetét (Szombathely, Eger, Pécs, Kalocsa stb.). Nem sokkal jobb a helyzet a protestáns könyvtárakkal sem. Nagykőrös, Pápa 17. századi kálvinista gyűjteményeiből egy-két kötet maradt ránk, és a sárospataki kollégiumi könyvtárat is - amely a 17. század hatvanas éveiben a Kárpát-medence egyik leggazdagabb könyvesháza volt - gyakorlatilag újra kellett alapítani a 18. század elején. A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára - állományához mérten - szintén elenyésző számú olyan könyvet tudhat magáénak, amely már a 16-17. században a neves iskola tanárainak és diákjainak kezében forgott.

Örvendetes módon néhány ellenkező példát is tudunk mondani. A győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár nem csupán a nevében kincsesház. Kora újkori állománya már a könyvek megjelenésének századában a Kárpát-medencében volt (jelentős részben Nagyváradon és Erdélyben). Ugyanígy a gyöngyösi ferences gyűjtemény köteteinek Magyarországon maradt része a Hódoltság peremvidékén volt a török időkben is. Ha 1952-ben nem úgy történik a szegedi alsóvárosi ferences rendház könyvtárának szekularizációja, mint ahogy történt - az állomány egyharmada elpusztult vagy eltűnt, egyharmada az Országos Széchényi Könyvtárba, s onnan más könyvtárakba került, egyharmada Szegeden maradt, s ma az Egyetemi Könyvtárban őrzik -, akkor az ország legrégebbi, az alapítása helyén maradt bibliotékája lehetne.

A mai Magyarország határain kívüli Kárpát-medencebéli könyvtárak régi anyagának kutatása ilyen szempontból - az állomány gyarapításának folyamatosságát tekintve - lényegesen fontosabb, amint azt az eddigi kutatómunka eredményei is mutatják. Nem mintha a mai Románia, Ukrajna, vagy Szlovákia területén nem pusztultak volna a gyűjtemények, vagy nem szekularizáltak volna őket a II. világháború után. Mégis azt mondhatjuk, hogy például a Túrócszentmártonban megmaradt könyvállomány, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában, a gyulafehérvári Batthyaneumban, vagy a nagyszebeni Brukenthal Gyűjteményben lévő könyvanyag egyes darabjaiban megőrzött bejegyzések a 16-17. századi Magyarország könyves műveltségének nagyobb tömegben szolgálnak forrásául, mint a mai Magyarország könyvesháza. E megállapítás helyességének igazolásához elég kézbe venni Imrih Kotvan szlovákiai ősnymtatvány-katalógusait, vagy a Matica Slovenská könyvtárának antikvakatalógusát. Erdélyben pedig az 1960-as évek kezdete óta folyik - mindig a kutatási lehetőségekhez mérten, de viszonylagos szervezettséggel - a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseinek gyűjtése. Jakó Zsigmond és tanítványai (Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor), Gustav Gündisch, vagy Eva Márza-Selecká kitartó kutatómunkájának eredményei kézbevehetőek. Így rekonstruálták többek között a 16. századi erdélyi olvasmányanyag egy részét (Dankanits Ádám), a kolozsvári jezsuita egyetem könyvtárának állományát (Jakó Klára),

a 16-17. századi szász evangélikus superintendensek olvasmányait (Gustav Gündisch), vagy éppen a Gyulafehérvárra került (Batthyány Ignác, 1790-es évek) középkori lőcsei és szepességi könyvtárat (Eva Márza-Selecká). A csíksomlyói ferences kolostor könyvtára, annak ellenére, hogy a II. világháború utolsó éveiben állományának jelentős része szétszóródott és elkerült Erdélyből, torzójában is kincsesbányának bizonyul, már ami a tulajdonosi bejegyzések kutatásának tanulságait illeti (Elisabeta Muckenhaupt).

Az eddig elmondottak alapján mindazonáltal - az elért eredmények ellenére - a *possessor-bejegyzések* és a *margináliák kutatása* korszakunkra nézve csak a levéltári dokumentumok tanulságait kiegészítő forrásanyag lehet.

A korszak könyves kultúrájának bemutatásakor célszerűbb a pusztán *könyvtártörténeti* szempontok helyett az ennél lényegesen összetettebb *olvasmánytörténet* nézőpontját választani, hiszen a könyvtárépítéset, a könyvtári berendezések, a könyvtári visszakereshetőség (raktári jelzetek) és a könyvtárakról való gondolkodás történetén kívül az olvasmánytörténet a könyvtártörténet valamennyi kérdésére választ tud adni. Az olvasmánytörténeti forrástipológia ezért is értelmezhető könyvtártörténeti forrástipológiának az adott korszakra nézve.

Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai

- Levelezés
- Irodalmi források
- Idézetek (idézetjegyzékek)
- Könyvbejegyzések
- Possessorbejegyzések
- Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások
- Régi raktári jelzetek
- Töredék adatok

Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai

- Katalógusok
 - Intézményi könyvtárak katalógusai
 - Magánkönyvtárak katalógusai
- Hivatalos szervek összeírásai
 - Hagyatéki összeírások
 - Árvaügyi iratok
 - Végrendeletek
 - Vagyonelkobzási jegyzőkönyvek
 - Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
 - Canonica visitatio jegyzőkönyvei
 - Vegyes célú összeírások
- Intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemény jegyzéke
 - Adományozások
 - Feljegyzések kölcsönzésről
 - Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

Személyes iratok

- Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről
- Levelek

Egyéb források

Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről

Adásvételi feljegyzés

Kötetési lista

Könyvszámlák

Könyvbejegyzésekben fennmaradt könyvjegyzék

A tulajdonos javainak nem hivatalos szerv által történt, különböző célú összeírásai között fennmaradt könyvjegyzék

Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai

A korszak olvasmányműveltségéről tehát alapvetően a felsorolt forrástípusokban fennmaradt dokumentumok alapján nyerhetünk képet. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásainak kutatása szervezeten csak a közelmúltban kezdődött, s még nem áll rendelkezésre elégséges adat, hogy az általános tanulságokat összegezhessük. Mindemellett egy vagy több esettanulmányhoz valamennyi forrástípust hasznosította a szakirodalom, vagyis a források természetéről, értelmezhetőségéről sok szempontból tudunk képet alkotni.

Levelezés

A magánlevelezés egyes darabjaiban gyakorta találkozunk azzal, hogy a levélíró könyvek küldéséről, olvasásáról tudósítja a címzettet. A nagyobb magánkönyvtárak keletkezéstörténetét gyakran ilyen dokumentumok segítségével rekonstruálhatjuk. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630-1648) és Tolnai István sárospataki első pap levelezése például kiváló forrása az udvari könyvtár szervezésének, az egyes könyvhagyatékok megvásárlási körülményei tisztázásának (például Samuel Rochotius, vagy Csanaki Máté könyveinek megszerzése, 1629-1638). Teleki Pál és Sándor, a nagyhatalmú Teleki Mihály erdélyi kancellár fia és unokája, a támogatásukkal külföldön tanuló diákokkal folytatott levelezésükkel jól dokumentálják a gornyeszegi udvari téka gyarapításának módját (1696-1750). A levelekben említett könyvek azonosítása, tehát annak megállapítása, hogy mely szerző, melyik műve, melyik kiadásban volt meg egy-egy tulajdonosnak, gyakran csak az így ismert adatnak köszönhető még akkor is, ha a tulajdonos könyvtárának jegyzékszerű összeírását is ismerjük.

A levelezésben természetesen nem csupán egyes adatok, könyvtártörténeti adalékok fordulnak elő. Sok esetben *a levél jegyzékszerű forrás* is. I. Rákóczi György és Tolnai István említett levelezése, vagy Daniel Fronius (1672-1743) brassói evangélikus lelkész Wittenbergből testvérének, Marcus Froniusnak írott episztolái jó példák erre.

Egy, a korszakunk végéről említhető adalék a levelezés olvasmánytörténeti forrásként való felhasználásának ismét egy másik lehetőségét mutatja meg. Teleki Lászlóné Árva Bethlen Kata és a kortárs főúri asszonyok (Ráday Eszter, Rhédei Zsuzsanna) illetve férjeik korrespondenciája valóságos társalkodás a könyvek beszerzési lehetőségeiről, tartalmi értékükről. Az asszonykönyvtárak illetve a női olvasótípus kialakulásának első korszakát látjuk kirajzolódni ezekben a levelekben.

A humanista tudós olvasási szokásainak egyik fontos forrása a nyugat-európai olvasmánytörténetben Niccolò Machiavelli 1513. december 10-én Francesco Venturinak küldött levele. Ebben Machiavelli leírja, mely szerzők kis formátumban kiadott köteteit viszi magával sétáira, s miként használja a vaskos fóliánsokat fegyverként szellemi csatáihoz a dolgozószobájában.

Hasonló levelek a magyarországi irodalomtörténetben is felbukkannak, és itt nem csupán a nagy humanisták, Zsámboky János (1531-1584) vagy Dudith András (1533-1589) tudós leveleire gondolunk. Illésházy István (1541-1609) például a maga vállalta száműzetéséből megírja feleségének, Pálffy Katának, mely könyvek olvasásával tölti idejét (1604-1605), s miként vigasztalódik azokkal.

Irodalmi források

Az olvasmánytörténet *irodalmi forrásain* az önéletrajzok, naplók olyan szöveghelyeit értjük, ahol könyvek olvasásáról, vételéről, eladásáról stb. van szó. A vizsgált korszakból a mai értelemben vett olvasónapló tudomásunk szerint nem maradt fenn. Ezt a műfajt leginkább egy forrástipológiaiánál máshová (személyes iratok, naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről) sorolt dokumentum közelíti meg, például Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) nagyenyedi tanár, orvos könyvjegyzéke. Pápai Páriz az egyes tételeket értékeli is. Alphonsus de Vargáról elmondja, hogy „a legtüzetesebben leírta a jezsuitáknak a békesség elleni minden káros tevékenységét”, Johannes Tarnovius az *Exercitationes Biblicae* című művében „helyesbít három hibásan idézett bibliai lokust”, Matthias Martini etimológiai lexikonja pedig „aranynál többet érő könyv”, és így tovább, összesen 44 szerzőről illetve műről. Ezen kívül azonban a naplók több fajtája örökölt ránk az olvasmánytörténet szempontjából értékelhető adatokat.

David Frölich (1595-1648), a magyarországi utazáselméleti irodalom egyik első darabjának számító könyvében, az *Utazók könyvtárában* (1643-1644), de a szülők és gyámok is szinte valamennyi korabeli utazási instrukcióban kitérnek arra, hogy a külföldi egyetemre induló diák vagy bármely más utazó vezessen naplót a vele történt eseményekről, a látott dolgokról. E naplókba sokan jegyezték fel egy-egy mondatot az elolvasott könyvekről is, vagy éppen jegyzéket állítottak össze a vásárolt, vagy bekötött könyvekről. A legtöbbször persze csupán kiadásukat akarták rögzíteni. A már említett brassói lelkész, Daniel Fronius naplója azonban már közelít az olvasónaplóhoz, amennyiben többször értékeli is a megvásárolt, vagy ajándékba kapott könyvet. Bethlen Miklós (1642-1716), erdélyi főkancellár önéletírása már más minőségű változata az olvasmánytörténet irodalmi forrásainak. Sok olyan szöveghelyet találunk benne, ahol az államférfi erkölcsi, politikai elmélkedéseinek tárgya egy-egy olvasmány-élményként megismert mű tartalmi igazsága.

Idézetek (idézetjegyzékek)

Idézetjegyzékek avagy *citátum-regiszterek* csak nagyon kevés szerző művéhez készültek. Értelemszerűen *nem a korból származó forrás*, hiszen egy-egy szerző olvasottságáról tájékoztatást ad a műveiben idézett szerzők és művek jegyzékének elkészítése. Nagyon körültekintően kell eljárni, ha e forrástípus alapján akarunk a 16-18. században élt alkotók olvasmányműveltségéhez közelíteni. Már akkor is gyakori volt ugyanis a hivatkozás hivatkozása, tehát olyan szerzőkre és művekre való utalás, amelyeket a vizsgált szerző az általa olvasott munkából idéz anélkül, hogy magát az említett könyveket, szövegeket valaha kézbe vette volna. Másik oldalról viszont nehéz dolga van a 20. századi kutatónak a citátumok felismerésében, hiszen a 17. századi író gyakran hivatkozás nélkül idézi forrásait. Csak nagyon gondos mérlegelés után mondható meg például, hogy Pázmány Péter Arisztotelész, vagy Szent Bernát szövegeinek áthagyományozásában jelentősebb.

A korszak oktatásának (grammatika, retorika, erkölcstan stb.) egyik elterjedt módszere a memoriter volt. Nagyon sokan tudtak tehát antik auktorok, középkori, vagy éppen neves humanista szerzők műveiből részleteket anélkül, hogy azok kiadásait valóban kézbe vették volna. Több műfaj is létezett (adagia, florilegium stb.), amely más-más szempontból ugyan, de neves szerzők mondásait, bölcsességeit rendszerezte és hagyományozta tovább - éppen az iskolai használat miatt igen hatékonyan.

Talán a legkönnyebb és értékelésében legproblémátlanabb az egyes filológiai munkákkal kapcsolatos idézetjegyzékek összeállítása. Például Háportoni Forró Pál (†1624 körül) Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzát magyarra fordítva (1619) jegyzeteket írt a műhöz. Ezekből jól rekonstruálható a fordító szellemi horizontja.

Könyvbejegyzések

A nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzései több szempontú vizsgálatot tesznek lehetővé. A forrásokról szóló fejezetünk bevezetéseként röviden - egy tankönyvben azonban talán elégséges mértékben - már érintettük ezt a kutatási területet, szükségesnek látjuk azonban más szempontból is rámutatni a forrás fontosságára. Továbbá arra, hogy a ma meglévő könyvállománynak a kézírásos bejegyzések szerinti országos nyilvántartása megkerülhetetlen feladat a 16-18. század magyarországi olvasmánytörténetének megismeréséhez.

A szakirodalomban elterjedt nézet szerint a rekonvertált Batthyány Ádám (1609-1659) patronátusa alatt 1638-ban alapult a németújvári ferences kolostor. A ferences atyák patrónusuk halála után örökölték a főúr nagyapja, az evangélikus Batthyány Boldizsár (†1590) könyveit. A 16. század egyik legjelentősebb magyarországi lutheránus főúri gyűjteménye tehát egy ferences kolostorba került (közel 3000 könyvről van szó). A derék atyák a könyveket bezárták egy szobába, s csak a guardián engedélyével lehetett oda belépni. A könyvek használata megszűnt. A ma is meglévő könyvállományon elvégzett possessorbejegyzés-kutatások több ponton módosítják ezt a képet. Világosan látszik, hogy a németújvári protestáns iskola, és nem Batthyány Boldizsár könyvtára került a ferencesekhez. Az ő könyvei közül csak azok (mintegy 400 kötet), amelyeket még életében az iskolának adott. A bejegyzések tanúbizonyossága alapján állítható, hogy a hódoltsági peremvidéken lévő iskola és a török megszállás alatti részek protestáns lakossága, illetve vezetőinek kapcsolata élő volt. Ugyanígy feltűnő az erdélyi származású kötetek jelenléte.

További tanulsága a *tulajdonosi bejegyzések (possessorbejegyzések)* áttekintésének, hogy több kötetben a németújvári iskola megszűnte utáni olyan bejegyzések is vannak, miszerint azok a Batthyány-birtokokon lévő falvakban voltak. Mivel elképzelhetetlen, hogy a ferencesek protestáns teológiai munkákat adtak volna kölcsön a környék lakóinak, a könyvek fordított irányban mozoghattak: a falvakban fellelt nem katolikus könyvek begyűjtésére utalnak ezek a bejegyzések. Talán működött - ha nem is a tiroli, vagy a csehországi szervezettséggel és rendszerességgel - a könyvlátogatás intézménye, amikor is a világi hatóság megbízásából egy bizottság látogatta egy-egy terület lakosságát, és a nem katolikus könyveket elkobozta, esetenként katolikusra cserélte. Ezen ellenőrző intézmény esetleges létezésére a magyarországi területeken nem ismerünk forrást.

Ha a levelezésben fennmaradt adatok kapcsán kiemeltük azt a lehetőséget, hogy egy-egy tulajdonos könyvtáráról készült összeírás egyes tételeinek azonosításában szerepet játszhatnak, úgy a tulajdonosi bejegyzések esetén ez magától értetődik. Amellett, hogy szinte teljes könyvtárakat tudunk így rekonstruálni - például Johann Henckelnek (1481-1539), Mária királyné udvari papjának, vagy a humanista főpapoknak, Dudith Andrásnak és Oláh Miklósnak (1493-

1568) a gyűjteményét a 16. századból -, az olyan esetekben, amikor ismerjük a könyvtár korabeli összeírását, és maguk a könyvek is fennmaradtak, az egyes művek azonosítási lehetősége megközelíti a 100%-ot. Mossóczi Zakariás (1542-1587) nyitrai püspök, de méginkább a költő Zrínyi Miklós jó példa ez utóbbi esetre.

A *margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások* az olvasási szokások kutatásának alapforrásai, különösen ha tudjuk, hogy kitől származnak. A számos ismert dokumentum közül két példaértékű feldolgozást, illetve hasznosítási módot emelünk ki. Klaniczay Tibor elemezte a 17. század elején élt katolikus Kovácsy Pál olvasási szokásait a tulajdonában lévő Telegdi Miklós-kötet margójegyzetei alapján. Telegdi *Felelete* (Nagyszombat, 1580) válaszában Bornemisza Péter *Fejtegetés* (Sempte, 1578) című művére. A katolikus hévvel elfogult Kovácsy tovább vitatkozik az általa *Borjunemissaként* emlegetett semptei prédikátorral a birtokában lévő Telegdi-kötet lapszélein. A másik példa ennél még érzékletesebb lehet. Zrínyi Miklós szerencséről szóló értekezését eredeti gondolatmenetnek tudta a szakirodalom. Átlapozva azt az olasz nyelvű kötetet, amelyben Francis Bacon erkölcsi munkáit olvashatta Zrínyi (*Opere morali*, Velence, 1639), feltűnt, hogy a fortunáról szóló részek alá vannak húzogatva. Zrínyinek a szerencséről szóló értekezése egy darabig szinte szó szerint követi Bacont, Titus Livius idézeteit is innen veszi át. Röviden visszaülünk itt a citátum-regiszterek kérdésére, az ott leírtakra, nem kételkedve természetesen abban, hogy Zrínyi Miklós Livius történeti munkáját latin változatában, teljes egészében is ismerte.

A *régi raktári jelzetek* könyvtártörténeti forrásként hasznosíthatóak. Nem csupán arról van szó, hogy meglévő könyvtári katalógus egy-egy könyvcíme mellett megtaláljuk a jelzetet, amely alapján a könyvtár korabeli rendjét rekonstruálhatjuk, bár önmagában ez is eredmény lehet. Sokkal inkább jelentőssé válhatnak a ma meglévő könyvekben szereplő számok, betű és szám-kombinációk. Ezen jelzetek segítségével is rekonstruálhatunk régi könyvvállományt. Különösen fontos lehet, ha segítségükkel nyomon tudjuk követni egy-egy könyvtár kialakulásának történetét, vagy általuk erre vonatkozó adatokat nyerünk. A szakirodalomból ilyen forrás hasznosítására eddig három példát említhetünk. Dudith András könyvtárának nagyságáról csak a meglévő kötetekbe bejegyzett számok alapján alkothatunk képet. Ma alig tizede van meg a könyveknek, mégis tudjuk, hogy hozzávetőleg mennyi hiányzik, hiszen formátumonként végigfutó számnak (numerus currens) kellett lennie valamikor a könyvekben. Istvánffy Miklós (1538-1615) történetíró szorgosan gyűjtötte a dokumentumokat az általa írt *Magyarország története* kötetéhez. Az eredetiben megszerzett vagy másolt traktátusokat, levéltári iratokat vagy egész könyveket bekötötte, s nagyság szerint elrendezve tartotta. Jóllehet a folio méretű kéziratos kolligátumok közül csak három ismert, tudjuk, hogy legalább 190 ilyen kötet lehetett. A meglévők egykori jelzetei ugyanis a 180-as számokat viselik. Zrínyi Miklós könyvtára esetében (amelyből 424 kötet ma is megvan Zágrábban) nem csupán azt tudjuk a gerincre írt számok alapján megmondani, hogy körülbelül 800 könyve lehetett, hanem azt is, hogy az 1662-ben katalogizált könyvtár ekkor új rendet is kapott. A régebbi, nagyság szerinti elrendezést a korszerűbb szakrendi (és ezen belül a nagyságrendi) váltotta fel.

Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai

A jegyzékszerű források tekintetében a reprezentatív minta már elérhető. Ezek statisztikai elemzésének tanulságait megfogalmazva azonban figyelembe kell venni a dokumentumok keletkezésének körülményeit. Anélkül, hogy a már közölt tipológia minden egyes tételéről külön íránk, kiemelünk néhány fontosabbat (gyakrabban előfordulót) az eddigiekhez hasonló módon úgy, hogy konkrét példákkal illusztráljuk jelentőségüket, forrásértéküket.

Katalógusok

A *katalógusok* bemutatásakor külön választjuk az intézményi illetve a magángyűjteményekre vonatkozó mondandónkat. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a különválasztás, és az ezen belüli csoportalkotás már nem a forrástipológia szerves része. Ez utóbbi megfontolás miatt sem foglalkozunk itt részletesen az egyes intézmények könyvtárának katalógusaival, továbbá azért sem, mert az intézményi gyűjteményekről szóló fejezetben lesz alkalmunk bemutatni azt a forrásbázist is, amely ténylegesen rendelkezésünkre áll az egyes könyvtárak történetének megírásához.

Az *intézményi könyvtárak katalógusai*, állományjegyzékei elsősorban könyvtártörténeti források. A Kárpát-medence olvasmánytörténetének megírásakor ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy - a könyvgyűjtési szokásokról szóló fejezetben részletesen leírt módon - az itteni intézményi könyvtárak (és főként katalógusaik) használatukat tekintve közel állnak a magánkönyvtárakhoz, míg bizonyos magánkönyvtárak (elsősorban a főúri udvarok bibliotékái) intézményi jelleggel is funkcionáltak.

Mindenekelőtt azonban definiáljuk, hogy mit értünk katalógus alatt, mi alapján különítjük el a különböző könyvjegyzékektől. *A könyvtár katalógusa teljes, vagy nem teljes lista, amely egy rendezett gyűjtemény állományáról úgy ad képet, hogy e lista alapján bármely könyv visszakereshető.* A visszakereshetőséget tartjuk a katalógus differencia specificájának. A kérdés tehát az, hogy az ismert könyvösszeírások megfelelnek-e ezen követelménynek, főként a visszakereshetőségre gondolva. Az egykori jelzeteket is megadó összeírások mindenképpen, de ilyen nagyon kevés van (Sárospatak, Református Kollégium, 1660-1671).

Azokban a könyvtárakban, ahol egyes tékák külön-külön elnevezéseket kaptak (akár égtájak, akár a könyvek provenienciája szerint), feltehetően ugyanolyan sorrendben álltak a könyvek a polcokon, ahogy azokat felsorolva látjuk. A nagyenyedi Református Kollégium Könyvtárának 1679-1680-ból származó összeírásában égtájak szerinti elnevezéssel szerepelnek a tékák (septentrionalis, orientalis stb.), és ugyanígy szerepelnek az 1685 körüli, Nagyszébenbe való menekítéskor írt jegyzékeken is, igaz, megadva azt is, hogy melyik hordóba csomagolták a könyveket. Az 1688. évi jegyzékek már proveniencia szerint elkülönítik a Csernátoni Pál (1633-1679) professzortól örökölt (Theca Csernatoni), illetve az Isacus Basiriusnak, az angol udvari lelkésznek a tatárdúlás elől Gyulafehérvárról elmenekített maradék könyveit (Theca Basirii). A székelyudvarhelyi Református Kollégium Könyvtárában származás szerint (proveniencia-elv) úgynevezett „ordó”-kba rendezték a könyveket. Így volt Ordo Apaffianorum, Bethlenianorum, aszerint, hogy melyik család adta a pénzt a könyvek megvételére (1695-ös összeírás), vagy Ordo Jeneinorum, amelyben az 1719-ben meghalt református lelkész, Jenei Sámuel könyvhagyatékát őrizték.

A legtöbb katalógus szakrendben (tartalmi csoportosításban) vagy nagyság szerint (formai elv szerint rendezve) adja meg a könyvek adatait. Nem tudunk azonban elképzelni olyan összeírási módot, amely ne az adott könyvsorrendet mutatná, legfeljebb az egyes nagyobb csoportok helyét nem jelöli meg a könyvjegyzék összeállítója. A visszakereshetőség kritériuma tehát lényegében ezen jegyzékek esetében is érvényesül. Ugyanez mondható el az alább említett magánkönyvtárakról illetve állományukról, a könyvtárrendezések során, vagy a könyvanyag egyéb alkalommal történt számbavételekor készült katalógusokról is, amelyek így többek a könyvjegyzékeknél.

Könyvünk utolsó, a könyvgyűjtési szokások változását tárgyaló fejezetében külön szólnunk arról, hogy a katalógusok és könyvjegyzékek a módosuló könyvkánonról is tanúskodnak. Az európai szakirodalomban számos példát találunk arra, hogy a könyvek szakok szerinti

összeírásakor az egyes tematikus csoportok sorrendjének változásából mentalitástörténeti, gondolkozásbéli és világnézeti átalakulásra is következtetnek. A Kárpát-medence vonatkozásában ez csak részben átvehető elemzési szempont, még akkor is, ha a humanista Hans Dernschwam (1494-1568) nagyság szerint rendezett és indexszel ellátott katalógusától a református lelkész-tanár Bod Péter (1712-1769) szakrendjéig - amelyet Bethlen Kata könyveinek katalógizálásakor alakított ki (1747) - évszázadok teltek el, és itt nem csupán az időbeli távolságra gondolunk. Ugyanígy eltér például a ferences, a jezsuita, a piarista vagy a pálos könyvtár rendje is.

A *magánkönyvtárak katalógusai* általában nem egységes előírások alapján készültek - mint ahogy egyes rendek házainak könyvtáraié -, hanem az esetleges könyvtárrendezés során készítették őket, akkor, amikor a tulajdonos életében valamilyen komolyabb változás állt be (például új kastélyt építtetett, vagy felújíttatta a régit, mint Thurzó György 1610 körül, vagy elkészítette végrendeletét, mint Zrínyi Miklós 1662-ben), s ennek kapcsán ingó javainak számbavétele is megtörtént.

Ehhez a csoporthoz azonban nagyon kevés könyvjegyzék sorolható. Mindenképpen ide tartozik két tudós könyvtára a 16. századból. Hans Dernschwam (1552, illetve 1575) és Zsámboky János (1587) könyvtárát részben vagy egészben a Császári Könyvtár vásárolta meg. A kiváló humanista könyvtáros, Hugo Blotius gondos felügyelete alatt kerültek a könyvek Bécsbe, az uralkodó gyűjteményébe. Ez egyben azt is jelentette, hogy Blotius a Dernschwam által elkészített könyvjegyzéket kiegészítette a raktári jelzetekkel, Zsámboky könyveit pedig maga katalógizálta. Thurzó György esetében ismerjük a könyvtár rendezőjének nevét is: Samuel Hamel, aki 1611-ben rendezte be a biccsei könyvtárat és állította fel újra a gyűjteményt. Ezen alkalommal készült a katalógus is, s hozzá betűrendes mutató. Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtáráról is egy újrarendezés során 1662-ben (a költő végrendeletével egy időben) készült katalógus; a nagyság szerint felállított gyűjtemény ekkor került szakrendbe. Nem tudjuk, hogy Ferdinand Dobner a könyvtárosi teendőket is ellátta-e Esterházy Pál (1635-1713) nádor gyűjteményeiben, de a könyvek egy részének összeírása mindenképpen az ő munkája.

Hivatalos szervek összeírásai

A most tárgyalt forrástípus nem katalógus, hanem a *könyvállomány számbavételekor keletkezett inventárium*. Ezek a könyvjegyzékek általában egy nagyobb összeíráskörön belül keletkeztek, és általában nincs információnk arról, hogy haláleset, osztozkodási per, konfiskálás vagy más egyéb volt-e az összeírás oka. A legjobb példa talán a németújvári Batthyány-könyvtár 1654-es összeírása. Lehet, hogy Batthyány Ádám, elkészítettén testamentumát, számot kívánt vetni egyéb javaival is (mint ahogy Zrínyi Miklós esetében a könyvtárrendezés egyértelműen a végrendelet elkészülte után történt), de erre vonatkozó konkrét adatunk nincsen.

A *hagyatéki inventárium* elvileg a *végrendelet* kiegészítő okmánya. A végrendelet a magyarországi gyakorlatban általában nem tartalmazta magát az összeírást. A végrendelező javairól, javainak feleségkénti - ingatlan, ingó javak fajtánként (ékszer, ruha, szerszámok, könyv stb.) - hányadáról rendelkezett a testamentumban. Természetesen találunk kivételt ez alól, s olvasmánytörténeti forrásaink sorába is ezért illeszthető be ez a dokumentumfajta. Főként a főpapi végrendeletek jelzik külön, felsorolásszerűen a kötésük aranyozása miatt különösen értékes könyveket.

Számunkra a legfőbb forrástípust a *hagyatéki leltárak* jelentik. A hagyatéki leltár valamely elhunyt magánszemély tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása. Olvasmánytörténeti forrásaink több mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki. Miután a hagyatéki inventárium kiváló forrás bármely kor anyagi kultúrájának kutatásához, természetes, hogy forrástípusként is sokat foglalkozott vele a szakirodalom. Ezért, a többi forrástípus bemutatásával ellentétben, kivételesen vetünk egy rövid pillantást a hagyatéki összeírásokkal foglalkozó európai szakirodalomra.

Tulajdonképpen a francia Annales-iskola emelte ki számos más történeti forrástípus közül, s hangsúlyozta jelentőségét. Olvasmánytörténeti szempontból valamely város, vagy terület erudíciójának jellemzésére először Lucien Febvre hasznosította, de számos francia és más nemzetbeli kutató is követte példáját: Roger Doucet (Párizs, 16. század), Henri-Jean Martin (Párizs, 17. század), Albert Labarre (Amiens, 16. század), Bernard Lescaze (Genf, 16. század). A németországi szakirodalomban Walter Wittmann 1934-ben megjelent, máig módszertani tanulságokkal bíró könyve a Majna menti Frankfurt hagyatéki leltáiról (17-18. század) és Hildegard Neumannnak a tübingeni polgárság könyvkultúrájáról írt monográfiája mellett meg kell említeni az Ingrid Báthory és Erdmann Weyrauch közös, Kitzingen 16. századi polgárainak életformájáról szóló könyvében elemzett hagyatéki anyag tanulságait. Külön kiemelhető, ahogy Miriam Usher Chrisman a 16. századi Strassburg hagyatéki inventáriumait elemzi, s az eredményt belehelyezi a kulturális változásokról alkotott teljes képbe. Különösen fontos számunkra, hogy míg Nyugat-Európában csupán egy-egy város forrásanyagának részletes feltárása, illetve a dokumentumok elemzése történt meg, addig közvetlen szomszédságunkban, Csehországban a miénkhöz hasonló, csaknem a teljes országra kiterjedő felmérést kezdtek el: Prága forrásanyagát Jiří Pesek, Zdenek Hojda, Olga Fejtová és Jiří Pokorný dolgozza fel, Olmützt P. Voit, Lounyét Olga Fejtová, Litomericéét I. Velemová, Sternberkét K. Morav és J. Pucek.

A hagyatéki inventáriumokra vonatkozóan gazdag elméleti szakirodalom is rendelkezésre áll. Kiemelhetjük Micheline Baulant, Günter Berger, Paul Raabe, Erdmann Weyrauch nevét.

Mindenképpen büszkén hangsúlyozhatjuk, hogy a Kárpát-medence teljes területére elvégeztük e forrástípus kutatását, s ezzel megeremtettük az alapot a különböző régiók, vallási, vagy szakmai csoportok olvasmányainak összehasonlításához, továbbá lehetővé vált a teljes európai olvasmányanyag komparatív vizsgálata is. Ne feledjük el azt sem, hogy ez a forrástípus annak a kérdésnek a kutatását is lehetővé teszi, hogy a könyv milyen anyagi és társadalmi értéket képviselt. Az ingó javak egyes csoportjainak (ruhanemű, ékszerek, szerszámok stb.) értékarányai csak innen állapíthatók meg.

Különbséget kell tennünk a hagyatéki leltárak között aszerint, hogy melyik szociális rétegbe tartozott az elhunyt, s hogy az egykori Magyarország területén hol élt. Arisztokratáink, módosabb nemesaink számára a könyv nem képviselt akkora anyagi értéket, hogy a hagyatékozási eljárás során részletes jegyzék készítését követelték volna meg. Így a hagyatéki leltár csupán könyvtártörténeti, de nem olvasmánytörténeti forrás. Azt tudjuk meg ugyanis, hogy valamely nemesnek egyik udvarházában hány könyve volt, és azoknak mekkora volt a becsült értéke. A polgárhagyatékok esetében csak akkor ilyen szűkszavú a forrás, ha a városi tanács kettős könyvelést folytatott, azaz létezett a hagyatéki jegyzékeknek egy „Maculatoria” és egy „Purum” sorozata. Vagyis, a helyszíni jegyzetekből tisztázatot készítettek részben a tárgyalásra, részben az irattár részére. A „Purum” sorozat aztán már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. A városi levéltár selejtezésekor a „Maculatoria” sorozatot bizonyos idő elteltével más célra - mint papírt - használták fel. Így járhattunk volna például Kassa esetében is, de szerencsére ott megmaradt mindkét sorozat, csaknem hézagmentesen.

Lényeges különbségek mutatkoznak az egyes területek, az egyes városok adminisztrációs gyakorlata között. Általában kijelenthetjük, hogy ahol német anyanyelvű lakosság élt (városaink túlnyomó többsége az), ott a hagyatéki leltárak részletezőek, pontosak. Eltérések vannak persze a nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász városok között. Erdélyben az osztozkodóbíra (Theilungsherr) intézménye a hagyatéki leltárak sajátos sorozatát hozta létre, az úgynevezett Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek felsorolása után részletesen újra felsorolták az egyes vagyontárgyakat, immáron az örökösök személye szerinti bontásban. A felvidéki gyakorlat ehhez nagyon hasonló volt, de nem nevezték Theilungsprotokollnak az irattípust. Sopronban ez az ismételt felsorolás nagyon ritka, ott a margón jelezték inkább, ki mit örökölt a felsoroltakból, vagy egyszerűen már eleve örökösönként készítették el a jegyzéket.

A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatéki leltár sokkal hanyagabban készült (több is volt az örökösödési per), s általában a könyvek leírása is összegzőbb, nem annyira részletes. Érdekes ilyen szempontból Kőszeg, ahol a 17. század elején a lakosság többsége már magyar, ettől kezdődően tehát az adminisztráció is, így a megmaradt források a mi szempontunkból kevésbé használhatók; Kolozsvár, ahol a hagyatéki leltárak adminisztrációja szempontjából a 17. század közepére halnak el a szász hagyományok, vagy Kassa, ahol a magyar és a német ügyviteli gyakorlat a 17. században évente váltotta egymást.

Végül megjegyezhetjük, hogy nagy általánosságban a 17-18. század fordulóján mindenütt megszűnik a részletes, az egyes könyveket is felsoroló hagyatéki leltárbavétel, ez azonban már átvezet a tartalmi kérdésekhez.

Az *árvaügyi iratok* is tulajdonképpen a hagyatéki inventárium speciális fajtái: mielőtt a kijelölt gyám (tutor) átveszi a gondjaira bízott gyermek örökségét, összeírást készítenek róla, s ezzel együtt a könyveket is számba veszik. E csoportba soroltuk az olyan, levéltári értelemben nem árvaügyi iratokat is, mint például a Rákóczi-árvák (I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona gyermekei) Munkácsról Patakra vitt javainak összeírása. Ez az irattípus is inkább a városokban, polgári környezetben maradt fenn.

A gyakorlatban sajnos - általában - a *vagyoneklobzási jegyzőkönyvek* is hagyatéki összeírások, hiszen sokszor fej- és jószágvesztésről szolt az ítélet. Viszonylag sok ilyen típusú forrásunk van az 1671-1676 közti időkből, amikor a Wesselényi-összeesküvés kapcsán nem csupán nemesi javakat ítélték elkobzásra. Eperjesen és Kassán is maradtak fenn ilyen dokumentumok. Az európai szakirodalomban nem találkoztunk a forrás külön kezelésével, illetve csak a francia forradalom alatt konfiskált javak összeírásainak olvasmánytörténeti elemzésével. A II. József-féle szekularizációs jegyzőkönyvek is e forrástípushoz tartoznak - bár ez mostani érdeklődésünkön kívül esik. Mindenképpen e csoportba sorolandók, de az előzőektől elválasztandók azonban azok az esetek, amikor valakinek, tartozása fejében vagyonát vagy ingó javainak egy részét valamely hatóság lefoglalja.

Az olvasmánytörténeti források sorában a *canonica visitatio* (egyházlátogatás) jegyzőkönyvei azok, amelyekből a hagyatéki összeírások után számszerűleg a legtöbb dokumentum előkerült. Elsőrangú források ezek az egyes gyülekezetek mindennapi életének rekonstruálásához, illetve a papok, lelkészek, és iskolamesterek életrajzában teljesebbé tételéhez is. A magánkönyvtárak forrástipológiájában azonban csak abban az esetben említhetők, ha a plébánia, a parókia, vagy a templomösszeírás mellett a szolgálatban lévő pap, lelkész privát gyűjteményét külön is számba veszi.

Maga a canonica visitatio egy ellenőrző látogatás, amikor a püspök vagy az általa megbízott személy a helyszínen, az egyes gyülekezeteket sorra látogatva győződik meg arról, hogy az illető egyházközség anyagi és személyi ellátottsága lehetővé teszi-e folyamatos működését. Természetesen az egyházlátogatás nem felekezethez kötött tevékenység, a protestáns egyházakban éppúgy létezik, mint a katolikusban. Az egyházlátogatás mindig fontos információkkal szolgált a világi tulajdonosnak (földesúrnak) és a hatóságoknak is arról, hogy a birtokokon élők, jogkörükbe tartozók milyen körülmények között gyakorolhatják a vallásukat, milyen lehetőségeik vannak az alsóbb iskolák elvégzésére, és miként élnek a lehetőségekkel. Nem véletlen, hogy az országgyűléseken is előkerült az egyházlátogatások ügye, ezek szükségessége (1548). A vizitátor gyakran a püspök mellett a királytól is kapott megbízást a látogatás lefolytatására, amely ekkor az egyes területeken lévő valamennyi felekezetre kiterjedt, a látogató vallásától függetlenül. A 18. században az egyházi személyek mellett megyei illetve városi megbízott is jelen volt a látogató bizottságban (1733), később a földesúrnak is képviseltetnie kellett magát (1747).

Sajnos, az egyházlátogatási emlékek közül - annak ellenére, hogy a 12. századból is tudunk canonica visitatióról - a 18. század előtti időkből csak kevés maradt ránk. A Mohács utáni korszakból a legkorábbról ismert az 1564-es Esztergom főegyházmegyei jegyzőkönyv, de a török kiűzéséig csak néhány egyházmegyből tudunk egy-egy látogatásról. A református egyház canonica visitatioi közül az 1596-1603-as az első olyan, amelyről jegyzőkönyv maradt fenn (Tolnai Vince, borsodi egyházmegye), az evangélikusoknál pedig az 1613. évi látogatásé a bányai egyházkerületből. Sajnos, az egyházlátogatások dokumentumai csak a 18. század húszas éveitől kezdődően maradtak fenn rendszeresen, így az alsó papság olvasmányairól is csak ettől kezdve alkothatunk - e forrás alapján - képet (Josef Búzás, győri egyházmegye; Holl Béla, váci egyházmegye; Kovács Béla, egri főegyházmegye; Hermann Egyed, veszprémi egyházmegye stb.).

Mostani áttekintésünkben végül - a már közölt tipológia egyszerű felsorolásán kívül - a *könyvszámlákról* szólnak néhány szót. Sajnálatosan ritka, és elsősorban könyvkereskedelem-történeti forrás. Ugyanakkor nagyon fontos dokumentum a magángyűjtemények állományának rekonstruálásakor, illetve segíti a gyűjtemény kialakulása történetének kutatását, megírását. Batthyány Boldizsár könyveiről például - az említett teológiai könyveken kívül, amelyeket a németújvári protestáns iskolának adott - csak Jean Aubry majna frankfurti, Erhardt Widmar gráci és Erhard Hiller bécsi könyvkereskedő számláiból tudunk.

Ezek a számlák azért is becsesek számunkra, mert a magyarországi könyvkereskedelem forrásai nagyjából elpusztultak vagy feltáratlanok. Az olvasni tudó lakosság nélkülözni kényszerült szinte a teljes könyvkereskedelmi intézményhálózatot. Néhány *vándor könyvkereskedő, könyvkötő*, illetve könyvterjesztéssel is foglalkozó *nyomdász* mellett a nem könyvre szakosodott kereskedők, utazó követek, politikusok, s legfőképpen a *peregrinatio academica* intézménye keretében külföldön felsőfokú műveltséget szerző diákok azok, akik az országba érkező könyveket kiválasztották. Így általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence koraújkori könyvtárainak túlnyomó többsége nem a tulajdonos saját olvasmányízlése alapján alakult ki, hanem egy harmadik réteg került a könyvkiadó és az olvasó közé. Ez akkor is így van, ha a meglévő dokumentumokat ennek ellenére is a könyvtártulajdonosok olvasmány-műveltségét jól tükröző forrásoknak tartjuk. Az esetek túlnyomó többségében azt is elmondhatjuk, hogy a magánkönyvtárak jegyzékei valóban az olvasott könyvek jegyzékei is: szám-szerűleg könnyen elolvasható könyvmennyiségről van szó általában, s a könyvek drága volta valószínűtlenné teszi a presztízs-könyvgyűjtés jelenségének meglétét. A 18. század közepe táján Magyarországon is megjelent a kincsképzés eszközeként való könyvgyűjtés, de a 16-17. században erről még nem beszélhetünk. Azokban az esetekben is el tudjuk különíteni a család

egy-egy tagjainak életében beszerzett könyvek csoportjait, amikor a könyvösszeírás egy-egy család több generációjának gyűjteményét regisztrálja.

Ezekről a kérdésekről azonban könyvünk utolsó fejezetében szólunk részletesebben. A könyvbeszerzés lehetőségei tehát szűkösek, a könyvek a lakosság vásárlóerejéhez viszonyítottan nagyon drágák voltak, ezért különösen nagy volt a jelentősége azoknak az intézményi könyvtáraknak - könyvanyaguk tartalmi jellemzőinek -, amelyek a korszakban viszonylagos nyilvánossággal bírtak.

Ajánlott irodalom

Farkas Gábor: *A 16-17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar Könyvszemle 108 (1992) 100-121.

Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526-1720*. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. JATE, Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.)

Varga Imre-Kiss Mária-Kövy Zsolt: *Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993.

II. Intézményi könyvtárak

A művelődési intézményrendszer a Mohácsot követő másfél évszázadban alapjaiban változott meg. A királyi udvar mint központi művelődésszervező erő megszűnt létezni. Buda elfoglalása után a királyné egy kisebb udvartartással Gyulafehérvárra költözött, így az ott kialakuló királyi/fejedelmi udvar az erdélyi kultúra formálásában meghatározó szerepet vállalt az 1658. évi tatár invázióig. A központi uralkodói udvarok (Buda, majd Gyulafehérvár) megszűnése után az egyes országrészek főnemessége vállalta magára azok művelődésszervező feladatainak egy részét, ezért az erdélyi fejedelmi udvar könyvtára mellett az arisztokrata gyűjteményeket is mintegy intézményi könyvtárakként tárgyalhatnánk. Jóllehet ezek könyvanyagának kialakításában a főúr udvari környezetének (az ifjak praeceptorai, udvari papok, lelkészek, átmenetileg ott élő tudósok, műveltebb familiárisok stb.) gyakran jelentős szerep jutott, ezeket a könyvtárakat dolgozatunknak a magángyűjteményekről szóló részében mutatjuk be.

A katolikus egyház hierarchiája a mohácsi csatavesztést követően összeomlott. A csatamezőn meghalt a magyarországi főpapság (az érsekek, a püspökök és az apátok) jelentős része. A török elfoglalta az ország egyharmadát, Erdélyben szekularizálták a püspökség javait, az országnak ez a része a török hódoltságához hasonlóan missziós területnek számított, s csak a ferencesek, illetve majd a 17. században a jezsuiták tevékenykedtek itt. A világi alsó papság vagy protestánsná, vagy - a hierarchia ellenőrző és védő ereje híján - teljesen erőtlenné vált. A nagyjából csak címviselésében főpapi társadalom a királyi Magyarország területére zsúfolódott, s Pozsony és Nagyszombat városában hozta létre azt az intézményrendszert, amelyre támaszkodva majd a 17. században sikeresen tudott szembeszállni az addigra már többségi protestáns egyházakkal. A szerzetes papságnak is igen nagyok voltak a veszteségei a török előrenyomulása miatt, de még jelentősebb az a tény, hogy a magyarországi városok többsége gyakorlatilag két évtized alatt protestánsná lett, s elkergették a szerzetesi közösségeket.

A protestáns egyházak azután nagyon gyorsan kiépítették azt a művelődési intézményhálózatot, amelynek kulcsai az iskolák (főként kollégiumok) voltak, ezekhez csatlakozott a könyvtárak sora és a könyvkiadás műhelyei is.

A következő fejezetben az átalakult művelődési intézmények könyvtárainak történetéről próbálunk képet adni. A hagyományos intézménytörténeti összefoglalások világi és egyházi intézményekben gondolkodnak, ugyanakkor ez a szempont nem lehet a könyvtártörténeti áttekintés alapja.

Az iskolákra vonatkozó források különválasztását - s ráadásul az egyházi könyvtáraktól való elkülönítését - szeretnénk röviden indokolni. A kor iskolái, bármilyen fokú intézményről legyen szó, egyértelműen valamely felekezet szellemi befolyása alatt működtek. A két egyetem (Kolozsvár, Nagyszombat) jezsuita egyetem volt, kollégiumaik kivétel nélkül - igaz városonként és korszakonként változó mértékben - a helyi egyházközösség elvárásainak megfelelően működtek. Iskolatörténetileg azonban - de könyvtártörténeti szempontból mindenképpen - elkülöníthető két csoport: aszerint, hogy van-e az iskolának világi alkalmazottja, illetve, hogy az iskolai könyvtár az iskoláé-e vagy az egyházé. Részben a katalógusok fejléce ad eligazítást a kérdés megválaszolásához (például Szászváros, Református Kollégium, 17. század utolsó negyede: „Libri ecclesiae et scholae”), de egyéb dokumentumok is egyértelművé tehetik a választ - például a kolozsvári Unitárius Kollégium gyűjteményét a templomban helyezték el, de iskolai használatú volt. Nem tekinthető azonban (világi) iskolai könyvtárnak egyes szerzetesrendek gyűjteménye, hiszen általában a „Catalogus librorum residentiae...” címet viselik, s noha

a rend tagjai a helyi iskolában tanítottak, ezek a könyvek a diákság számára csak kivételesen voltak hozzáférhetőek.

A városi tanácsok könyvgyűjteményei a világi bibliotékák sorába tartoznak, a városi közös használatú „bibliotheca publica” azonban már nem ennyire egyértelműen sorolható ide, hiszen mindig valamelyik egyház kezelésében állt, ha ugyan nem az egyházi iskola könyvtárát tették részben nyilvánossá (mint például Brassóban). Kassán a 18. század első felében két gyógyszer-tár is működött, s mindkettőnek volt könyvtára. Nem gondoljuk azonban, hogy az egyik világi, a másik egyházi gyűjtemény, még akkor sem, ha az egyik világi, a másik jezsuita tulajdonú patika volt. A kolozsvári vagy a nagyszombati egyetem jezsuita intézmény volt, mégsem állíthatjuk, hogy könyvtáraik az egyházi könyvtárak közé tartoznak, és ugyanígy a kollégiumi bibliotékákat sem sorolhatjuk egyértelműen az egyházi gyűjtemények közé.

A budai és a gyulafehérvári udvar könyvgyűjteményei

Az európai könyvtártörténeti összefoglalásokban - mint már említettük - a Kárpát-medence általában csupán a Bibliotheca Corviniana létezésének említésével szerepel. Valóban, Hunyadi Mátyás budai gyűjteménye a kor egyik leggazdagabb kincsestára volt. A mohácsi csatavesztés utáni története azonban nem - a korvina-kutatók több generációjának igyekezete ellenére sem - kellőképpen kutatott, tehát nem készült el a híres könyvtár 16-18. századi könyvésze.

A közel kortársi feljegyzésekben megmutatkozó kettősség - a források egy része állítja, hogy a híres könyvtár teljesen elpusztult, mások a könyvtár Budán maradt részét szerették volna maguknak megszerezni - napjainkban is megosztja a kutatókat. A téma egyik legavatottabb szakembere, Csapodi Csaba több tanulmányban is foglalkozott már e kérdéssel. Álláspontja a következőkben foglalható össze: a 16. századi források hangvétele olyan, hogy szinte kivétel nélkül a teljes pusztulást hangsúlyozzák, ezzel szemben a 17. századból több törekvéstről is tudunk, amelyek a budai bibliotéka megszerzésére irányultak. Ezen utóbbiak azonban nem tudták, hogy ténylegesen mit akarnak megszerezni. A török kiűzésekor azután kiderült, hogy a királyi székhelyen maradt könyvek nem Mátyás könyvtárából maradtak ott, hanem a királyi kápolna teológiai gyűjteményének töredéke: kevésbé értékes, igénytelen kivitelű kéziratok vagy ösnyomtatványok.

Csapodi következtetése magyarázatot kínál minden félreértésre, amennyiben félreértésnek tekintjük azt, hogy Mohács, illetve 1541 után Mátyás könyvtárának egy része Budán maradt. Kiindulópontja egy tudtunkkal soha ki nem mondott tétel: korvina az olyan kódex (és nem nyomtatvány), amely Hunyadi Mátyás vagy felesége számára készült, díszes kivitelű és szerepelnek benne a királyi pár tulajdonjegyei. A tények számunkra azt jelzik, hogy nem mondhatjuk biztosan: a Bibliotheca Corviniana részeiben sem maradt Budán a török időben.

Budán a 17. században nem csupán a török muftinak és iskolának (Thaly Kálmán és Ágoston József tanulmányai elemzik ezeket) volt könyvtára. 1686-ban a keresztény sereggel a várba érkező Luigi Marsigli leírta az általa a Corvina-könyvtár maradványának feltételezett könyvek megtalálását, s a köteteket a Bécsbe szállítás előtt katalogizálta. Két év múlva Jénában Julius Pflugk ki is adta a császárvárosba került kötetek leírását. Csapodi szerint ez a királyi kápolna gyűjteménye volt, s erről hitték Erdély fejedelmei (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György), a jezsuita misszionáriusok és Pázmány Péter - hiszen ők komoly lépéseket is tettek a budai könyvek megszerzése érdekében -, hogy a Bibliotheca Corviniana maradványa. Számunkra annyi bizonyos a történetből, hogy Rákóczi, Bethlen, vagy Pázmány nem tett volna lépéseket olyan könyvekért, amelyek értékéről nincsenek meggyőződve, s ők feltehetően legalább megbízottaik útján tájékozódtak a könyvtár állapotáról. Ha a török kiűzésétől időben visszafelé

haladunk, akkor mindenképpen meg kell említeni, hogy 1666-ban Peter Lambeck, a Császári Könyvtár őre vitt el egy Janus Pannonius-kódexet Budáról, 1663-ban Apafi Mihály erdélyi fejedelem kapott egy Tibullus-Propertius-kötetet a pasától. Ezeket Csapodi is korvinának ismeri el, és további darabokat azok közül is, amelyek 1686-ban még Budán voltak. Nem csupán a kései elbeszélő források (úti beszámolók) tudnak tehát arról, hogy Mátyás könyvtárának egy része még a volt székvárosban maradt. Ahogy Csapodi megállapítja, a 16. századi jelentések pesszimistábbak, a nagy pusztulást hangsúlyozzák. Szamosközy István (1565-1612), az első magyarországi ars historica szerzője Giovanni Michael Bruto történeti munkájának kiadását sürgetve felsorol olyan kódexeket, amelyek a budai könyvtárban voltak. Információit nagyjából korabeli nyomtatványokból vette, de nem lehet azt sem kizárni, hogy más forrásból - Erdélybe került jegyzék(?), ismerősök beszámolója(?), ő maga volt Budán(?) - is tájékozódott.

Szamosközy tájékozottsága már átvezet a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtárának kérdéséhez. Tudjuk, hogy Izabella, Szapolyai János király felesége nem vitt magával köteteket a budai könyvtárból. Erdély fejedelmei azonban nagy gondot fordítottak az udvari bibliotéka gyarapítására. Az 1658. évi tatárdúlás a könyvanyag túlnyomó részével együtt a levéltárat is elpusztította, csupán egyetlen - 102 tételes - jegyzék maradt fenn, amely a kortársak (Szamosközy, Forró Pál, Szalárdy János, Georg Klaus stb.) által dicsért gyűjteményről tételes ismereteket adhatna. János Zsigmond olasz műveltségű, unitárius humanistáktól lakott udvara minden bizonnyal a könyvtárat is nagy becsben tartotta, és ha a Báthoryak az udvari kultúra jellegén - katolikus, de továbbra is olasz orientációjú - változtattak is, az udvari bibliotékára bizonyosan ők is gondot viseltek. Az az árverési jegyzék azonban, amely Báthory András (1566-1599) fejedelem könyvtáráról fennmaradt, olyan könyveket sorol fel, amelyek sohasem voltak Erdélyben. A 207 könyv 1608-ban került árverésre Heilsbergben.

A könyvtár gazdagságának közvetett bizonyítékát látjuk abban, hogy Szamosközy István az említett, Corvináról szóló megjegyzésében nem igazán gyakori kiadványokból tájékozódhatott. Ugyanígy meglepő az az alaposság, amellyel Háportoni Forró Pál a Curtius Rufus-féle Nagy Sándor életrajzot fordította (1619), illetve ahogy ehhez a jegyzeteket írta. Olyan Curtius-kiadásoknak is meg kellett lenniük Erdélyben, amelyek a mai nagy könyvtárakban is ritkák, Háportoni Forró tájékozottsága nem hagy kétséget afelől, hogy szinte valamennyit ismerte is. Bod Péter állítja ugyan, hogy Forró Pál Bécsben is dolgozott volna a fordításon, de úgy gondoljuk, hogy a munka nagyobb részét mégiscsak Gyulafehérvárt végezte el.

Bethlen Gábor könyvei közül csak öt fennmaradt példányról tudunk, könyvszeretete, karakteres művelődéspolitikája - magyar nyelvű udvari kultúrát kívánt kialakítani, s ehhez az intézményeket is (iskola, könyvtár, nyomda) megteremtette - a kortársak és az utókor historikusai előtt sem volt soha kétséges. I. Rákóczi György könyvtáráról már többet tudunk. Sárospataki családi gyűjteményéről részletesen is szólunk majd, de ugyanúgy, mint nagy elődje, a fejedelmi bibliotékára is gondot viselt. Az erdélyi szakirodalom sohasem kényeztette el „az oda ki való” (vagyis magyarországi) fejedelmet. Az is felmerült vele kapcsolatban, hogy Gyulafehérvárról, a családi gyűjteményt gyarapítandó, sok könyvet elszállíttatott. A források ugyanakkor azt mutatják, hogy nem csak elvitetett könyveket a fejedelmi székhelyről, hanem tervszerűen gyarapította is az ottani udvari és iskolai bibliotékát. Amikor 1638-ban megvásárolta Csanaki Máté (1595-1636) Gdańskban maradt könyveit, azokat Sárospatakra vitette. 104 könyvet azonban - amelyek Patakon már megvoltak - bevitetett Erdélybe. Feltevésünk szerint a könyvek Gyulafehérvárra kerültek, egyházatyák szövegeinek kiadásaival, de főként orvosi és kémiai munkákkal, okkult filozófiai művekkel gazdagítva az ottani gyűjteményt. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor választották szét a fejedelmi és az iskolai könyvtárat. Úgy tűnik

azonban, hogy erre még a tatárdúlás előtt sor került, mert 1656-ban az iskolai törvények már beszélnek az iskolai könyvtárról.

A gyulafehérvári udvar 1658-ban ugyanarra a sorsra jutott, mint 1541 után a budai. Szerepét a művelődési és kulturális élet szervezésében a főúri udvarok sora vette át. A könyvtár - amely egyben a Collegium Academicum könyvtárául is szolgált - egy töredéke, amelyet sikerült Nagyszebenbe menekíteni, 1662-ben a frissen alapított nagyenyedi kollégiumba került, Isaac Basire (1607-1676) könyveivel együtt. Basire Angliából menekült Erdélybe, amikor I. Károly királyt (kinek udvari prédikátora volt) kivégezték.

Városi és világi jellegű könyvtárak

A *bibliotheca publica*, vagyis a nyilvános könyvtár kialakulásának története a nyugat-európai országokban is szakirodalmi viták tárgya. A magyar szakirodalmi hagyomány szerint 1774-ben Klimó György (1710-1777) pécsi gyűjteménye „minden ember közös hasznára” megnyitotta kapuit. Az 1987-ben megjelent *Magyar könyvtártörténet*ben is ezt olvassuk ugyan (Tóth András), de azt is - mai szóhasználattal -, hogy „általános gyűjtőkörű, nyilvános, tudományos könyvtár”-ként jellemezhető Handó György pécsi prépost 15. századi 300 kötetes gyűjteménye (Csapodi Csaba). A kérdés - méginkább, mint a Bibliotheca Corviniana esetében - ismét az, hogy mit nevezünk nyilvános könyvtárnak. Mit jelentett tehát a *publica libraria*, illetve a *publica bibliotheca* elnevezés a 16-17. században?

Semmiképpen sem a mai értelemben használt „nyilvános könyvtár”-at. Ennek története ugyanis a nyugat-európai nemzeteknél is csak a 18. század közepén kezdődik. Az angol, a francia és a német szakirodalom óvatosan „közösségi használatú” könyvtárakról beszél szívesebben, s esetenként vizsgálja azt a közösséget, amely az adott gyűjteményt ténylegesen használhatta.

A közös használatú könyvtárak történetéről szólva látnunk kell, hogy az olvasmányműveltség kutatása meghaladja a szűkebb értelemben vett könyvtártörténet-írás kompetenciáját. A *bibliotheca publica* (nyilvános könyvtár) annak a sornak a végén áll, amely a *res publica emendendával* (a megjavítandó közügyek) kezdődik, s az *educatio publicával* (közoktatás) folytatódik. Sem időbeli, sem művelődéstörténeti összefüggés-rendszeréből nem ragadható ki tehát a kérdés vizsgálata.

Bizonyos értelemben a főúri udvaroknak mint művelődésszervező intézményeknek, s ezek könyvtárainak mint az udvarhoz tartozók előtt nyitott gyűjteményeknek az előtörténetéhez tartozik az a már Lucius Annaeus Senecánál fellelhető, s a 15. századi humanisták körében népszerű gondolat, miszerint a túlzottan nagy és mások elől elzárt magánkönyvtárak léte bírálat alá veendő. Az alexandriai könyvtárra vonatkozó kritikáját - ez a könyvtár valóban inkább a megőrzendő és nem az elolvasandó szövegek tárháza volt - Francesco Petrarca is idézi, amikor bírálja a könyveket feleslegesen birtokló kortársait.

Ezek a gondolatok a 16. századi államelméleti művekben is helyet kaptak, s azokat mint fontos, az uralkodók, illetve a főnemesség számára nem elhanyagolható kérdést tárgyalják. Egészen odáig menően, hogy a század közepén már megfogalmazták: a társadalom vezetői nem akkor szolgálják igazán a „res publicá”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzettek és olvasottak, de azzá kell tenni a res publica tagjait is.

A humanista tudósok nemcsak elméletileg követelték a könyvtárak használatba vehetőségét, hanem maguk is példát mutattak saját, nagyobb gyűjteményük részleges megnyitásával. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemiust, a Sélestat-i (Schlettstadt) Beatus Rhenanust és a sankt galleni Joachimus Vadianust szokta

említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul. Az említett Handó György is ehhez a típushoz tartozik.

A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a Petrarca utáni humanista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a már említett Sélestat-i könyvtár alapítása, a hamburgi vagy a lipcsei városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „az egész (városi) közösség használatára” történt. Ez a könyvtártípus nem ismeretlen a Kárpát-medencében sem. Johann Henckel (1481-1539) lőcsei humanista, plébános a 24 Szepeességi Plébános Testvérsége Könyvtárát a saját magángyűjteményével és más adományokkal egyesítve hozta létre a Szent Jakab templomban azt a könyvtárat, amelyet ma Lőcsei Középkori Könyvtár névvel említ a szakirodalom (Eva Márza-Selecká).

Vitathatatlan azonban, hogy a közösségi használatú könyvtárak történetében a fordulópontot a reformáció jelenti. A gondolat ugyanis szervesen illeszkedik egyrészt az oly sok értelemben megőrzött humanista hagyományok sorába, másrészt abba a gondolatrendszerbe, amely végső soron az egyén megváltásának lehetőségét célozza. Az immár képzettebb hívő közösség újfajta vallásosság iránti vágyát kielégíteni kívánó, az istentisztelet középpontjába a tanító prédikációt helyező reformáció igényelte az egyén szellemi fejlődését lehetővé tevő újfajta intézményrendszert, az iskolákat és a könyvtárakat is. Azok a főként jezsuita példák, amelyeket a szakirodalom mint közösségi használatú katolikus gyűjteményeket említ, már a reformáció eredményeit részben magáévá tevő, okos rendi politika eredményei.

Luther 1524 elején megjelent felhívásában, amelyet a városok vezetőihez intézett, követeli, hogy a tanácsok alapítsanak könyvesházakat. Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták.

Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a szellemi tárházról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai egyházi rendtartás (Kirchenordnung) összeállítója sem feledkezik meg a könyvtárakról.

Ezek a szabályzatok, s később a német városok példája szolgált alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk példákat.

A beszercebányai, 1570-es évekből származó jegyzék elképzelhetően akkor készült, amikor a nyilvános, esetleg az egyház kezelésében álló könyvtár állományából kiválogatták az iskolai használatra alkalmas könyveket, s átadták őket az iskolának (*Libri in publica libraria exules scholastici*). A 122 tételes jegyzékben a grammatika és a retorika tankönyvek mellett latin és görög klasszikusok, 16. századi biblia-kiadások, illetve egyházatyák művei szerepelnek. Valóban olyan könyvek tehát, amelyek iskolai használatra valók.

Brassóban az iskola könyvtára volt hasonló jogi státuszban (az első katalógus: 1575). A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára őriz egy 18. századi másolatot, amely a nagyszebeni „Bibliotheca publica” 15-16. századi könyveinek jegyzéke (feltehetően a 16. század végi állományé). Ez a gyűjtemény a 16. század második felében modern könyvtár, amely jól mutatja a 15. századi hagyományok megőrzését (a könyvtár alapja feltehetően a helyi ferences és domonkos rendházak könyvanyaga volt), és az európai szellemi áramlatok naprakész

recepcióját. Különösen erős az evangélikus teológia jelenléte: a szász filippizmus (Philipp Melanchthon és tanítványainak művei) és az ortodox lutheránus munkák egyaránt szép számmal képviseltetik magukat.

1614-ben Kőszegen azokat a könyveket írták össze, amelyek a parókián, de a város tulajdonában voltak. Már ez az összeírás is, de az 1660-ban készült leltár különösen jól mutatja a városi könyvtár felekezetek felettségét. Kőszeg ugyanis mindvégig megőrizte katolikus lakosságát, az evangélikus és református vallás képviselői pedig nagyon sokáig (gyakorlatilag 1612-ig, a csepregi zsinatig) közös gyülekezet tagjai voltak.

Trencsénben 1652-ben készült katalógus a városi könyvtár anyagáról, de nem derül ki, hogy a könyvanyag kinek a kezelésében állott. Elképzelhető, hogy annak az evangélikus iskolának, amelynek könyvtárát Forgách Imre (†1599) adománya alapozta meg 1588-ban.

A kassai „Bibliotheca publica” is valószínűleg az evangélikus egyház kezelésében, de a városi közösség használatában álló gyűjtemény volt. Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is ezzel a lehetőséggel, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal. Ez a kassai könyvtár 2313 tételével az ország egyik legnagyobb gyűjteménye volt. A katalógus jól tanúsítja a könyvtár - és tegyük hozzá, az ilyen típusú könyvtárak - kialakulásának módját: a protestáns lett városi vezetők elüldözték a városban élő szerzetesi közösségeket (Kassán a domonkosokat), könyvtárukat pedig a városi közösség tulajdonává tették, majd az új vallásnak megfelelően gyarapították. A gyarapítást és a használatot azután különféleképpen szervezték meg, de általában a helyi protestáns iskola vagy egyház kezelésébe adták. A kassai katalógusban az antik auktorok, az egyházatyák, a középkori teológusok és filozófusok, a humanista tudósok alpművei szinte hiánytalanul megtalálhatók. Ez a könyvtár egyben gazdag tárháza volt a 16-17. századi hitviták anyagának, a népszerű protestáns teológusok műveinek, illetőleg a gyakorta látogatott egyetemeken (Wittenberg, Heidelberg) megvédett tézisek füzeteinek.

A további fejezetekben e témához - közösségi használatú könyvtárak - kapcsolódva szólunk még (1) a magánkönyvtárakból való kölcsönzésekről; (2) az udvari könyvtárak nyilvánosságáról; s (3) arról a kérdésről: mit jelentett ténylegesen az „Ex libris ... et amicorum ejus” („XY és barátai könyvei közül való”) tulajdonosi bejegyzés, amelyre példák sokaságát ismerjük Németújvártól (Beythe testvérek) Kolozsvárig (Bethlen Miklós).

A *városi tanácsok* az említettektől független gyűjteményeket is fenntartottak. Tipikus példája ennek a könyvtártípusnak az, amelyet 1673-ban Eperjesen írtak össze. A kicsi (23 tételes), jogi és történeti kézikönyvekből álló gyűjtemény a városi tanácsi testület napi munkáját volt hivatva segíteni.

A Kárpát-medencében meglehetősen ritka az olyan könyvtár, mint a lőcsei és a besztecebányai *kórházé*, vagy a kassai *városi gyógyszeráré*.

A lőcsei kórház esetében csupán a Szent Jakab templom kórházi kápolnájának a könyveiről tudunk a 15. században, és semmi közük a gyógyításhoz (tulajdonképpen a templomi könyvtárak sorában kell említeni őket). A besztecebányai Clemens család egy tagja azonban 1533-ban, majd halála előtt 1545-ben is könyveket adott a kórház rektorátusának („pro domo Rectoratus Hospitalis”). Ez a közel 100 könyv sem képez azonban alapvetően orvosi könyvtárat. A néhány német, cseh és latin nyelvű herbárium mellett valóban előfordul egy-két orvosi munka, de alapjában jogi és teológiai - egyházatyák, középkori és protestáns szerzők műveit felsorakoztató - gyűjtemény.

Kassán a gyógyszerügyi könyvek összeírása 1731-ből maradt ránk. A 21 orvosi és gyógyszerügyi munka kis szakkönyvtári gyűjteményt reprezentál. A már többször említett *Magyar könyvtártörténet* az első szakkönyvtárként - intézményi szinten - a selmecbányai Bányászati Akadémia bibliotékáját jelöli meg (az iskolát 1735-ben alapították), amelynek fejlesztése 1770-től rendszeres.

Tudós társaságok, olvasóköri aktív működéséről a kora újkori Kárpát-medencében csak elvétve tudunk. Katalógus, jegyzék ezek könyvtáiról nem is maradt fenn. A Lackner Kristóf (1571-1631) szervezte Soproni Tudós Társaság könyveiből is csak néhányat ismerünk tulajdonosi bejegyzés alapján. Megjegyezzük azonban, hogy a két nagy 16. századi humanista gyűjtemény - Hans Dernschwam (Besztercebánya) és Zsámboky János (Bécs) -, jóllehet magángyűjtemény, baráti körben házi kölcsönkönyvtárként is szolgált: tulajdonosai kölcsönadták a könyveket, szűkebb környezetük használta a könyvtárat. Egy-egy főúri bibliotékája is segítette az udvarába hívott tudósok munkáját: Batthyány Boldizsáré Németújváron, Thurzó Györgyé Biccseán, illetve megemlíthető a Beythe család (István és András) gyűjteménye, amelyről nem maradt ránk katalógus. Az „Ex libris Stephani Bejthe et amicorum eius” („Beythe István és barátai könyvei közül való”) bejegyzés azonban több, ma a németújvári ferences kolostorban lévő könyvben előfordul. Erdélyi párja ez utóbbi bejegyzés-típusnak - és talán olvasó baráti körnek - az „Ex libris Nicolai Bethlen et sociorum eius” („Bethlen Miklós és társai könyvei közül való”). Nem állítjuk, hogy ezek a bejegyzések szervezett tudós társaságokra utalnak, de az bizonyos, hogy a könyv valamiféle közös használatát sejtetik. Ha pedig közösen használták, akkor beszéltek is róla, tehát ilyen formában társasági életet képzelhetünk e jelenség mögé.

A világi jellegű intézményi könyvtárak sorába a *közjegyzőségek, hiteleshelyek, káptalanok* gyűjteményeit is beiktattuk. Nem könyvtártörténeti okokból, hiszen sajnos nem ismerjük a hiteleshelyek (Pécsvárad, Kolozsmonostor, Lelesz stb.) minden bizonnyal alapvetően jogi kézikönyvtárait. Művelődéstörténeti tanulságai azonban vannak az elnevezésnek. A káptalan a kanonokok testülete, tehát katolikus egyházi intézmény. Világi jellegű funkciót töltött be akkor, amikor hiteleshelyként működött. A reformáció terjedésével több káptalan megszűnt, tagjai szétszéledtek, vagy maguk is protestánsok lettek. A világi funkció és a hagyományos elnevezés azonban megmaradt. Így lett a gyulafehérvári és a nagyváradi káptalan református (sőt a váradi tisztségviselő Szalárdy Jánost is említik úgy, hogy ő „a káptalan”), vagy a nagyszebeni evangélikus. Ez utóbbi könyveinek rövid jegyzéke az 1635. évből maradt fenn a káptalan levéltárában (Capitels-Archiv). Elvileg világi könyvtár lehetne, de a könyvek alapján nyugodtan tarthatjuk a középkori káptalan (mint kanonoki testület) könyvtárának.

Iskolai könyvtárak

A középkori és kora újkori Magyarország lényegében egyetem nélküli ország. Az akadémiai értelmiség Európa közel 70 felsőoktatási intézményében szerezte szakismereteit.

A Hunyadi Mátyás alapította *budai egyetem Kassára költözését*, és ottani domonkos egyetemenként való folyamatos működését (1526-1553) egyetlen tanulmány állítja csupán. Fehér Mátyás jegyzetapparátusa alapvetően az egyetem könyvtárában volt ősnymtatványokra alapozódik, melyek mai hollétéről nincsenek információink, így az idézett források nem ellenőrizhetők (a szerző pedig egyszer már lelepleződött egy „kassai-kódex” hamisítása kapcsán). A kassai domonkos könyvtár (amely egyben az egyetem könyvtára lett volna?) gazdagságát viszont több más forrás is igazolja. Ezt a könyvtárat Kassa város protestáns

válásával szekularizálták, a városé lett, s talán ez a könyvanyag vált a már bemutatott „Bibliotheca publica” alapjává.

A protestáns egyetemalapítási próbálkozások sikertelensége mellett a jól szervezett jezsuita rend 1750 előtt három olyan intézményt alapított, amelyek közül kettő egyetem, egy pedig akadémia volt. A Báthory István fejedelem, lengyel király kezdeményezésére alapított *kolozsvári jezsuita egyetem* (1579-1604) könyvtárának állományából 490 kötet ma is megtalálható. A könyvtár több magángyűjtemény (Wolphard család és Kakas István) és egy bizonyos nagyváradi „régí könyvtár” inkorporálásával - beolvasztásával -, továbbá szervezett jezsuita gyarapítással jött létre. A ma is meglévő kötetek a könyvtár 1588-as menekítése, illetve 1603-ban történt elpusztítása után megmaradt részéből valók, s ez a töredék is jelzi, hogy a kor egyik legszínvonalasabb könyvállományával rendelkező bibliotékáról beszélhetünk. Intézményi könyvtáraink történetében nem egyedül álló példa ez, amikor egy-egy nagyobb magánkönyvtárnak az intézményi bibliotéka részévé válása megváltoztatja, néha meghatározza annak arculatát, s így az intézményben dolgozók, az ott tanulók (potenciálisan mindenképpen) szélesebb látókört nyerhetnek maguknak olvasmányműveltségükön keresztül.

A mai *budapesti Egyetemi Könyvtár* története az Oláh Miklós által 1561-ben Nagyszombatban alapított jezsuita kollégiumi gyűjteményhez, illetve a rend znióváraljai (1586) és vágsellyei (1600) könyvesházaihoz kötődik. A Jézus Társaság második nagyszombati letelepedése (1615) után a Pázmány Péter alapította *egyetem* (1635) igényelte az univerzális nagykönyvtár kiépítését. Az 1690. évi állományrevízió közel 6000 mű meglétét regisztrálta. 1777-ben Mária Terézia rendeletére az egyetemmel együtt a könyvtár is Budára költözött, s 1876-ban foglalta el végleges helyét a pesti Ferenciek terén álló épületben.

A nagyszombati katalógusok már a jezsuita módszeres, tervezett állományépítés dokumentumai. Igazán nem is lehet másként jellemezni, mint a „minden szakterületet átfogó könyvanyag” semmit- és sokatmondó megjelöléssel. Az anyag elrendezése megfelel a jezsuita könyvkánonnak.

Az 1657-ben alapított, 1773-ig fennállott (1660-tól két karral működő) kassai jezsuita akadémiának gazdag háttérkönyvtára volt a jezsuita kollégium épületében. Ez azonban nem az egyetem könyvtára volt. Az 1660. évi leltár és az 1682-ig követhető gyarapítások ismeretében állítható, hogy a több mint 2000 kötetes gyűjtemény tartalmi összetétele az oktatás igényeit tökéletesen el tudta látni.

Érdekes módon a *középfokú képzés* intézményei közül egyetlen katolikus iskola könyvtárát sem ismerjük. Az egyes szerzetesrendek iskoláiról, azok színvonaláról vannak ugyan dokumentumaink, könyvtárukról azonban nem maradtak ránk katalógusok. A 17. század közepe táján például a sárospataki református kollégiumnak komoly riválisa volt a pataki jezsuitáké. A pataki jezsuita rendház könyvtárának ismerjük ugyan két jegyzékét is (1686, 1707), de nem tudjuk, hogy ezeket a könyveket mennyiben, és hogyan használhatták a diákok. Ugyanígy a podolini piarista rendházzal tudjuk, hogy jelentős könyvtára volt (1696-ban 1619 kötet), és azt is, hogy az ugyanott működő kollégiumban való tanításhoz a rend tagjai használták azokat. A diákok könyvhasználatának forrásai azonban itt is hiányoznak. Azt gondoljuk, hogy a rendi iskolák könyvtárainak esetében magának a rendháznak a bibliotékája, azok katalógusai megbízható képet adnak az ott folyó képzés szellemi horizontjáról. Ezért e fejezethez szorosan hozzátartoznak a szerzetesi közösségek könyvtáiról írottak is.

A protestáns intézményeknél éppen ellenkezőleg, mint a katolikusok esetében, szinte kizárólag az iskolák könyvtárainak anyagáról tudunk képet alkotni. A protestáns iskolarendszer elméleti kidolgozói természetesen nagy hangsúlyt fektettek a színvonalas, sokrétű ismeretanyagot őrző,

a tanároknak és diákoknak egyaránt hozzáférhető bibliotékára. Ezeknek a könyvtáraknak a nagysága, tematikai összetétele, a szellemi áramlatok recipiálásában való frissessége nagy mértékben függött attól, hogy az illető iskola kinek a kezelésében, s milyen intenzitású felügyelet alatt állt.

Az *evangélikus liceumi könyvtárak* közül kiemelhetjük a brassói és a soproni példát. A brassói nem egyszerűen iskolai könyvtár volt, hiszen a már említett közösségi használati funkciót is ellátta. Könyvanyaga az 1575-ös katalógizáláskor jól mutatja, hogy a város elüldözött szerzetesi közösségeinek gyűjteményeit megsemmisítés helyett a város vette át. Emellett az iskola alapítói, tanárai olyan humanista egyéniségek a 16. század Magyarországnak, akik a gyűjtemény gyarapítását mindig szem előtt tartották, s így ez a könyvtár nem egyszerűen egy lutheránus iskolai könyvtár. Még akkor sem tudott pusztán azzá válni, amikor a 17. században adományok sora (Michael Weiss, Daniel Fronius, Matthias Spörer) szinte kizárólag evangélikus teológiai anyagot juttatott a bibliotéka polcaira.

A Matthias Lang által a 17. század közepétől kialakított soproni gyűjtemény egészen más jellegű. Lehet is, hiszen azt a 17. században a kor színvonalának megfelelően, de a szűkös anyagi keretek miatt nagyon válogatott könyvekből alakították ki. Éppen ezért korszakunkban ez a gyűjtemény valóban a kor követelményeinek megfelelő evangélikus iskolai könyvtár volt, evangélikus teológiai arculattal.

A *református kollégiumi könyvtárak* története úgy a magyarországi, mint az erdélyi egyházkerületekben viszonylag jól dokumentált. A dunántúli és Duna melléki egyházkerületből ugyan nem maradt fenn katalógus, de az összehasonlító elemzés ez esetben biztosan nem tévedhet sokat. Pápa és Nagykőrös kollégiumi könyvtárainról tehát képet tudunk formálni. A tiszántúli egyházkerületből a debreceni mellett jól ismerjük a szatmári és a nagybányai iskola könyvtárát, van forrásunk a zilahirra vonatkozóan is. Sajnos a nagyváradi iskola levéltári anyaga teljesen megsemmisült. Az 1610-ben kollégiumi rangra emelkedett szatmári iskola könyvtára Bethlen Gábor pénzügyi támogatásával több nagyobb hagyatékot is meg tudott vásárolni (Károlyi Benedek, 1632; Vári P. Bálint, 1633), de adományokkal is gyarapodott (Tótfalusi Márton, 1672; Tarcali Bogdán Péter, 1674). A könyvtár 1673-ban 827, 1674-ben 1082 kötetből állt. 1703-ban a kuruc csapatok felégették a várost, s elégett a könyvtár is. Az 1720-as katalógus 246 kötetet jelez, s az állomány 1754-ig, a kollégiumnak kétszázötven elemi iskolává történt visszaminősítéséig 618 kötetre emelkedett. Ezután széthordták a gyűjteményt.

Hasonlóan szomorú története van a Schola Rivulina (Nagybánya) könyveinek is. Az 1547-ben alapított iskola 17. századi történetének kimagasló alakja Eszéki T. István (1641-1707), aki a könyvtár rendszeres és tervezett gyarapítását is irányította egy ideig. 1688-ban 346 kötetet számlált az állomány. 1692-ben a jezsuitáknak adták át a kollégium épületét, és a református iskola, könyvtárával együtt elmenekült. Csak 1706-ban térhettek vissza, de 1712-ben ismét a jezsuitáknak kellett átadni épületüket. Jóllehet az iskola még 1755-ig működött, könyvtára is bővült még egy-egy adománnyal, de nagyobb mértékben pusztult, majd szétszóródott.

A 16. század közepe táján alapított zilahi iskoláról kevesebbet tudunk, kollégiumi rangra az 1630-as években emelkedett. Könyvtára azonban 1713-ban is csak 45 kötetnyi volt. Az államilag támogatott katolizációs tevékenység nyomása alatt az iskola elsorvadt, és amikor 1802-ben átkerült a erdélyi református egyházkerülethez, már csak egy darab könyv volt.

Úgy, ahogy az egyes kálvinista egyházkerületek teológiai arculata, szellemisége a mai napig eltér, a 16-18. században iskoláik könyvanyaga is más-más képet mutat. Lehet, hogy ez utóbbi tény is hozzájárult ahhoz, hogy ma is különbözőségek mutatkozzanak. Nagyon jól példázza e különbséget a *sárospataki* és a *debreceni kollégiumi könyvtárak* anyagának összehasonlítása.

A magyarországi református egyház két, az 1530-as években alapított kollégiumáról van tehát szó. Ha statisztikailag vizsgáljuk a 18. század eleji helyzetet, akkor megállapíthatjuk, hogy a sárospataki könyvtár sokkal heterogénebb összetételű. Jelentős a nem kálvinista teológiai áramlatok jelenléte, hangsúlyozottan is jelen van az evangélikus, s ezen belül is a filippista szellemi áramlat. Számottevő a katolikus szerzők száma, beleértve a 17. századi szerzőket is. A kálvinista teológián belül a heidelbergi (irénikus) szerzők, illetve a németalföldi teológia van túlsúlyban a svájccal szemben. Debrecenben ezzel szemben a helvét szerzők dominanciája figyelhető meg, s a németalföldiek standard (de feltűnő) jelenléte mellett az irénikus munkák alig vannak képviselve. Evangélikus oldalról az „opera omnia”-k vannak meg a nagyobb egyéniségektől, de a polémikus irodalom, s főként Philipp Melanchthon tanítványai már kisebb számban. Közel kortárs katolikus szerzők pedig alig fordulnak elő. A két kollégium, a két város, illetve a két református egyházkerület (a tiszántúli és a tiszáninneni, melyeknek e két város a központja) szellemi arculata a mai napig eltér egymástól, de a 18-19. században olyannyira feltűnő volt ez a különbség, hogy irodalmi nagyságaink (Kazinczy Ferenc, Petőfi Sándor) is szóvá tették. Nem állíthatjuk természetesen azt, hogy az olvasmánytörténeti források elemzésével e különbség okaira kimerítő válasz adható, de a két gyűjtemény kialakulásának, genezisének története fontos adalék a kérdés megválaszolásában. Debrecenben a városi és az egyházi vezetés szoros, mindenre kiterjedő együttműködése volt a jellemző. A kollégium fő patrónusa is a város volt. Az itteni diákélet kereteit a genfi kálvinizmus szelleme szabta meg, s ez a máig színvonalas középfokú intézmény jelentős eredményeket tudhat magáénak az egyetemekre ment ifjak számát tekintve. Az innen peregrináló diákok patrónusa is többnyire az egyház vagy a város, s így számukra sokáig meghatározott volt az, hogy melyik egyetemet látogathatták. A kiküldött diákoknak feladatuk volt - s ezt nem pusztán kötelességből, hanem az alma mater iránti tiszteletből is tették -, hogy a könyvtárat gyarapítsák. Természetesen a meghatározott szellemi kört képviselő könyveket hozták akkor is, ha netán máshol is tanultak volna. Generációkon keresztül ez a szokás tette a kollégium könyvtárának anyagát egysíkúvá, s a következő generációk már csak ezekkel a könyvekkel találkoztak a legfogékonyabb korokban. Sárospatakon a kollégiumot olyan, Philipp Melanchthon pedagógiáján nevelkedett kálvinista ifjak alapították s vezették, akik jelentős számban éppen Wittenbergben, majd ennek ortodox lutheránussá válása után Heidelbergben tanultak. A kollégium fő patrónusai főúri családok voltak (a Perényiek, majd a Rákócziak), sőt a Rákóczi-könyvtár (I. Rákóczi György és fia, Rákóczi Zsigmond közel 2000 kötetes gyűjteménye) is inkorporálódott 1660-ban az iskola gyűjteményébe. Ez a magánkönyvtár addigra már részben magába foglalta a család katolikus ágának könyveit is. Így vált potenciálisan megismerhetővé a sárospataki diákok számára az a szellemi horizont, amely egy nagy magángyűjteményben volt képviselve.

Mindkét kollégium, és velük könyvtáraik története meglehetősen viharossá vált a 17. század végére. Sárospatakról 1672-ben távozniuk kellett a diákoknak és tanáraiknak. A könyvtár egy része Patakon maradt, más részét Debrecenbe, illetve Gyulafehérvárra vitték, ahol még üresen állt a tatárok által feldúlt kollégium épülete. A Gyulafehérvárra menekített rész kis hányada került vissza 1682-ben Patakra, a többit a visszatérés tényleges lehetőségében nem bízók magukkal vitték Marosvásárhelyre. A Patakra hazaköltözött iskola visszakapta a jezsuitáktól az elvitt 73 könyvet (1686), de egy év múlva ismét menekülnie kellett Göncre, majd Kassára. 1705-ben tértek ismét vissza Sárospatakra, s elkezdték a könyvtár újjászervezését is. A Rákóczi család egykori híres könyvtára, amellyel együtt a kollégium az 1670-es években a Kárpát-medence egyik legnagyobb gyűjteményét tudhatta magáénak, romokban hevert. Néhány nagyobb könyvadomány (Komáromi József, 1711; az említett Eszéki T. István, 1720) mellett az iskola vásárolt is könyveket. 1726-ban már ismét közel 1000 kötetet büszkélkedhetett.

A debreceni kollégiumnak is kijutott a sorscsapásokból. A legnagyobb dűlást 1705-ben élte át a város, amikor a császári csapatok a könyvek közül is sokat elégettek. A könyvtár egy részét azonban Ecsedre, illetve Zalatnára menekítették (voltak köztük pataki könyvek is). Az 1714-es számbavételkor már több mint másfél ezer volt ismét a könyvtár állománya, s hála az áldozatkész tanároknak és diákoknak, a bibliotéka dinamikusan gyarapodott.

A két magyarországi egyházkerülethez hasonlóan különbségek mutathatók ki az erdélyi kollégiumi könyvtárak anyagában is. A marosvásárhelyi katalógusok tanúbizonysága szerint Baranyai Decsi János és Laskai Csókás Péter után a 18. századig nem akadt hozzájuk hasonló egyéniség az iskola tanári karában, legalábbis olyan nem, aki a könyvtár gyarapítását olyan tervszerűen végezte volna, mint ők. A 17. század folyamán örökölt kisebb polgári, lelkészi hagyatékok pedig nem a legszínvonalasabb teológiai anyagot vitték a gyűjteménybe (Csulai György püspök, Szűcs Márton). A 18. században a Teleki család intenzív patronátusa tudta a könyvtár anyagát korszerűbbé tenni.

A kolozsvári kollégium és könyvtár Apáczai Csere Jánosnak köszönheti, hogy a 17. század második felétől kezdődően a legmodernebb teológiai áramlatok is képviseltethették magukat a bibliotékában, s az 1752-es katalógus már egy, a debrecenivel vagy a patakival nagyságban is összemérhető gyűjteményt mutat. Ehhez természetesen hozzájárult az a rengeteg adomány, amely az európai egyetemeken iskolázott diákoktól érkezett az alma mater bibliotékájába (Krizbai György, Bátai György stb.).

I. Apafi Mihály fejedelem a tatárok által feldúlt főváros, Gyulafehérvár helyett a közeli Nagyenyeden alapított kálvinista kollégiumot 1662-ben. Az iskola könyvtára örökölte a Gyulafehérvárról elmenekített könyvtárrészt, majd alapvetően az iskola egykori diákjai, tanárai hagyatékaiból gyarapodott (Ölyvesi Balázs, Csernátoni Pál). Az erdélyi református diákok nagy számban a németalföldi egyetemeket látogatták, könyveiket ott szerezték be. A 17. század húszas éveitől kezdve azonban egyre gyakrabban mentek át Angliába, ismerkedtek meg az ottani puritán, presbiteriánus eszmékkel. A könyvtár ennek megfelelően az 1680-as évekre jelentős számban olyan könyveket is birtokolt, amelyek a felnövő generációkat a németalföldi ortodox kálvinista iránytól eltéríthették volna. A 18. század elején többször végrehajtott állományrevízió alkalmával a 17. századi katalógus valamennyi angol, vagy e körből származó tétele mellett megtaláljuk a „deest” bejegyzést, vagyis annak jelzését, hogy a könyv „nincs ott” (elveszett). Ez a könyvtár is költözött a kuruc illetve a császári csapatok dűlása elől. 1685 és 1689 között fennmaradtak a könyvtár hordónkénti jegyzékei, jelezve azt, hogy Enyedről a könyveket hordókban szállították át a biztonságosabb Nagyszebenbe. E könyvtár a 18. század első felében illetve közepén négy jelentősebb adománnyal is bővült. Borosnyai Márton orvos (1738), gróf Teleki József (1732), majd özvegye, Árva Bethlen Kata is a kollégiumra hagyta könyvtárát (1753), és 1760 körül gróf Bánffy Zsigmond is. Bethlen Kata hagyatékának katalógusát Bod Péternek köszönhetően részletesen ismerjük (1747, 1752). A könyvtárról 1752-ben és 1767-ben készült részletes katalógus, állománya előbb 4000, majd 4700 kötet volt. Tehát, ha az egész könyvtár elpusztult is az 1849-es román betöréskor, 18. századi gazdagsága dokumentáltan áll előttünk.

A székelyudvarhelyi református kollégium könyvtárának története az 1690-es évektől jól nyomon követhető. A patrónus Apafi és Bethlen családon kívül több lelkész és tanár is segítette gyarapodását. Tolnai Fabricius István (1630-1690) és Jenei Sámuel (†1719) hagyatéka a legjelentősebb, de nem hagyhatjuk említés nélkül Rozgonyi Pap János és Jástfalvi György áldozatos könyvtárosi gyarapító munkáját sem.

A Kolozsvárt a 16. század utolsó harmadára már egyértelműen antitrinitáriussá vált egykori városi-plébániai, majd protestáns iskola bibliotékájáról hallgatnak a források. Csak a 17. század második feléből maradtak ránk jegyzékszerű dokumentumok, amelyek alapján megítélhető a könyvtár színvonala. Az *unitárius kollégium könyvtára* ekkor sem igazolja azokat a szakirodalmi közhelynek számító megállapításokat, hogy a dési complanatio (1638) után az unitárius szellemi élet nem tudott talpra állni. Igaz, hogy a rendelkezésünkre álló katalógus szinte kizárólag olyan könyvanyagot regisztrál, amely magánkönyvtáraknak a kollégium számára örökített javaiból került ki, de a könyvtár a 17. század második felében így is színvonalas, a kortárs európai szellemi áramlatok (s nem elsősorban teológia) recepciójában naprakész gyűjtemény képét mutatja. Ezt a naprakészségét, szellemi nyitottságát minden bizonnyal megőrizte a 18. században is. Hiszen ha a továbbiakban a könyvtárról nem tudunk is túl sokat, önmagukban azok a tények, hogy az iskola megőrizte tekintélyét, Kolozsvárt unitárius nyomdász is működött (Kmita család), arra enged következtetni, hogy a gyűjtemény színvonala sem csökkenhetett nagyon.

Egyházi könyvtárak

Katolikus könyvtárak

A tárgyalt időszakban a magyarországi és az erdélyi katolikus egyház szervezetileg speciális helyzetben volt, rendezett állapotokról csak a török kiűzése után beszélhetünk. Az erdélyi püspökséget Fráter György szekularizálta, s noha rendre kinevezték a püspököket, ez ténylegesen csak a cím viselését jelentette számukra. Erdély tehát *a katolikus világi egyházszervezetet* tekintve csonka struktúrájú volt, ennek megfelelően könyvtártörténetileg nem tárgyalható. A gyulafehérvári gyűjtemény csak a 18. század legvégén alakult ki Batthyány Ignác tevékenysége nyomán. A királyi Magyarország korszakunk jelentős részében protestáns többségű volt. A katolikus részeken a katolikus hierarchia csonkán megmaradt, illetve a török által elfoglalt területekről a püspökségek központjai Nagyszombatba, Pozsonyba és Kassára (az egri) kerültek.

Ennek megfelelően azok a könyvgyűjtemények, melyeknek katalógusai e csoportba tartoznak, többségükben a Felvidéken voltak. Az esztergomi érseki könyvtár a török kiűzése után visszaköltözött eredeti helyére. *A püspöki könyvtárak* közül a győri, a nyitrai, a veszprémi és a nagyvárad maradt a helyén, a többi: Szombathely, Eger, Pécs, Csanád, Székesfehérvár, Kassa, illetve a kalocsai *érsekség könyvtára* a tárgyalt időszak után keletkezett. A magyarországi könyvtártörténetnek vitathatatlanul a 18. század második fele az egyik legszebb korszaka: a ma is látogatható műemlékkönyvtárakat többségükben ekkor alapították.

Nem számíthatók ide - a katolikus világi (nem szerzetes) egyház intézményei közé - a főpapi magángyűjtemények katalógusai, hiszen nem egyértelmű, hogy az örökség hova került: nem volt olyan előírás, amely kötelezővé tette volna a főpapoknak, hogy könyvtárukat saját egyházukra hagyományozzák. Gyakran az oldalági örökös volt a kedvezményezett: Mossóczi Zakariás a Kecskés családra hagyta könyvtárát, és Pázmány Péter bibliotékája is feltehetően részben unokaöccséhez, Pázmány Miklóshoz került.

Amellett, hogy elszórt feljegyzéseket ismerünk arról, hogy egy-egy püspökségnek a hódoltsági részekről távolabbi városban lévő házában voltak könyvei (például a veszprémi püspök soproni házában: 1571), az 1526-1720 közötti időszakból katalógus csak az esztergomi Lippay-Szelepcsényi-féle gyűjteményről maradt ránk. A mai Főszékesegyházi Könyvtár jelenlegi

állományának a 17-18. századi érseki-káptalani könyvtár az alapja. Esztergom török ostromakor (1543) az érsek és a káptalan is Nagyszombatba menekült. A középkori könyvtár részben megsemmisült, részben szétszóródott. Nagyszombatban kezdték meg a könyvtár fejlesztését, főként hagyatékok megszerzése útján. 1611-ben a nagyszombati zsinat rendelkezése szerint a püspökök és a kanonokok kötelesek voltak ezentúl könyveiket egyházukra hagyni. Forgách Ferenc (1566-1615) és Lippay György (1600-1666) érsekek könyvtárai képezték az új Főegyházi Könyvtár magját. Mindkettő hatalmas gyűjteménynek számított a korban. Forgách Ferencéről a magánkönyvtárak között külön szólunk (ismerjük katalógusait), de Lippayénak külön jegyzéke nem maradt ránk. Tudjuk, hogy 1642-ben Anton Fugger gazdag bibliotékáját is megszerezte. Szelepcsényi György (†1685) érsek könyvtárát ugyan a káptalanra hagyta, de ekkor még fizikailag nem választották szét a két könyvtárat (érseki és káptalani), amely Nagyszombatban a Szent Miklós templom melletti épületben nyert elhelyezést. Szelepcsényi a közös könyvanyagot 1674-1676-ban katalogizáltatta, s ez a felmérés ma is hozzáférhető. A káptalani és az úgynevezett Főegyházi Könyvtár Barkóczy Ferenc érseksége idején (1761-1765) vált el egymástól (majd 1876-ban Simor János érsek egyesíti újra, immár Esztergomban). Az érsekeknek volt házuk Pozsonyban, Bécsben és Nagyszombatban, mindenütt volt magánkönyvtáruk is. Barkóczy Pozsonyban hivatalosan is létesített egy primási könyvtárat saját gyűjteményéből.

A középkori *káptalanok*, illetve az egyes szerzetesrendek kezében volt hiteleshelyek (ilyen értelemben káptalanok) *könyvtáiról* a kora újkorból nem maradtak fenn jegyzékek. Az esztergomi káptalan pozsonyi házában lévő szerkönyveket rendszeresen számba vették ugyan (1617, 1658), és tudjuk, hogy Szelepcsényi György az esztergomi káptalan könyvtárát gazdagította könyveivel, de ennek az érseki gyűjteménytől való tényleges függetlensége korszakunkban még nem volt meg.

Az egyes templomok gyűjteményeinek elkülönítése a plébániai, vagy éppen káptalani, püspöki, vagy érseki könyvtáraktól csupán abból a szempontból érdekes, hogy a templomi könyvtár elnevezés a bibliotéka elhelyezésére is utal. Elvileg elválasztható lenne a templomokra, illetve a plébániákra vonatkozó forráscsoport úgy, hogy elkülönítenénk a canonica visitatio során keletkezett könyvjegyzékeket az egyes (nagyobb) templomok könyvtárának számbavételekor készült katalógusoktól.

Ehhez az utóbbi csoporthoz azoknak a gyűjteményeknek az összeírását soroltuk, amelyek a templom berendezésének, javainak leltározásakor keletkeztek. Tehát a canonica visitatio során a „Libri templi...” kezdetű összeírást csak akkor minősítjük tipológiailag templomkönyvtár jegyzékének, ha külön megemlítik, hogy a könyvek ténylegesen a templomban voltak elhelyezve, s nem csupán a templom tulajdona volt a bibliotéka.

Ilyen könyvtárként tárgyaljuk a kassai Szent Erzsébet székesegyház gyűjteményét, amelynek állományáról 1604-ből és 1671-ből ismerünk feljegyzéseket. Az első összeírás akkor készült, amikor Giacomo Barbiano Belgiojoso a templomot katonai erővel elvette a protestánsoktól, és a Kassára menekült egri káptalannak adta át. Nem meglepő tehát, hogy az alapvetően egyházatyák és középkori teológusok munkáit őrző 160 kötetes gyűjteményben protestáns teológiai munkák is voltak. Nem elképzelhetetlen, hogy valamelyik, a protestánsok által elüldözött kolostor könyvtárából való könyvanyagot őriztek meg a templomban. Kassa város gazdag könyvkultúrájának tanúságaként az 1671-es összeírás már 1032 tételt említ. A hatalmas *Bibliotheca publica*, a jezsuita rendház és a nem kis számú magángyűjtemény mellett nem tudjuk, hogy a város legnagyobb templomában elhelyezett könyveket ki használta. Emellett a gyűjtemény mellett a váci székesegyházban 1719-ben összeírt könyvek nem is tekinthetők könyvtárnak, hiszen csak a miséhez szükséges 9 szerkönyvet őrizték ott.

A *katolikus alsó papság olvasmányairól*, a rendelkezésükre álló kisebb plébániai gyűjteményekről elsődlegesen a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk. A tridenti zsinat (1545-1563) határozatainak szellemében megújult katolikus istentiszteleti rend és napi vallásgyakorlat megkövetelte a *plébániáktól*, hogy a Biblia mellett egy-egy szertartáskönyvből, beszédgyűjteményből, esetleg az egyházatyák néhány művéből, zsinati határozatokból álló kis gyűjtemény segítse a pap munkáját, s ezen könyvek meglétét az egyházlátogatás során ellenőrizték is.

Csaknem valamennyi egyházkerület területéről maradtak fenn olyan források, amelyek a plébániai könyvtárak anyagát regisztrálták. 1750 előttről a legtöbb mégis az esztergomi (17. század), a győri (17-18. század) és a váci püspökségekből (18. század). A már említett, kötelezően meglévő könyvek mellett nagy számban prédikációgyűjteményt, illetve a jezsuita és ferences kegyességi irodalom darabjait őrizték a plébániák. A meglehetősen impozáns számú jegyzék (közel 200), különösen, ha hozzátesszük az alsó papság magánkönyvtárainak emlékeit is, nem mindenben igazolja azt a pesszimista képet, amely a legújabb szakirodalomban (főleg Tóth István György munkái) az alsó papság írástudásáról, illetve állítólagos gyakori írástudatlanságáról megjelent. A 18. század második felétől azután az egyházlátogatási jegyzőkönyvek - azért, mert rendszeressé váltak - olvasmánytörténeti forrásként való hasznosíthatósága a teljes Kárpát-medencére kiterjed.

Egy különleges egyházi könyvtártípus az úgynevezett *alapítványi bibliotéka*. A 16-17. században a katolikus egyház is nagy figyelmet fordított arra, hogy a szegény lakosság köréből is tudjanak iskolába küldeni fiatalokat, s a tehetségesebbeket meg is akarták tartani a felsőbb iskolák, s majd a papság számára. A pápai szemináriumok rendszere is ezt a célt szolgálta. A pápa által a fenti célra fordított pénzt a jezsuiták kezelték, s tartottak fenn úgynevezett szemináriumokat a szegény diákoknak. A teljes Közép-Európát behálózó iskolarendszer intézményeiben - Bécsben, Grácban, Prágában, Olmützben, Vilniusban, Rigában és másutt is - tanultak magyarországi diákok.

Alakultak olyan intézmények is, amelyek egy-egy nagyobb iskola vagy egyetem mellett, a tanulás költségeinek csökkentése érdekében szolgáltatást nyújtottak, például bentlakást biztosítottak, könyvtárat tartottak fenn. Ilyen volt a 14. század végén a Budai János esztergomi kanonok által alapított *Collegium Christi* is. A kollégium bevételeit a külföldi tanulmányútra indulók támogatására is fordították. A kollégium előjárója, Liphay Péter barsi főesperes 1526-tól a támogatást kizárólag a bécsi egyetemen tanulóakra korlátozta. A Collegium Christinek a bécsi egyetemen lévő tőkéjét 1569-ben egy Oláh Miklós esztergomi érsek által alapított másik alapítványával egyesítették, s így a Collegium Christi megszűnt önálló intézmény lenni, könyvtára szétszóródott (igaz, már 1543-tól, Esztergom török kézre kerülésétől kezdve).

A *szerzetesi közösségek könyvtáraitól* viszonylag sok forrással rendelkezünk. Csakúgy, mint a katolikus világi egyház történetében, a magyarországi szerzetesrendek történetében is a 16. század mindenképpen a szétesés, a szervezeti egységek megszűnésének évszázada. A török által elfoglalt területek és a protestantizmus különféle felekezeteihez csatlakozott városok és falvak megszűntek a szerzetesrendek jövedelemforrásául szolgálni. Javaikat elvesztették, szekularizálták. Könyvtáraik így nagyrészt a városi könyvtárakat, illetve részben a protestáns iskolai gyűjteményeket gazdagították. Azok a katalógusok tehát, amelyek ez utóbbiak gyűjteményeit mutatják be nekünk, részben a volt rendi könyvtárak történetének is dokumentumai.

Azokat a katalógusokat, amelyek e rendek tulajdonában megmaradt könyvtárak állományáról készültek, rendek szerint csoportosítjuk, kihagyva azokat a közösségeket, amelyek bibliotékáiról nincs jegyzékszerű adatunk. Utalnunk kell arra a forrástömegre, amely akkor keletkezett,

amikor II. József feloszlatta a kontemplatív életet élő rendeket, s amely feldolgozatlanul áll kéziratárainkban, levéltárainkban. Feltárása, nyilvántartása és kiadása fontos tudomány-politikai feladat.

A magyarországi könyvkultúra úttörőjének mondható *bencés rend* a 16-17. században csak nagyon szűk mozgástérrel rendelkezett. A *garamszentbenedeki* monostor rendszeres összeírásai (1619 és 1691 között 15 alkalommal) mindig feltüntetik a könyveket is, de mindössze 9 (1610) és 37 (1691) tételben. Néhány szertartáskönyv, egyházatyák művei és beszédgyűjtemények voltak a szegényesnek mondható bibliotékában. A *dömölki* 1672. évi inventárium pedig csak 5 szerkönyvet, illetve jogi alapmunkát tüntet fel. Az egyetlen rendházuk, amelynek könyvtárát ismerjük és amelynek anyagáról jegyzék is maradt fenn, a *pannonhalmi*. A kormányzóapátként működő Himmelreich György könyvtárának jegyzékét (1628) a magángyűjtemények katalógusai közt vettük számba, még akkor is, ha a rendházra hagyta azokat. Annak ellenére, hogy a 16. és a 17. században is többször pusztított tűzvész Szent Márton hegyén, az 1658. évi, úgynevezett Magger Placid főapát-féle katalógus mégis 2037 címet tüntet fel. Az 1683-as török ostrom, majd a kurucok támadásai jelentős kárt okoztak a könyvtárnak, és az 1768-as számbavételkor a 110 évvel azelőtti állományból mindössze 250 (!) kötet volt meg. A könyvtár ekkor egyébként 1800 kötetet számlált. Ma olyan könyv, amely a 18. század előtt is már Pannonhalmán volt, alig található a szép műemlékkönyvtárban. Ezek tulajdonosi bejegyzéseinek vizsgálatát azonban különösen érdekessé teszi, hogy a reformátusként gályarabságot viselt, majd kiszabadulása után katolizált lelkész, Otrókoci Főris Ferenc (1648-1718) könyveinek egy része itt őrződött meg.

A *premontrei rend* felvidéki rendházai megmaradtak, s hiteleshelyi tevékenységüknek köszönhetően jövedelemforrásaik egy része is rendelkezésükre állt. Az 1130-ban Váradhegyfokon megtelepült rendnek a török hódításig 30 rendháza volt a Kárpát-medencében. A 16-17. században a váradhegyfoki, a jászóvári és a leleszi kolostor az ausztriai Pernegg apátságé lettek. A török kiűzése után gyors ütemben szerveződött újjá a rend, de a 18. század közepe előtről származó könyvjegyzéket, amely valamelyik rendház gyűjteményét regisztrálta volna, ez ideig nem ismerünk. Könyvtáraik közül a *leleszi* prépostságéről van rövid feljegyzésünk abból az időből, amikor a könyvtár éppen eltűnőben van (1566, 1569). A 29, majd 15 tételes kis gyűjteményről nehezen képzelhető el, hogy azon rend egyik legnagyobb házának a teljes könyvtára volt, amelynek egyik legnagyobb bibliotékája a ma is látogatott prágai műemlékkönyvtár (Strahov).

Hasonlóan szinte semmit sem tudunk a *kartauzi* és a *pálos könyvtárak* 16-17. századi történetéről. A *sátoraljaiújhegyi* pálos kolostor 8 szerkönyvét felsorolja ugyan egy összeírás (1635), de ezen kívül nem találtunk 1700 előtti jegyzékszerű dokumentumot. A 18. században számos rendházuk könyvtáráról vannak még a II. József rendeletét követő feloszlítás előtről információk, de 1750-ig katalógus csak a lepoglavai könyvtárról áll rendelkezésünkre (1727). Ez a könyvtár a 15. századtól nagyobb pusztulás nélkül fennmaradt, és 1710-ben szép barokk könyvtártermet is kialakítottak a kolostorban. A częstochowai rendi központi könyvtár után ez volt a leggazdagabb pálos gyűjtemény. A lepoglavai gazdagságot ugyan nem érték el, de a jakabhegyi és a máriavölgyi remeték könyvtárának első katalógusai (1752-1767, illetve 1772) sem hagynak kétséget afelől, hogy már a török kiűzése utántól folyamatosan gondot viseltek a könyvek beszerzésére. A jakabhegyi kolostor olvasmánytörténeti szempontból érdekes, de nem korszakunkba tartozó emléke az 1754-1759. években vezetett kölcsönzési jegyzék arról, hogy melyik remete milyen könyveket vitt magával a cellájába. Ehhez hasonló az ungvári jezsuita könyvtár katalógusa (1707), és részben a csíksomlyói 1727-es összeírás, de ez utóbbi helyen nem mondja meg az inventárium készítője, hogy ki lakott abban az évben a szobában, ahol a könyveket találta.

A gazdag *domonkos* könyvkultúrának ugyancsak a rendhez méltatlanul kevés, könyvtáraik állományát összeíró forrása maradt ránk. 1567-ben az addig a Nagyvárad melletti szentjánosi elhagyott bencés rendházban élt domonkos apácák *Nagyszombat*ban kaptak helyet, s ekkor magukkal vitték 10 szerkönyvüket is.

A *cisztercita* rend számos rendháza közül csak a *borsmonostori* könyvtáráról ismerünk egyetlen, 1700 körül írt jegyzéket. A 25 teológiai traktátust, szerkönyvet és beszédgyűjteményt Chrystomus Hanthaler előljáró írta össze.

A 17. század közepétől Magyarországon is aktív, és nagyon sikeres *piarista* rend első rendházát és iskoláját *Podolin*ban 1642-ben alapították. A katolikus iskoláknál már utaltunk arra, hogy nem tudjuk, miként használhatták a diákok a rendház könyvtárát. A podolini piarista könyvtárról tételes katalógus sajnos nem maradt fenn, de ismerjük szakrendjét, és azt, hogy a 17. század végére (1696) az 1619 könyv 31 szakban került elrendezésre. A könyvek közül 105 darabot tulajdonosi bejegyzés alapján Holl Béla meg is találta.

A *bencés*, a *ciszterci*, a *pálos*, a *premontrei*, a *kartauzi* és a *domonkos* rendházak könyv-állománya tehát nagyjából elpusztult a 16. század folyamán, de a 17. század közepétől azok a rendek, amelyek szerepet vállaltak az új katolikus iskolai rendszer megteremtésében, könyvtáraik fejlesztését is központi kérdésnek tartották.

Külön hely illeti meg könyvtártörténetünkben a *ferences* és a *jezsuita* rendet. Jóllehet a *ferencesek* a török hódoltságban és Erdélyben is részben megtartották rendházaikat, ferences könyvtárról csak kevés katalógus maradt fenn (Gyöngyös, Szakolca, Csíksomlyó). Tudjuk ugyanakkor, hogy a gyöngyösi katalógus csak töredékes, a mai könyvállomány kéziratos bejegyzései alapján gazdagabb 16. századi anyagot láthatunk. A szegedi, mindvégig az Alsóvárosban maradt könyvtárról pedig 1846-ból van először katalógusunk. Ennek állománya a 18. század közepén több mint ezer kötet volt.

A ferences rend az egyetlen azok között a rendi közösségek között, amelyek a mohácsi csata előtt számos kolostort tartottak fenn, de a csatát követően, a török által megszállt területen is vállalták a missziós tevékenységet. Ugyanígy missziót tartottak fenn a katolikus világi papi hierarchia nélküli Erdélyben és a moldvai csángó magyarok között is. Rendházaik úgy helyezkedtek el a Hódoltság körül, hogy a missziós munkát folyamatosan tudják támogatni. Ennek megfelelően a könyvtárak állománya sem a tudós kutatómunkára szerveződött gyűjtemények képét mutatja, sokkal inkább a világi papi teendőket is ellátó szerzetesek napi felkészülését segítették. Hangsúllyal szerepelnek a könyvtárak jegyzékein a beszédgyűjtemények, a bibliakommentárok és a vitázó iratok. Nagy szerepe volt a rendnek a magyar nyelvű olvasmányok terjesztésében is.

A 17. században több rekatolizáló főúr is a ferences rendet választotta, hogy a birtokain világi papok hiányával küszködő gyülekezetek vallási szükségleteinek kielégítésében segítsen. A *németújvári* ferences kolostor (alapítva: 1638) emellett még azt a feladatot is ellátta, hogy a jelentős helyi protestáns iskola hatását semlegesítse, könyvtárát az olvasók elől elzárva tartsa. A ferences rend tagjai minden bizonnyal részt vettek a Batthyány-birtokokon volt könyvvizsgálatban (*Buchvisitation*), és az ennek során elkobzott „eretnek” könyveket is a kolostor könyvtárában őrizték. A 16. század egyik legjelentősebb könyvtára tehát így hatását veszítette, igaz, hogy a becsületes páterek a könyveket (közel 3000 mű a 16. századból!) a mai napig megőrizték.

Esterházy Pál (1635-1713) is a ferenceseket választotta szövetségesül egy új, katolikus, ugyanakkor magyar valláspolitikai kialakításához. Könyvtárát is a *kismartoni* kolostorra hagyta. Ezt a könyvanyagot a magánkönyvtárak között mutatjuk be.

Gyöngyös több szempontból is a határon helyezkedett el. A török hódoltsági peremvidéken a ferenceseknek segíteni kellett a missziós munkát, részben a világi pasztorizációt végezni, ugyanakkor méltó ellensúlyt adni a város erős református gyülekezetének. Könyvtárukról egy, a rendi krónikát őrző kötetbe bejegyzett töredékes katalógus (1610-es évek, 232 tétel) alapján csak részben alkothatunk képet. Sokkal fontosabb ennél a Soltész Zoltánné által elvégzett tulajdonosi bejegyzés-kutatás, hiszen ebből nem csupán azt tudtuk meg, hogy melyik könyv volt már a 16-17. században is Gyöngyösön, hanem azt is, hogy a rendházak, illetve a könyvet „ad usum” (használatra) tulajdonló szerzetesek között milyen könyvforgalom bonyolódott le. A bejegyzések tájékoztatnak arról is, hogy a szerzetesek kitől, milyen formában szereztek be bibliotékájuk egyes darabjait.

A hódoltsági területtől valamivel távolabb lévő *szakolcai* rendház sem függetleníthette magát azoktól a feladatoktól, amelyeket az országban jelen lévő török miatt vállalni kellett, és a protestáns egyházak hatásának ellensúlyozása követelt. Könyvtáruk (1662-ben 1149 kötet) méltó fegyvertárnak tűnik ahhoz, hogy a ferencesek saját elveiknek megfelelően hatást érjenek el a gyülekezetek egyszerű tagjainál, és hogy - ahol ez kellett - a napi vallásgyakorlatot irányítani tudják, vagy a szentségek kiszolgálására fel tudjanak készülni a világi pap szerepét betöltő rendtagok. A hódoltsági misszióból pihenni térő szerzetesek szellemi felüdülését, épülését is megfelelően szolgálta a kegyességi irodalom számos darabját és a népszerű szentbeszédgyűjteményeket őrző könyvtár.

Csíksomlyó Erdélyben nem a török miatt, hanem a világi katolikus egyház hierarchiája következtében volt missziós helyzetben. A Kárpát-medence határán lévő kolostor a 17. század végére valóban élő, jelentős szellemi központtá tudott válni. Nyomdája és könyvtára a katolikus székelység és a csángó magyarok között szolgáló rendtagokat szolgálta úgy is, hogy ők maguk felkészülhettek feladataikra, de úgy is, hogy a napi vallásgyakorlat könyveivel a gyülekezeteket is el tudták látni. A könyvtárról katalógus csak a 18. század elejéről maradt ránk. Ábel Jenő ugyan még látta az 1622-ben írottat is, de ma csupán annyit tudunk róla, hogy 233 könyvet sorolt fel. A könyvtárat többször rendezték (1664, 1681), azonban ténylegesen csak 1727-ből és 1734-ből ismerhetjük a 728, később 755 könyv leírását. A ma is meglévő könyvek bejegyzései a gyöngyösihez hasonlóan gazdagok, s természetesnek tartjuk, hogy gyakran ugyanazokkal a nevekkel találkozunk bennük, mint a gyöngyösi, a szakolcai, vagy a szegedi könyvekben, hiszen a ferencesek (sokszor nem csak rendtartományon belül) gyakran változtatták helyüket.

Külön említést érdemel a *klarissza apácák* könyves műveltsége. Az anyanyelvi ájtatosság egyes darabjai a középkor óta számukra vagy éppen általuk készültek. Pozsonyi vagy nagyszombati házuk könyveiről jegyzéket a 16-17. századból nem ismerünk, de az abolíciós jegyzékek (1782) igazolják, hogy jelentőségük a könyvkultúra terén valóban az anyanyelvi olvasmányanyag használatában, előállításában és részbeni terjesztésében van.

Jóllehet a *jezsuita könyvtárak* tematikai összetételét alapjában a központi rendi előírások határozták meg (Ratio studiosorum 1541, 1586), az egyes állomások könyvtárai szembetűnően eltérnek egymástól aszerint, hogy residentiáról, kollégiumról vagy éppen missziós állomásról van szó. A jezsuita *egyetemi könyvtár* Nagyszombatban természetesen ismét más funkciójú gyűjtemény volt, így annak nagysága, tartalmi heterogenitása eltért akárcsak a nagyobb központi rendháznak számító pozsonyitól is. A legtöbb rendház könyvtáráról (Pozsony, Kassa, Turóc, Zsolna, Sopron, Nagybánya, Ungvár, Vizkelet) 1750 előttről is rendelkezünk katalógussal. Ezek láthatóan ugyanabban a szakrendben sorolják fel az egyes művek legfontosabb bibliográfiai jellemzőit. A kialakított szakrend jól jellemzi a jezsuita rend általános stratégiáját, amelynek alapján tevékenységük minden területén cselekedtek. Amennyiben az

egyes könyvtárak szakrendjét - a középkorhoz, vagy a humanizmus korához hasonlóan - a 17. században is könyvkánonként értelmezhetjük, akkor a jezsuita könyvkánon mindkét említett korszakétól eltérő. A Biblia kerül az első helyre, majd az egyházatyák, a korai zsinati iratok és a bibliakommentárok következnek. A skolasztikus- és erkölcszociológiával egy szinten jelenik meg a hitvitázás tudománya, s ezt követi az egyház- és világi történet. Csak ez után következnek a ferenceseknél oly előkelő helyen álló egyházi beszédgyűjtemények és a katechetikai irodalom. A ferencesek gyűjteményeiben ugyancsak előbbre áll a spirituális és aszketikai irodalom, amely a jezsuitáknál megelőzi a jogi, orvosi, filozófiai, matematikai és egyéb világi tudományokat. Érdekes jelenséggé lehet értelmezni azt is, hogy a humanista szerzők, a retorikai, poétikai, grammatikai munkák lényegében a kánon végén helyezkednek el, ezt csupán a „vegyes olvasmányok” szak követi. Ez is pontosan jelzi a humanista és jezsuita tudományosság alapvető különbségét (a humanista könyvtárakban a Bibliát rögtön az itt utolsó előtti csoport követi). A kétfajta mentalitás tehát alapvetően nem a tudomány mélységében, hanem szellemében tér el egymástól.

Érdekes ugyanebből a szempontból röviden visszatérni a piarista könyvtárakra. A 31 kialakított szak nagyon hasonlít ugyan a jezsuitákéra, alapvető különbség azonban, hogy az egyes nagyobb ismeretcsoporthoz mellett megtalálható egy „Subsidiarii...” (segédkönyv) szak is. Tehát: „16. Concionatores. 17. Subsidiarii concionum”, vagy „21. Poetae Sacri. 22. Poetae Profani et Politici. 23. Subsidiarii Poeseos”. A nevelési, az ismeretek átadni akarására vonatkozó szempontok tehát még e területen is érvényesültek. Folytatva a kitérőt, a könyvtár tematikus elrendezése kapcsán megemlítjük, hogy a pálos könyvkánon eltér az előzőektől. Az 1644-es rendi konstitúciók 10 tematikus csoportot javasolnak ugyan, de az 1714-es częstochowai katalógus már 14 szakot különít el, az 1727-es lepglavai 17-et, a jakabhegyi, 1752-1767 között készült összeírás 15-öt, a máriavölgyi 1772-es pedig 19-et. Knapp Éva felhívja a figyelmet arra, hogy az egyházi könyvtárak szakbeosztása a 18. században inkább a konkrét állományt vette figyelembe, s nem valamilyen egységes elmélet alapján rendezték a gyűjteményeket.

De folytassuk a jezsuita könyvtárak bemutatását. A rekatolizáló Batthyány Ádám a németújvári ferencesekkel záratta el a helyi Beythe-féle iskola protestáns teológiai szakgyűjteményét, s a ferences atyák ezt az adományt elfogadták, megőrizték. A könyvtárat mindenesetre kiemelték abból a körből, ahol hatni tudott. A pozsonyi jezsuiták ennél aktívabban jártak el egy, a könyvtár szempontjából hasonló feladat megoldásában: az 1670-ben perbe vont és száműzött lutheránus lelkészek könyvgyűjteményeit rendházuk könyvtárában helyezték el, 3500 nem katolikus munkát megőriztek, de ezek duplumait elégették. Amíg tehát a ferences barátoknak külön engedély kellett ahhoz, hogy egyáltalán beléphessenek abba a helyiségbe, ahol a lutheránus könyveket őrizték, addig a jezsuiták a maguk számára kiválogatták, mintegy feldolgozták és hasznosították azokat (még akkor is, ha a rectornak tudnia kellett a könyvek használatáról). Mindkét eset közös tanulsága azonban az, hogy a kortársak is tudatában voltak annak a ténynek, hogy egy nem túl gazdag magánkönyvtári környezetben egyrészt az intézményi könyvtáraknak, másrészt az ismerősök gyűjteményeinek komoly tudatformáló ereje lehet, s igyekeztek is ezt a hatást kihasználni vagy semlegesíteni.

Sajnálatos dolog, hogy nem ismerjük a temesvári missziós állomás könyvtárának katalógusát, csupán egy levélbeli említésből tudjuk: 1651-ben 1800(!) kötetes gyűjteményük volt. Ismereteink szerint a hódoltság peremvidékén lévő rendházak a missziós munkában használható könyvekből sok példányt tartottak, s ha valamelyik missziós páter igényelte, azokat gyorsan el lehetett juttatni a kívánt helyre.

Protestáns könyvtárak

A *protestáns egyházak* a reformáció programjának megfelelően a jól képzett, művelt, tanítva prédikáló lelkészekre és az értő, kellőképpen olvasott gyülekezetre helyezték a hangsúlyt. Ezért a protestáns olvasmányműveltség történetéről elsődlegesen a lelkészi és tanári magán-könyvtárak, az iskolák, továbbá a gyülekezetek tagjainak könyvtárai alapján tudunk képet alkotni. A nős lelkészek könyvtárai a legtöbb esetben a családban öröklődtek tovább, így parochiális-, vagy templomkönyvtárról csak kivételként tudunk.

A templomban magában csak akkor volt könyvtár, ha a könyveket nem tudták másutt elhelyezni. Ez azonban nem templomkönyvtár. Ilyen volt a *szászvárosi református egyház és iskola* könyvtára a 17. század második felében, és az ezzel kortárs *kolozsvári unitárius* templomban elhelyezett *kollégiumi* gyűjtemény.

Ismerünk azonban olyan könyvjegyzéket is, amelyet akkor állítottak össze, amikor az *eperjesi evangélikus parókiát* és lelkészi tisztelet Matthias Lauterwald vette át (1553). A lutheránus teológiai szakkönyvtár anyaga jól mutatja a reformáció humanista gyökereit és azt a középkorra való visszanyúlást, amely a személyes vallásosság, illetve a történet szemlélet tekintetében a protestantizmust jellemzi.

A katolikus egyházi központban élő *nagyszombati református gyülekezet plébániájának* is ismerjük az 1674. évben felvett leltárát, benne a könyvek jegyzékével. A közel száz könyv nagyobb része protestáns teológiai munka, de szép számban történeti művek, és a hitvitairodalom darabjai is megtalálhatók a kis könyvtárban.

A kálvinista lelkész, Nagy Almási Márton (†1678) 1675-ben került a gyöngyösi gyülekezet élére. 15 könyvet vett át mint a parókia gyűjteményét, s nagy szorgalommal gyarapította. A két évvel később készült összeírásban már 116 kötet leírása szerepel.

A Kárpát-medencén kívüli magyar könyvtárak

Tárgyalt korszakunkban a protestáns értelmiség egésze, a katolikusé nagy részben a külföldi felsőoktatási intézményekben szerezte meg ismereteit. A külföldre való utazás költségei azonban még a vagyonosabb rétegek gyermekeit is gyakran visszatartotta a tanulástól. A szegényebbek számára pedig - megfelelő patrónus híján - teljességgel lehetetlen volt a továbbtanulás. Ha végül sikerült is - szorgos munkával, albizálással vagy a patrónustól - előteremteni a szükséges összeget, a könyvek vásárlása továbbra is luxus kiadásnak számított.

A külföldi egyetemeken a magyar diákok - a kialakult európai hagyomány szerint - közösségekben (*natio*, *bursa*) éltek. Ésszerűnek tűnt tehát, ha a közösség könyvtárat alapít, s így azok is jobban hozzá tudtak jutni a könyvekhez, akik maguknak nem vehették meg. A könyvtár arra is alkalmas volt, hogy a Kárpát-medencében kiadott könyveket ott elhelyezve részint nem kellett egy-egy szükségesnek tűnő hazai könyvet magukkal vinniük, részint pedig a nem magyarországi diákok és a tanárok is megismerkedhettek az itteni kiadványokkal.

Könyvtártörténetünknek ez a területe még nem kutatott, így kevés olyan város van, ahol a jelzett céllal alapított gyűjteményről tudunk.

A 16. században a többségében protestánssá lett országból sokan tanultak *Wittenbergben*. Az ottani magyar közösségnek volt egy kisebb könyvtára, melynek 17. századi története ismeretlen előttünk. A nagyobb könyvtár megszületésére 1724-ig kellett várni, amikor a *Wittenbergben* diákból professzorságba emelkedett Kassai Michaelis György (1640-1725) az ottani egyetem magyarországi hallgatóira hagyta könyvtárát. A gyűjteményt ettől kezdve

szervezetten gyarapították. A 18. század közepén a könyvállomány (a kéziratokkal együtt) közel másfél ezer kötet volt. 1755-ben megvásárolták a fiatalon elhunyt irodalomtörténész, Rotarides Mihály (1715-1747) kéziratgyűjteményét is. A könyvanyag 1823-ban került át Halléba, a könyvek egy része 1921-ben Berlinbe, ahol ma is megtalálhatók.

A katolikus egyház is tervszerűen gondoskodott a külföldre tanulási céllal utazó diákokról. Oláh Miklós újjászervezte a pápai szemináriumi hálózatot, a *Collegium Christit*. A bécsi egyetemen tanulók számára Pázmány Péter alapított intézményt, a *Pázmáneumot* (1623). Az 1681-ben végzett katalogizálás eredménye az a budapesti Egyetemi Könyvtárban megőrzött jegyzék, amelynek tanúsága szerint közel ezer könyv állt az ott lakó diákok ismereteinek gyarapítására.

Talán az eddigiekből is kitűnik azon állításunk helyessége, hogy az olvasmány- és könyvtártörténet még az intézményi könyvtárak esetében sem szétválasztható diszciplína. Egy-egy intézményi könyvtár anyagáról sokszor csak úgy tudunk ismeretekhez jutni, ha ismerünk olyan magánkönyvtárakat, amelyek végül is az illető intézménybe, annak gyűjteményébe integrálódtak. Ugyancsak a kétfajta könyvtártípus közelségére utal az a tény, hogy számos magánkönyvtár mint intézményi bibliotéka működött, s a magyarországi és erdélyi főúri könyvtáraknak sokáig fennmaradt ilyen funkciója. Nem csupán olyan forrástipológia megalkotása lehetetlen, amely a magán- és az intézményi gyűjteményeket hitelesen tudja elkülönítve bemutatni, hanem számos tartalmi érv is a kétfajta forrásanyag együttes kezelése mellett szól. És akkor még nem számoltunk a Kárpát-medencében kiadott, de a levéltári dokumentumokban nem szereplő könyvekkel.

Ajánlott irodalom

Csapodi Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp., 1984. (A magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 15(90).)

Holl Béla: *A podolini piaristák első könyvvásárlásai (1646-1658)*. In: *Piaristák Magyarországon 1642-1992*. Rendtörténeti tanulmányok. Magyar Piarista Tartományfőnökség, Bp., 1992. 58-88.

Kiss Domonkos: *Régi magyarországi könyvek a pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*. Pannonhalma, 1996. (Pannonhalmi Füzetek 38.)

G. Klement Ildikó: *Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében*. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 210-224.

Knapp Éva: *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a 18. században*. Rekonstrukciós kísérlet. Magyar Könyvszemle 108 (1992) 193-216., 313-331.

Körmendy Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára XIV-XVI. században*. Magyar Könyvszemle 99 (1983) 1-20.

Schwarcz Katalin: *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*. Szeged, 1994. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VI.)

Sipos Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok I.)

Tóth András-Vértesy Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561-1944)*. Egyetemi Könyvtár, Bp., 1982.

III. Magánkönyvtárak

A főúri udvarok gyűjteményei

Amikor a magyarországi főnemesség könyvtárai kialakulásának történetét illetve könyvgyűjtési szokásait vizsgáljuk, feltétlenül figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy a Kárpát-medence térségében - a magyarországi korabeli művelődési intézményrendszerrel írtaknak megfelelően - nem alakulhatott ki olyan gyűjtemény, amely a német választófejedelmek, vagy az európai uralkodók bibliotékájával egyenrangú lett volna anyagának gazdagságában, a képviselt szellemi áramlatok frissességében, a környezetre gyakorolt hatásában. Összehasonlítható viszont a magyarországi főrangú családok egyes tagjainak olvasmányműveltsége a kortárs európai grófi rétegével, s az összehasonlításra vissza is térünk. Fontos hangsúlyozni azt a tényt is, hogy a Magyarország sorsáért felelősséget érző politikusok, tehát az akkori nemesség jelentős része nem alakíthatta életmódját, gyűjteményeinek arculatát csupán a saját maga ízlése szerint. A könyvek megvásárlásának lehetősége nagyon is korlátozott volt: a belföldi könyvtermelés nem volt számottevő; a könyvkereskedelem szervezettsége kezdetleges volt (néhány felvidéki és erdélyi kereskedőről tudunk csupán, aki könyvek közvetítésével is foglalkozott, de ők is alapvetően a polgári közönséget célozták meg tevékenységükkel); a külföldi (főként bécsi, délnémetországi és észak-italiai) könyvkiadók ügynökei, ha megkísérelték is rendszeres kapcsolat kiépítését a magyarországi főúri családokkal, igyekeztek a saját kiadói környezetükben megjelent könyveket eladni, s nem volt tényleges konkurrenciájuk; az egyes családok költségén Európában tanuló alumnusok mint a családi bibliotéka gyarapítói jól működtek ugyan, ízlésük, tanulmányaik, s így olvasmányműveltségük jellege azonban óhatatlanul is éreztette hatását a patrónus könyvtárán.

Az eddig említett okok azonban arra nézve, hogy egy magyarországi főnemes nem pusztán a saját kedvtelésére alakította könyvgyűjteményét, eltörpülnek amellet, hogy az egyes családok úgy alakították ki udvaraikat - ha nem is valamely korabeli udvar-teória alapján, de mindenképpen tudatosan -, hogy a felvállalt egyházszervező, iskola-, illetve alumnium-fenntartó szerepet a könyvtár, az udvar környezetében élő tudósok, tanárok, lelkészek, diákok számára részlegesen nyilvánossá tett könyvtár az említett célok teljesíthetőségét segítse. Szükség is volt erre, hiszen a királyi udvar helyett a művelődés szervezésében tudatosan szerepet vállaló famíliák (Magyarországon Mohács után, Erdélyben a fejedelmi udvar, s gyűjtemények elpusztítását követően) e szerep vállalására rá is kényszerültek. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nagyobb főúri udvarok könyvtárainak anyaga tartalmilag ne lenne eltérő, illetve azt, hogy a könyvgyűjteményt alapító, fenntartó főnemes ízlését teljességgel mellőzték volna. A 16-17. században azonban nem is tudunk olyan magánkönyvtárat említeni, amely a 18. században már általánossá váló reprezentatív funkciót kapott volna egy-egy udvarházban, kastélyban. Még akkor sem, ha tudunk példákat arra, hogy a könyvtárteremnek szép, egységes stílusú bútorzata volt, a könyveket egységes stílusban kötötték, s valamennyit super ex libris-szel is jelölték, egy-egy könyvtárrendezés alkalmával már szakembert alkalmaztak, s a gyűjteményen belül kialakított tartalmi egységek (szakrend) mellett már - magánkönyvtárban is! - tudunk raktári jelzetekről, illetve „állomány-katalógus”-ról. Ezekről a kérdésekről azonban részletesebben az utolsó fejezetben írunk.

Természetesnek mondható, hogy e főúri könyvtárak kialakulásának, működésének történetéről csak levéltári források, elbeszélő történeti munkák tájékoztatnak bennünket. Sajnálatos módon azonban a gyűjtemények könyvanyagáról is nagyjából csak a korban összeállított jegyzékek, néha katalógusok alapján alkothatunk képet. A fennmaradt könyvanyag töredékessége ellenére is szolgál tanulságokkal. A possessorbejegyzések alapján rekonstruált könyvtár biztos információkat ad arról, hogy mely városok mely kiadóitól származtak a könyvek, a főúri tulajdonos előtt kié volt a kötet, s milyen úton került hozzá. Tudjuk belőlük, hogy a tulajdonos a possessorbejegyzés mellett használt-e ex librist, super ex librist, illetve a margójegyzetek tájékoztatnak olvasási szokásairól is.

Ha sorra vesszük azokat a 16-17. századi magyarországi főúri könyvtárakat, amelyeknek tartalmi összetételét és kialakulásuk történetét is ismerjük, szinte magától értetődően látjuk igazoltnak eddigi állításainkat.

A sort mindenképpen a németújvári *Batthyány-könyvtárral*, a Batthyány család három generációja könyves kultúrájára vonatkozó dokumentumokkal kell kezdenünk. Batthyány Boldizsár kortársai közt egyedülálló módon a francia orientációjú olvasmányízlést követte. Ő maga is élt rövid ideig Franciaországban, s a latin, a német és az olasz mellett franciául is beszélt, olvasott. Családjának első protestáns tagja volt, s ez a tény külön feladatokat is jelentett számára. Iskolát alapított Németújváron, s támogatta a birtokain működő lelkészeket. Teljes könyvtáráról nem ismerünk katalógust, fennmaradt azonban néhány számla, amely felsorolja a vásárolt könyveket. Ugyanakkor közel félszáz azoknak a könyveknek a száma, amelyek a mai napig is kézbe vehetőek bibliotékájából. Az általa gyűjtött könyvtár tartalmi összetételét tekintve túlmutat személyes érdeklődésén. A történelmi anyag, különösen a kortárs európai történelem, ezen belül a franciaországi vallásháborúk irodalma minden bizonnyal az ő saját szerzeménye, és biztos, hogy a 16. században nem gyakori (ráadásul francia nyelvű) szépirodalom sem valamelyik familiárisa kívánságára kerülhetett Németújvárra. Ugyancsak Boldizsár beszerzésének tekinthető a történetfilozófiai, illetve politikaelméleti könyvek egy csoportja, amelyek közül kiemelendő Jean Bodin *La république* (A köztársaság) című munkája. Nagy érdeklődéssel lapoznánk végig ezeket a köteteket, ha fennmaradtak volna. Sajnos azonban Batthyány Boldizsár bejegyzéssel csak azok a kötetek hozzáférhetőek (csak ezek maradtak fenn?), amelyek a főúrtól a németújvári evangélikus iskolába kerültek, s onnan unokája, Batthyány Ádám katolikussá válása után a helyi ferences kolostorba. A gazdag középkori kéziratanyag, korai nyomtatványok, de főként protestáns teológiai munkák tanulmányozása több következtetést enged meg Batthyány Boldizsár könyvgyűjtési szokásait illetően.

Feltűnő, hogy ezeket a könyveket - tehát az iskolába került teológiai anyagot - ő maga nagy valószínűséggel nem olvasta, legalábbis nem úgy, hogy az olvasás feljegyzésre érdemes indulatokat kavart volna benne. A középkori kódexek nem viselik keze nyomát, csupán possessorbejegyzését, a korai esztergomi breviáriumokból több példánya is volt, s mindegyikben szerepel autográf bejegyzése. A kortárs kiadású retorikai, filozófia művekben tett ugyan egy-egy javítást, ha valamely szót az első fejezetekben hibásan nyomtattak, de egyébként - s főként igaz ez a teológiai könyvekre - a kötetek nem tűnnek agyonforgatottnak. Azután, hogy bekerültek a ferences rendházba, ezen nincs mit csodálkozni, de sem a Batthyány család (Boldizsár és Ferenc), sem az evangélikus iskola tanárai, az udvar környékén élt lelkészek nem hagytak írott emléket arról, hogy olvasták volna azokat.

Számunkra ez azt is jelenti, hogy Batthyány Boldizsár a bibliofil ember buzgalmával megőrizte a környezetében található könyveket, talán a helyi, közben megszűnt ágostonos kolostor könyvtárának darabjait is; de a legtöbb könyvét vásárolta. Egyrészt saját ízlése, kedvtelése szerint, utazásai során, majd André Wechel Majna Frankfurtba menekült párizsi hugenotta

nyomdász és kiadó örököseitől (Jean Aubry), a bécsi Erhardt Hillertől az ő ajánlatukra, s természetesen humanista udvartartásának, illetve evangélikus környezete műveltebb tagjainak javaslatára. Rokonaival, az udvarukat Ozalyban tartó Zrínyiekkal szoros kapcsolatban volt, akiknek tisztartói gyakorta jártak Velencébe vásárolni, onnan könyveket is hozattak maguknak, ezekből ajánlottak olvasásra Batthyány Boldizsárnak is.

A fennmaradt kötetek (s ez már „representatív mintá”-nak is tekinthető) bizonyága szerint Boldizsár kiadói kötésben vásárolt, s nem alkalmazott külön könyvkötőt. A könyvekbe beírta nevét akkor is, ha láthatólag ki sem nyitotta azután. Ex libriséről nem tudunk, könyvtáráról kortárs katalógus nem maradt ránk.

Fia és unokája szoros kapcsolatot tartott a magyarországi szellemi élet képviselőivel, figyeltek a hazai nyomdászati termékekre is. 1651-1656 közt írott könyvtárkatalógusuk számos hungarikum-tételt tartalmaz. Sajnos Ferenc és Ádám könyveiről csak az említett katalógust ismerjük, s azt a levelezést, amelyet Ádám folytatott az általa patronált könyvek kiadása kapcsán. Természetesnek tartható, hogy a katolikussá lett Ádám vagy tanácsadói a könyvtár katolikus arculatának formálására is gondot fordítottak.

Illésházy István (1540-1609) Lengyelországba emigrálása után a trencsényi várban lefoglalt javaival együtt 87 könyvet inventáltak (1603). Elsőként a könyvanyag nyelvi összetettsége tűnik fel a jegyzék olvasójának. A főúr magyar és latin nyelven kívül olvasott németül és csehül is. Figyelemmel is volt a szomszéd országokban történetekre. A történeti művek mellett a könyvanyag dominanciája azonban a protestáns teológia, ezen belül is a lutheri ortodoxia képviselői vannak túlsúlyban. Az emigrációban Epikurosz olvasásában vigaszt lelő arisztokrata - ismerve gazdagságát - minden bizonnyal több várban tartott maga körül könyvtárat.

A *Thurzó család* a 15-16. század fordulóján élte virágkorát. A korszak jelentős egyházi méltóságait töltötték be a család tagjai (az olmuői vagy a boroszlói püspöki széket), kapcsolatot tartva olyan neves humanistákkal, mint Desiderius Erasmus vagy Joachimus Vadianus. Augsburgi házukban Thurzó Szaniszló (1531-1586) könyveit 1586-ban inventálták. A 111 kötet színvonalas humanista könyvtárat mutat: antik auktorok, 15. századi neves humanisták munkái.

Thurzó György (1567-1616) nádor nem túl gyakran forgathatta könyvtárának egyes darabjait. Igaz, az evangélikus nádor politikai tevékenysége mellett legfontosabbnak a felvidéki evangélikus egyház szervezését, az iskolaalapításokat és a diákok külföldre küldését tartotta. Könyvtára is e céljai elérésében segítette.

A biccsei gyűjteményt 1610-1611-ben Samuel Hamel titkár rendezte, ez alkalommal új könyvtárterem rendeztetett be, s elkészült a szerzői és a formátum szerinti katalógus is. Az amúgy nem díszes kötés supralibrosa: „C G T R H P 1611” (Comes Georgius Thurzó Regni Hungariae Palatinus 1611 - Thurzó György gróf, a Magyar Királyság nádora).

Az ország nádorától elsősorban politikai, történeti és jogi olvasottság lenne elvárható. Nem állítható, hogy a biccsei könyvtár szegény volt e szempontból, de a könyvanyag parádésnak mégsem e szakterületek irodalmának, hanem a 16-17. századforduló németországi evangélikus teológiai vitáinak megléte miatt mondható. A 16. századi protestáns teológia elsősorban egyházszervezési oldalról érdekelte a főurat, s valóban meg is tett mindent egyházáért. Fia, Imre, a wittenbergi egyetem rektora nagyon fiatalon meghalt, s Thurzó György örökös nélkül követte. A könyvtárat nem tudták egyben tartani, bár Pázmány Péter szeretne volna megszerezni a jezsuita egyetem számára. Ma körülbelül 60 fennmaradt kötetről tudunk - ezek főleg teológiai munkák -, amelyek azonban nem árulkodnak a nádor gyakori olvasásáról.

Istvánffy Miklós (1538-1615) történetírónak a fennmaradt kötetek tanúsága szerint jelentős szakkönyvtára lehetett Vinica és Pankovec falvakban lévő udvarházaiban. A könyvtár leányágon öröklődött, majd szétszóródott. A soproni jezsuita rendháznak Draskovich György (1599-1650) győri püspök adományozott a könyvekből (anyja Istvánffy lánya, Éva volt). Kéziratgyűjteményének darabjai (egységesen bőrbe kötött folio kötetek) a készülő magyar történeti munka forrásanyagát szolgáltatták. Ezeket az iratokat Istvánffy gyűjtötte, másolta illetve másoltatta. Amikor Szuhay István váci püspökkel Rudolf császár biztosaként Erdélyben jártak (1598), több olyan kéziratot magával vitt, amelyek az ő gyűjtőszenvedélye nélkül nem maradtak volna fenn. Így Baranyai Decsi Jánosnak (1560-1601) egy török elleni háborúra buzdító beszéde és az első magyarországi ars historica, amelyben Szamosközy István (1565 k.-1612) Antonio Bonfini és Giovanni Michaele Bruto történetírói módszerét hasonlítja össze.

A nyugat-magyarországi Batthyányakkal rokon *Zrínyi család* megmaradt katolikusnak. Batthyány Ferenc kortársa, Zrínyi György idején az ozalyi könyvtár 200 kötetes volt, de nem maradt ránk a könyvek jegyzéke. Zrínyi Miklós könyveinek bejegyzéseiből tudjuk, hogy apja, ha egy-egy könyveket hagyatékozó tisztartója meghalt, a kis gyűjteményt igyekezett megvenni az özvegytől, vagy örököstől. Ezek közül Jóna István nevét, és az özvegytől vásárolt 15 könyvét ismerjük.

A két fiú, Péter és Miklós külön-külön könyvtárat alapított. Péter (1621-1671) Ozalyban maradt, s a kivégzése után konfiskált javak közt említett könyvek azt jelzik, hogy a horvát költő olvasott, történelemben és jogban jártas ember volt. Sokkal érdekesebb a magyar költő, Miklós csáktornyai könyvgyűjteménye, a *Bibliotheca Zriniana*. Tartalmi összetétele nem tipikus a kortárs nemesek közt, de ez a tény csak növeli jelentőségét.

A könyvanyag kétharmada Zágrábban ma is kézbe vehető, s rögtön le kell szögezni: Zrínyi Miklós (1620-1664) aktív használója volt könyvtárának. Szinte valamennyi könyvét végigjegyzetelte, aláhúzta, összefirkálta. Kétfajta ex librise is volt, saját arcképei (1646-ból és 1652-ből) a jelmonddal: „Sors bona nihil aliud”.

Zrínyi Miklós legszívesebben olaszul olvasott. Ezért számos nem olasz szerző munkája is, ha létezett olasz fordítása, e nyelven volt meg könyvtárában. A könyvanyag nagyon friss volt, a nagyobb gyűjtést személyesen kezdte el 1636. évi itáliai útja során. Azután főként tisztartói révén és elsősorban a velencei piacról vásárolt, de még halála után is volt nála kölcsönként könyv Thurzó Györgytől, Mikulich Sándortól, Istvánffy Miklóstól.

Miért mondtuk, hogy ez a könyvtár nem tipikus 17. századi nemesi gyűjtemény? Azért, mert a tematikailag legmarkánsabb három rétege közül egyik sem gyakori más főnemesi bibliotékákban. Legelőször is kiemelendő az a csaknem naprakész tájékozottság, ami az itáliai szépirodalom ismeretét jellemezte. Politikaelméleti olvasottsága is szokatlannak minősíthető egy olyan régióban, ahol a politikai műveltséget - bizony a mai napig - keverik a történeti műveltséggel. Történeti olvasottsága csaknem valamennyi magyar nemesnek volt. Zrínyi e téren a francia államelméleti és politikai szakirodalmat ismerte igazán mélyen, igaz, nagyjából olasz fordításban, illetőleg a Guicciardini-iskola által közvetítetten. A harmadik rétege a költő, hadvezér erudíciójának a hadtudomány, ismét főként olasz nyelven; de e szakterületen a színvonalas német szerzők művei is ott sorakoztak könyves szekrényében.

Hasonlóan Batthyány Boldizsárhoz, Zrínyi sem fordított különösebb gondot könyvei kötetésére. Kiadói kötésben vásárolt, illetve ha másodkézből vett, a kötés adott volt. A könyveket nagyság szerint rendezve tartotta, formátumonként numerus currens jelöléssel. Ezt a rendet egy 11 tematikus csoportot kijelölő szakrendi felállítás váltotta fel 1662-ben.

Zrínyi Miklós tehát maga válogatta össze könyvtárát, olyan könyveket szerzett be, amelyek azokon a területeken segítettek neki, ahol maga is alkotott: irodalomban, politikában, hadvezetésben.

Majthényi György báró (†1647 körül) érsekújvári kapitány 102 könyvét 1647-ben írták össze, feltehetően *Érsekújvárban*. A könyvtár elsősorban katolikus teológiát, főleg ferences szerzők munkáit őrizte, számos szerkönyv és olasz nyelvű beszédgyűjtemény társaságában. Minden bizonnyal igaz Odescalchi Artúrnak a jegyzék kapcsán tett megjegyzése, hogy a könyvek *Majthényi László szerémi püspök* hagyatékából származhattak, s nem a katonáskodó báró olvasmányait dokumentálják.

Révay Ferenc (†1651) hagyatékát halála évében írták össze. A királyi tanácsos báró *szklabinjai* kastélyában 313 könyvet találtak. A könyvtár láthatóan módszeres gyűjtés eredménye. Antik auktorok, az egyházatyák kiadásának sorozatai mellett gazdag humanista és későhumanista könyvanyagot őrzött. Vallásilag a könyvanyag vegyes. A kevés lutheránus teológiai mű mellett sok a katolikus munka. Justus Lipsius és Melanchthon írásai akár a nagybácsi Révay Péteré (1568-1622), a Szent Korona históriájának megírójái is lehetnek, aki élete végéig evangélikus maradt. A család következő generációja rekatolizált.

A *Berényi család* Nógrád megyében lévő *karancsberényi* udvarházának két összeírását is ismerjük. 1650-ben báró Berényi György (1601-1677) 170 könyvét saját kezűleg katalogizálta: teológiai, történelmi, filozófiai, orvostudományi és jogi tematikus egységeket alakítva ki. A teológiai anyag lutheránus többsége mellett helyet kaptak a könyvtárban a magyarországi hitvita-irodalom egyes darabjai is, felekezetre való tekintet nélkül. A történelmi munkák többsége antik auktor, vagy 15-16. századi szerző munkája, de néhány kortárs historikus is szerepel a katalógusban. A báró *temetvényi* várában ugyanebben az évben 9 iskolai könyvet írtak össze.

Berényi III. György (†1690 körül) könyvtárának szerzők szerinti alfabetikus jegyzékét 1690-ben állították össze. Ekkor 214 könyvből állt a gyűjtemény, de az 1650-es katalógusban szereplő munkáknak csak kis hányada szerepel ez utóbbiban is. A család közben katolizálhatott, legalábbis a könyvanyagból eltűntek a protestáns szerzők, és feltűnően sok a jezsuita munka. Nem állítható ugyanakkor, hogy teológiai művekben gazdag könyvtár lett volna. Több a történelmi munka, az antikvitástól a 17. századig, a különféle filológiai kézikönyv, orvosi és jogi szakmunka. Egyértelműen világibb képet mutat ez a bibliotéka, mint amilyen 1650-ben volt.

A 17. század közepének egyik legnagyobb könyvtáráról, a sárospataki *Rákóczi-könyvtár*ról akkor készült katalógus, amikor a fia halálát is megért özvegy, Lórántffy Zsuzsanna azt a sárospataki könyvtárnak ajándékozta.

Az öreg Rákóczi Zsigmond (1544-1608) családja mindkét ágának tagjai aktív patrónusi tevékenységet fejtettek ki, úgy a katolikus vonal: Pál (1595-1636), s ennek fia László (1633-1664), mint a református: a két Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond (1622-1652). Patakon kívül könyvtáruk volt Makovicán, Regécen is, jóllehet I. Rákóczi György (1593-1648) igyekezett Sárospatakon egyesíteni a család gyűjteményeit. Az a bibliotéka, amely 1660 körül keletkezett, s ránk csak töredékében maradt katalógusban áll előttünk, nem jellemezhető olyan egyszerűen, mint az eddigi példák. Anyagában azoknál lényegesen összetettebb, s ez nem véletlen. Ez a könyvtár több kisebb gyűjteményt egyesít, s bekerült a család katolikus ágának könyvanyaga (vagy annak egy része) is. A fejedelem hallatlanul nagy alumnumot tartott. A hálás alumnusok a patrónusnak mindig ajándékoztak könyveket azon kötetek mellett,

amelyeket a főúr megrendelésére (és költségén) vásároltak. Ezek a diákok pedig legtöbbször Németalföldön, vagy Németországban jártak.

A könyvanyag tematikus sokféleségében a legjobb pataki iskolai hagyományok továbbélését lehet látni, azét a hagyományét, amely főként a más protestáns egyházakra nyitottan, azokkal vitatkozva akart mindig nevelni. Ezért erős a kálvinista teológián belül a heidelbergi jelenlét, az evangélikus teológián belül Philipp Melanchthon és tanítványai, illetve a németalföldi egyetemek nem túl ortodox áramlatainak képviselői.

Szellemi nyitottságra s érdeklődésre vall az utazási irodalom, a felfedezett új világ leírása és metszetekkel történő bemutatása. Különösen fontos jelenség ez egy olyan családnál, amelynek tagjai gyakorlatilag sohasem utaztak.

A kortársak is tudták, hogy a Rákóczi család sokat tesz a magyarországi kultúra felvirágoztatásáért. A könyvtár katalógusában is szembetűnő a nagyszámú hazai nyomtatvány, többségükben a család valamelyik tagjának ajánlva. Ajánlások, utazó diákok, diplomaták és kereskedők: ez volt a pataki könyvtár szerzeményezési taktikája. A ma is meglévő 42 olyan kötet, amelybe a család tagjai beírtak valamit, I. Rákóczi György bejegyzéseit tartalmazza általában, annak ellenére, hogy a szakirodalom igazán tehetségesnek, olvasottnak I. Rákóczi György kisebbik fiát, Zsigmondot tartja.

A könyvek, az eddig említett példákhoz hasonlóan, dísztelenek, kötetésük nem közvetlenül a család számára történt. Bejegyzéseik esetenként kitérnek a beszerzés módjára, illetve I. Rákóczi György jelmondatára: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei” („Nem azé aki akarja, se nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené” Pál apostol, Róm. 9,16).

A fejedelem különösen nagy gondot fordított a pataki bibliotéka gyarapítására. Az erdélyi és partiumi nyomdák termékeinek megszerzése mellett számos könyvet hozatott alumnusaival, illetve megvette elhunyt orvosának, Csanaki Máténak (1595-1636) hagyatékát is. Könyvtárát a pataki első pap, Tolnai István felügyelte, jelezte, mikor vásárolnak duplumot, felhívta a fejedelem figyelmét megjelölt érdekes munkákra. Szerepköre többnek, tartalmasabbnak tűnik, mint Samuel Hamelé Biccén a Thurzó-könyvtár rendezésénél, vagy mint azé az általunk nem ismert személyé, aki Zrínyi Miklós könyvtárának tematikus rendjét kialakította, katalógusát összeállította. Könyvtárost azonban a 16-17. századi Magyarországról, olyat, aki ebből a munkájából élt volna, nem ismerünk. A 17. század végén Esterházy Pál is csak Sebastian Ferdinand Dobnert alkalmazta a könyvtár rendezésére, aki egyébként a család historikusa volt.

A magyar művelődéstörténet szép fejezete lenne, ha a *Nádasdy család* 16. századi *sárvári* udvari könyvtárának katalógusa előkerülne. Sajnos, meg kell azonban elégednünk néhány olyan adattal, amelyek a rendszeres könyvvásárlásra utalnak. A sárvár-újszigeti nyomda működésének támogatása a könyves kultúra megbecsülését jelzi, csakúgy, mint az egyik tisztartó, Perneszy György kis gyűjteménye is. Tudjuk hogy a család *lékai* kastélyában is volt könyvtár a 16. században, ám ennek leírását sem ismerjük.

Megfelelő számú dokumentum híján a *pottendorffi* Nádasdy-könyvtár egészéről sem alkotunk képet. Az 1671-ben kivégzett Nádasdy Ferenc (1625-1671) országbíró képgyűjteménye azonban a meglévő, a bibliotékára vonatkozó adatokkal együtt feljogosíthat bennünket, hogy megkockáztassuk azt a feltevést, miszerint Nádasdy Ferenc már olyan könyvtárat gyűjtött maga köré, amely nagyobb részével a műveltséget gazdagíthatta, s nem valamely országos vagy helyi kultúrpolitikai szerepvállalás céljainak szolgálatára válogatták össze. A főúr és közvetlen környezete bizonyos könyvek meglétét illendőségből is szükségesnek tartotta, másrészt felismerték azt is, hogy a könyv értéket képvisel. Nem akarjuk azt mondani, hogy Nádasdy Ferenc a könyvtárat a kincsképzés eszközeként tartotta volna, hiszen ez a jelenség

Magyarországon csak a 18. század közepe táján kezdődött. Biztosan mondható viszont, hogy a könyvek jelentős része nem a saját politikai céljait, politikusi, vagy éppen birtokai gazdálkodását átlátni szándékozó ismereteit gazdagítandó volt a könyvtárban, s nem is a historikus Nádasdy szakkönyvtára volt. A fennmaradt másfélszáz kötet már gondosabb kötésben vehető kézbe, s éppen ezeket a műveket Nádasdy nem forgathatta sűrűn.

A fennmaradt vagyonekbezási jegyzőkönyvekből előkerült jegyzékek alapján az Österreichische Nationalbibliothek polcairól kikért könyvek biztosan nem az egész gyűjteményt jelentik, hiszen ezek tartalmilag nem képeznek zárt egységet, s arra sem elegendők, hogy ezek alapján például csak a *Mausoleum* összeállítható lett volna. Magának a jegyzéknek egyes részei is így kezdődnek: „Ex classe...”, majd a szak neve következik. Ha nem tévedünk, az 1672-es pottendorffi összeírás, amely csupán az elvitt könyveket sorolja fel, tükrözi a könyvtár eredeti szakrendjének. Nádasdy tehát rendszerezett könyvtárat tartott, jóllehet a kialakított könyvkánon meglehetősen hagyományos, elavult, a középkoréhoz hasonló volt (biblia, szentatyák, beszédgyűjtemények, hitviták, humanisták, teologia speculativa, jog, orvosi művek, filozófia-politika-matematika együtt, világi történelem, egyháztörténet). Nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy ezt a rendet maga Nádasdy alakította volna ki.

A kegyvesztett család következő generációja a 18. század elejére *Nádaslady*-ban alapított új könyvtárat, amelynek 1722. évi katalógusáról tudunk, de még nem sikerült megtalálni.

Esterházy Pálnak (1635-1713) több könyvtára is volt, a legjelentősebbek Kismartonban illetve Fraknón. Katalógus ez utóbbiról maradt ránk a 18. század legelejéről. Az a tendencia, amit már Nádasdy Ferenc kapcsán jeleztünk, a *fraknoi Esterházy-könyvtár* kapcsán erősödni látszik. Ez a könyvtár a zeneszerző barokk főúr könyvtára ugyan, de már közel sem az a funkcionális, szűk anyagi bázisból, szűkös kínálatú piacról beszerzett gyűjtemény, s nem is a főúr alumnusai által összehordott udvari könyvtár. Egyértelműen látszik például, hogy ha Esterházy az egyik kastélyhoz szökőutat akart építtetni, akkor részben neki megmutatandó, részben az építést irányító mesternek szakkönyvként megvettek 20-30 hidrográfiai művet. Mert volt rá pénz, volt megfelelő ember, aki kiválassza a könyveket, s el is érték az európai könyvpiacra.

Nem mehetünk el szó nélkül a fraknoi könyvtár szakrendje mellett sem (a könyvkánon vizsgálatok a szakok sorrendje is fontos szempont!): jog, orvosi munkák, politika-történelem együtt, hadtudomány-geometria, állattan, botanika (külön!), „Canonici” (főleg dekrétumok), „diversi antiqui oratores”, asztrológia-matematika-kémia, geográfia, topográfia (külön!). Ha ehhez hozzávesszük Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzését a geográfiai és hidrográfiai könyvekről (ezek már nem Fraknón voltak, ahol a geográfia szakot mindössze 10 könyv képviselte), akkor az összesen mintegy 650 könyv azt jelzi, hogy Esterházy erudíciója hallatlanul modern volt, nyelvileg és tartalmilag egyaránt. Ne feledjük el, hogy erre az időre esik a francia nyelv általános divattá válása nemesi körökben. Míg Batthyány Boldizsár francia nyelvismerete a nem túl gyakori olasz és a természetes latin, német mellett még kuriózum-számba ment, Esterházy korában a művelt főúrnál ez már természetesnek mondható Magyarországon is.

A *kismartoni* gyűjtemény anyagáról nem ismerünk katalógust. Francesco Orsolininek, a kastély plébánosának könyveit a herceg a saját gyűjteménye számára megszerezte, s ennek a 91 könyvnek az összeírását ismerjük (1700). Esterházy halála után a kismartoni ferencesek örökölték a könyvtárat.

II. Rákóczi Ferenc könyvtára nem tekinthető 17. századinak, ezért csak megemlítjük, hogy míg a vöröskői kis könyvtár hagyományosan a magyar politizáló nemes jogi és történeti olvasmányait jelzi (100 kötet), addig a halála után Rodostóban összeírt könyvtár a *Confessiones*

írójának modern gyűjteménye, amelynek fő erőssége éppen a francia meditációs irodalom, illetve szinte valamennyi szakterület elméleti anyaga.

Az 1658-as tatárdúlás után az erdélyi fejedelmi központ s a fejedelmi könyvtár nem tudott újjáépülni. Az erdélyi arisztokrácia is kialakította azt az udvar-láncolatot, amely már alkalmas volt a központját veszített művelődési élet szervezésére. A 17. század második felének erdélyi főúri könyvtáiról fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a gyűjtemények egyrészt a tulajdonos személyes érdeklődését elégítették ki, napi tevékenységéhez voltak szükségesek, másrészt az udvartartás tagjainak munkáját segítették.

A történetíró *Bethlenek (János, Farkas, Elek)* történeti szakkönyvtárat tartottak (ezekről a könyveikről vannak feljegyzéseink), a Teleki család - amely Gernyeszegen alakította ki központi udvartartását - pedig több generáción keresztül az erdélyi református diákság fő patrónusa lett. A *Teleki-könyvtár* ennek megfelelően alapvetően teológiai, egyházszerző, hitvitázó arculatú gyűjtemény volt. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Erdélyben - s ezt a könyvjegyzékek jól mutatják - a hazai nyomdatermékeket nagyobb arányban, többet forgatták, mint Magyarországon: az említett családok bibliotékái, de az Apafiak radnóti vagy fogarasi könyvtárai is jelentős mértékben magyar gyűjtemények voltak. Nem is beszélve a 18. század közepétől elterjedt asszonykönyvtárak anyagáról (Bethlen Kata, Rhédei Zsuzsánna, Bethlen Zsuzsánna stb.).

I. Apafi Mihály gyűjteményei, a fogarasi és radnóti *Apafi-könyvtár* még igen, de II. Apafi Mihály könyvtára már nem erdélyi gyűjtemény. Az Erdélyben alapított könyvtárak közül talán *Bánffy Dénes* kolozsvári bibliotékája mutatja azt a változást, amelyet már Nádasdy Ferenc kapcsán jeleztünk (ahhoz képest 60 évvel később).

Az erdélyi (és főleg a protestáns erdélyi) főúri udvarok rákényszerültek, hogy szűkösebb anyagi erejükkel többet vállaljanak közvetlen környezetük olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs magyarországiak; udvar-funkciójuk a 16-17. századi értelemben tovább megmaradt.

Azzal a megjegyzéssel, hogy a magyarországi arisztokrácia könyvgyűjtési szokásainak változásáról írt fejezetben további könyvtárakat is bemutatunk, az eddigeket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ha nem számítjuk az európai uralkodók, választófejedelmek nagy könyvtárait, a magyarországi főnemesség olvasmányműveltsége, könyvkultúrája nem marad el a kortárs európai nemességétől. Jellegében, az erudíció tartalmi oldaláról nézve természetesen mutatkoznak különbségek, s ha egy nyugat-európai nemes speciális érdeklődését szakkönyvtár létesítésével kívánta kielégíteni (legyen az politikaelmélet vagy éppen az Újvilág leírásai), nem okozott számára nehézséget a könyvek megtalálása. A magyarországi könyves kultúrának nem volt infrastruktúrája, s a könyvtárak alapítói, tulajdonosai a korai újkorban középkori könyv-beszerzési módszerekre kényszerültek. A magyarországi főnemes könyvtára ezért is volt tartalmilag heterogénebb, sokféle könyvet vásárolt a tulajdonosa úgy, hogy a könyv kiválasztásához nem voltak segédeszközei.

Köznemesi könyvtárak

A magyarországi köznemesség olvasmányműveltségéről látszólag könnyű képet alkotni, miután 60 olyan könyvjegyzéket is ismerünk, amelyek köznemesi állapotú családok könyvtárait mutatják be. Ha azonban az egyes családok történetével párhuzamosan vizsgáljuk ezeket a dokumentumokat, akkor kiderül, hogy általánosságban nagyon keveset mondhatunk. Próbálkoztunk különbséget találni az egyes vallásfelekezetekhez tartozó családok, vagy a

Kárpát-medence egyes tájegységein élők olvasottságában, de igazából lényeges eltéréseket ezekben az átlagosnak mondható, az 50 könyvet el nem érő gyűjteményekben nem találtunk. Az erdélyiek talán kevesebb könyvet birtokoltak, de ez nem csoda, hiszen az erdélyi köznemes anyagilag kevésbé volt tehető, mint mondjuk egy kisalföldi kortársa. Ilyen például *Rétyi Zsigmond* (élt 1665 körül), aki fiát Nagyenyeden taníttatta, vagy *Korda Zsigmond* (†1670 körül), igaz hogy csupán iskolai könyveiket ismerjük. Konfesszionális hovatartozásuktól függetlenül a köznemesség főként históriákat olvasott, s igyekezett jogilag is tájékozódni. Vallásuktól függően a bibliákban, a napi vallásgyakorlat könyveiben, a beszédgyűjtemények szerzőiben természetesen van eltérés, s ugyanígy az iskolai könyvekben is, aszerint, hogy ki, hol tanult. *Vargyasi Dániel Lőrincnek* (†1721 körül) ugyancsak iskolai könyveiről maradtak ránk feljegyzések (1674: 44 tétel).

A köznemességből az értelmiség soraiba igyekvő gazdatisztek olvasottsága ugyan nem a szakmájukra jellemző, de a korban modernnek számított. Így *Perneszi György* (†1560) sárvári, vagy *Jóna István* (†1633 után) csáktornyai tisztartók kiemelhetők a köznemesek csoportjából. A diplomáciai szolgálatban lévők sem tekinthetők átlagos iskolázottságúaknak, így nem meglepő *Dávid János* konstantinápolyi megbízott könyvtárának (44 kötet) világias és interkonfesszionális jellege (1670), vagy *Rozsnyai Dávid* (1641-1718) török tolmács 15 ismert könyvének nyelvi gazdagsága. Ugyanezt mondhatjuk a főpapi stallumot szerzetek gyűjteményeiről is (például *Himmelreich György* pannonthalmi kormányzóapát, 1628), hiszen az ismert könyvjegyzékek már a képzett főpap erudícióját mutatják, s nem a köznemesét.

Külön kell jellemezni azokat a könyvtárakat, amelyek a vagyonos köznemesi családok tulajdonában voltak.

Forgách Imre (†1599) a család lutheránus generációjának tagja volt. 1588-ban könyvtárából 171 kötetet a trencsényi evangélikus iskolának adományozott. Valószínű, hogy nem minden könyvét adta ezen alkalommal az intézménynek, mert az anyag nagyon jól válogatottnak tűnik. Az iskolai antik auktorok tudós kiadásai, az evangélikus vallású humanisták művei közül is az összefoglaló kézikönyvek szerepelnek a jegyzékben.

A már katolikus *Forgách Zsigmond Ádám* (†1645) és felesége, *Batthyány Borbála* (†1680) 113 könyvét az özvegy halála után írták össze a Zemplén megyei *Garany* községben. A könyvanyag láthatóan az összeírás idejéhez képest régi, Forgách életéből való. Az antik auktorok, humanista írások és történeti munkák mellett a katolikus teológia, főként jezsuita szerzők munkái dominálnak. A *szalánci* várban lévő könyvtárat röviddel Forgách halála után, 1652-ben inventálták. Az ott talált könyvek összetétele sok szempontból eltér a garanyi bibliotékáétól. Feltűnően sok a magyarországi nyomtatvány, noha főleg latin nyelvűek. A néhány német kegyességi munka mellett elég sok az antik auktor illetve kézikönyv, főleg szótárak. Forgách Zsigmond Ádám példáján láthatjuk, hogy nemességünk olvasottságát egyetlen udvarházuk összeírása alapján nem lehet megítélni.

Makovica várának 1645. évi inventáriumában fennmaradt egy 155 tételes könyvjegyzék. A szakemberek közül többen arra gondoltak, hogy I. Rákóczi György könyveinek jegyzéke, hiszen a vár az övé volt. A jegyzék egyes tételei azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy a család egyik familiárisának, *Máriássy Ferencnek* (1597-1649) a könyveit sorolja fel a dokumentum. Alapvetően történeti könyvtár, de az iskolai antik auktorok és a kortárs magyarországi hitviták irodalma is számottevően jelen van. A latin és cseh nyelvű munkák mellett sok a magyar nyelvű kiadvány és a kézirat. Ez utóbbiak *Máriássy Ferencnek* és apjának feljegyzései, naplója, és az általuk összeszedett, részben levéltári, részben (a mai értelemben vett) kéziratári anyag, vagyis valakinek a manuscriptuma, s nem valamely intézményből

kikerült irat. A magyarországi kiadványok szempontjából talán ez a leggazdagabb köznemesi gyűjtemény, amelyről információink vannak.

Zrínyi Miklós kortársa, politikai riválisa volt *Mikulich Sándor* horvátországi nemes. Belec várában lévő 1800 kötetes könyvtárának csupán mintegy 100 tételét ismerjük jegyzékszerűen (1657). Ez nem túl friss historikus anyag. Elképzelhetően családi gyűjteményről, generációs könyvtárról van szó. Sajnos, a könyvek beszerzésére vonatkozóan hallgatnak forrásaink, feltűnő viszont, hogy Zrínyi Miklós időnként kölcsönként könyvet a beleczi várúrtól.

Serédi Benedek somlyai főkapitány kolozsvári házában lévő könyvek összeírása (1678: 60 tétel) már jó példa annak a jelenségnek a bemutatására, hogy az erdélyi bibliotékák nyelvi összetétele gyorsabban változik, egyre több bennük a magyar könyv.

Feleslegesnek tartjuk tovább folytatni a köznemesi könyvtárak bemutatását, hiszen azt gondoljuk, amelyik valamilyen kiemelhető jellegzetességet mutat, azt megemlégtettük.

Tudósok könyvtárai

A 16. századi magyarországi magánkönyvtárak közül kiemelkedik négy olyan gyűjtemény, amelyeknek egy magyarországi olvasmánytörténeti tankönyvben történő bemutatása ha nem is vitatható, de több szempontból indokolandó, miért is döntöttünk tárgyalásuk mellett. Olyan tulajdonosokról van ugyanis szó, akik magyar származásúak, de életük nagyobb részét külföldön töltötték, illetve olyanokról, akik nem magyarok, de életük jelentős részében Magyarországon éltek.

Hans Dernschwam (1494-1568) morvaországi születésű német, húsz éves korától haláláig Magyarországon, a Felvidéken és Erdélyben élt és dolgozott mint a Fuggerek itteni faktora. Besztercebányai háza kisebb udvarként funkcionált. Több dokumentum maradt ránk arra vonatkozóan, hogy a környék vezető értelmisége gyakran felkereste a gazdag könyvtáráról ismert házat, kölcsönkértek, s kaptak könyveket.

Dernschwam bécsi és lipcsei egyetemi tanulmányok után itáliai utazáson vett részt (1510-1512). A két humanista egyetemen eltöltött éveket követően tehát kialakult eszményeinek földjére is el tudott jutni. A nem egészen húszéves, de már képzett fiatalember a magyar királyi udvarban élő Hieronymus Balbi (†1530) révén ismerte meg a magyarországi szellemi életet. 1525-től állt a Fugger család alkalmazásában, járta be a Kárpát-medencét, s teljesített diplomáciai küldetést Törökországban. Anyagi lehetőségei, életvitele és tudományos, klasszika-filológiai érdeklődése predesztinálták arra, hogy nagyszámú könyvet gyűjtsön össze házában.

A tulajdonos 1552-ben összeállította könyvtárának katalógusát. Ez a katalógus, eltérően a kortárs címléírasi gyakorlattól, részletezi a kötet tartalmát. Megadja a szerző nevét, a címet, a kiadás helyét, évét, a nyomdász nevét, gyakran a contentát, s mindig jelöli a kolligátumot. Az 1162 kiadványt Hans Dernschwam fia, atyja halála után 1575-ben a Császári Könyvtárnak adta el, s Hugo Blotius (†1608) betagolta a bécsi gyűjteménybe, ahol a könyvek nagyobb része ma is megtalálható.

Zsámboky János (1531-1584) könyvtárát már maga Hugo Blotius katalogizálta 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a könyvhagyatékot a Császári Könyvtár számára. A humanista filológusnak, számos görög és római szerző kiadójának élete végéig dédelgetett terve volt Magyarország történetének megírása, pontosabban Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című művének folytatása. Az ő szöveggondozásában is jelent meg az itáliai humanista munkája először teljes terjedelmében (Basel, 1568, Frobenius). Életének

nagyobb részét Bécsben élte le, könyvtára is ott volt. Családi kapcsolatain kívül azonban a magyarországi főurakkal, a főpapság jeles képviselőivel tartott napi kapcsolatot, gyűjteményének darabjait is kölcsönadta.

Kevés olyan 16. századi magyar értelmiségiről tudunk, aki 32 éves koráig csaknem 20 évet külföldön töltött volna. Tízévesen került bécsi iskolába, majd Wittenbergben folytatta tanulmányait. Tizenhárom évesen találkozott először Philipp Melanchthonnal. 1549-ben Ingolstadtban találjuk, ahol a Cicero-kiadó Veit Amerbach a mestere. Egy év múlva már korrektor Wolf Köpfel nyomdájában Strassburgban, közben Johannes Strum iskolájába jár. 1551-ben Párizsban a Collège de France hallgatójaként Platón fordít, barátságot köt Henri Estienne-nel, a későbbi genfi hugenotta nyomdásszal. Rövid magyarországi tartózkodása (1552 nyara) után Oláh Miklós esztergomi érsek patronátusa alatt négy évig Észak-Itáliában tanul, könyveket, kéziratokat vásárol. Egy év prágai élet után ismét Velence és Padova következik. 1559-től 1575-ig áll kapcsolatban a Fuggerekkel (Jakob Fugger nevelője). Párizs, Lyon és Genova is színtere életének, a kor legnevesebb tudósaival köt barátságot (Charles de l'Ecluse, Jean-Antoine Sarrasin, Stefano Sauli). Padovában házat tart fenn, hogy könyveit elhelyezhesse. 1562-ben Nápolyba indul, sorra látogatja az útjába eső kolostori könyvtárakat és vásárol. 1563-ban tér vissza Bécsbe, Padovában magához véve könyvtárát. Állása nem lévén, Genfbe utazik, majd Antwerpenbe, ahol Christoph Plantin barátja lesz. 1565-ben foglalja el a meghalt Wolfgang Lazius udvari historikus helyét a császári udvarban.

Magyar tulajdonosnak Mátyás Bibliotheca Corvinianája óta nem volt olyan könyvtára, amelynek ekkora híre lett volna. Főként gazdag antik és középkori kéziratgyűjteménye érdekelte a kortársakat. Számos szöveg editio princepsének Zsámboky könyvtárából származó kézirat volt az alapja. Ezeket sokszor kölcsönadta, s gyakran nem kerültek vissza a tulajdonoshoz. A család anyagi gondjai miatt a történetíró már életében elkezdte eladni a könyveket: 1578-ban 530 kéziratot a Császári Könyvtárnak, de a gyűjteményt gyakorlatilag folyamatosan adta el. Halálakor 3327 kötetet számláltak össze s írtak katalógusba. A nagyszámú orvosi és teológiai munka mellett elsősorban a filológiai és a történeti művek tették ki a könyvanyag legjelentősebb részét. A könyvek nyomdahely szerinti vizsgálata már Zsámboky könyvgyűjtési szokásairól ad szemléletes képet.

A humanista tudós igényes könyvvásárló volt. Annak ellenére, hogy gyakorlatilag minden jelentősebb európai nyomdaipari központban megfordult, könyvet ténylegesen csak akkor vett, ha az illető kiadás a humanista tudományosság csúcsteljesítménye volt. Velence, Párizs, Bazel mellett még Lyon és Antwerpen azok a városok, ahonnan jelentősebb számban vásárolt. A kéziratokat is nagy szakértelemmel választotta ki. Ezeket részint filológusként, részint történészként hasznosította. A Zsámboky által kiadott szövegemlékek listája láttán biztosak vagyunk abban, hogy könyvtárának valamennyi kötetét forgatnia kellett ahhoz, hogy ezt a hatalmas munkát elvégezhesse: Aristaenetus Nicaeus, Antonio Bonfini, Marcus Tullius Cicero, Diogenes Laertius, Dioscorides, Eunapius Sardianus, Gregorius Nazianzenus, Haephaestion Alexandrius, Hesychius Milesius, Hippolitus Thebanus, Quintus Horatius Flaccus, Janus Pannonius, Lucianus, Nilus Ancyranus, Nonnus Panopolitanus, Petronius Arbiter, Platón, Titus Maccius Plautus, Johannes Stobaeus, Xenophón, Renatus Vegetius.

Dudith András (1533-1589) élete, szellemi útja az egyházat a tridenti zsinaton képviselő főpaptól az antitrinitarizmussal szimpatizáló, független értelmiségiig önmagában is tanulságos. Tanulmányait Veronában, Padovában folytatta, majd Brüsszel, Párizs és London következett utazásai során (1550-1560). Hazatérve knini, majd csanádi és pécsi püspök lett. A császári udvar diplomatájaként utazott Lengyelországba (1565). 1567-ben kilépett az egyházból, megnősült, Krakkóban majd Boroszlóban élt. Korának tudósaival aktív levelezést folytatott,

véleményére filozófiai, filológiai és teológiai kérdésekben élete végéig kíváncsiak voltak. Amúgy pártot (egyházat) nem választva, tehát elhagyatva élt.

Francia monográfusa, Pierre Costil 1935-ben külön fejezetben foglalta össze az európai hírnevű tudós olvasmányaira vonatkozó addigi ismereteket, s felsorolta az általa ismert, Dudith possessorbejegyzését tartalmazó könyveket, de főleg kéziratokat. A *Dudith-könyvtár* tulajdonosi bejegyzések alapján történt rekonstrukciója ezt a képet lényegesen összetettebbé teszi, hiszen 569 mű leírását adja. A teljes könyvtár történetének csupán epizódjait sikerült felfedni.

Dudith láthatóan - a formátum és a beszerzés alapján elhelyezett, illetve számon tartott - jól rendezett, gazdag könyvtárat alakított ki magának tanulmányai, vándorlásai során - csaknem annyit utazott, mint Zsámboky -, majd paskowi és boroszlói visszavonultságában.

Könyvtárának fejlesztését szellemi érdeklődésének változásai szerint alakította. Nem csupán nyomtatványokat őrzött, hanem szép számmal kéziratokat is. A neki fontos és kedves műveket maga is lemásolta. Ma - tudomásunk szerint - Stockholmban, Rómában, Leidenben, Wolfenbüttelben őriznek autentikus Dudith-kéziratokat.

A Dudith könyveiben szereplő egyéb possessoroktól származó bejegyzésekből egyértelműen kiderül, hogy könyveit általában újonnan vásárolta, nem örökölt, nem vett meg kisebb hagyatékokat. Az a kevés név, ami könyveiben előfordul, többségében a tudós püspök halála után került a kötetekbe. Láthatóan voltak favorizált kiadói. Mindenekelőtt a bázeli könyvtermés van hangsúlyosan jelen a könyvtárban. Johannes Oporinus és Petrus Perna az, akitől rendszeresen vásárolt, s ez nem véletlen. A 16. századi nonkonformista szellemi áramlatok képviselői szinte kivétel nélkül megfordultak a svájci városban; Bazel egyetemén olyanok is katedrát kaphattak, akiket máshonnan eretnekséggel vádolva küldtek el. A nyomdászok közül elsősorban az említett kettő volt az, aki kiadta műveiket.

De más szempontból is érthető Dudith Bazel-orientáltságú könyvbeszerzése. A humanista filológia csúcsteljesítményei is itteni kiadók gondozásában jelentek meg (a fentiek mellett Sebastianus Henricpetri és Johannes Frobenius említendő). Elsősorban a bibliai filológiáról és az egyházatyák műveiről van szó, de az antik auktorok kritikai kiadásai gyakran szintén innen származó kiadásban jutottak Dudith kezébe.

Velence főként az észak-itáliai filozófiai, matematikai, csillagászati és orvostudományi műveket kiadó városként van jelen a gyűjteményben, Antwerpen (s főként Christoph Plantin) az antik auktorok színvonalas kiadójaként s a modern orvostudomány (Vesalius) felkarolójaként szerepel, az Estienne család párizsi és genfi műhelyei a humanista filológiában Bázellel eredményesen versengőkként (patrisztika, középkori egyházatyák, 15. századi humanisták), a németországi nyomdák (elsősorban Frankfurt am Main: Andreas Wecheliuss; Köln: Cholinus Maternus) pedig mint a korszak nagy hitvitáinak színvonalas műveit közvetítők jelennek meg a katalógusban.

Az is feltűnik a rekonstruált könyvtár katalógusának tanulmányozásakor, hogy Dudith általában első kiadást vásárolt. Második vagy későbbi kiadások akkor kerültek a gyűjteménybe, ha azok valóban javított, kiegészített kiadások voltak, s ezt nem csak a kiadó írta - üzleti megfontolásból - a címlapra.

Egy-egy, a tulajdonost közelebből is érdeklő témakör számos művel szerepel a gyűjteményben. Ilyen témakörök például a logikában és a dialektikában az Arisztotelész, az orvostudományban Galénosz tekintélyét támadó munkák. Sok mű foglalkozik a tridenti zsinattal, ami nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy Dudith részt vett a katolikus egyházat megreformáló alapelveket kidolgozó zsinat munkájában.

A teológiai kérdések közül a szentháromsággal, a Jézus emberi és isteni természetével és az úrvacsorával kapcsolatosak álltak érdeklődése homlokterében, illetve a jezsuita rend tevékenysége, a katolikus teológia egyes vitapontjaira a jezsuita szerzők által adott válaszok.

A könyvgyűjtő Dudith Andrásról tehát elmondhatjuk, hogy egyedülálló jelenség a 16. századi magyarországi bibliofilek között. A kelet-európai könyvtártulajdonosok tudniillik nem voltak abban a helyzetben, mint például a párizsi, a bázeli, általában az európai gyűjtők, akik a városukban is számos helyen akadtak könyvkereskedésre, tudtak választani a kiadók közül, saját maguk nézhették meg a könyvet, mielőtt megvették.

Dudith András élete nagyobb felében utazgatott, Európa számos városában megfordult, kapcsolatokat épített ki, s ezeket ápolta is. Ezért ő személyesen tájékozódhatott s vásárolhatott, vagy olyan emberek ajánlottak neki beszerzendő könyveket, akik pontosan ismerték érdeklődését. Ehhez járult az is, hogy - különösen élete végén - szinte utólagos lektorként működött: sok szerző küldte el neki megjelent munkáját, hogy a tudós humanista elmondja róla véleményét. De ezek a szerzők is általában azok körébe tartoztak, akiket a modern szakirodalom nonkonformistáknak nevez, illetve az ezekkel hevesen vitatkozók táborába. Így a Bibliotheca Dudithiana töredék-katalógusa a két említett „gyűjtemény-típus” erényeit egyesíti: nem egysíkú, ugyanakkor kirajzolódik belőle a tulajdonos szellemi arca. Egy kelet-európai humanista könyvtára - ma azt mondanánk: egy közép-európai europééré.

Dudith András rendkívül tudatos olvasó: hol az ismeretszerző tanuló, hol a tudós textológus megnyilvánulásait fedezhetjük fel szövegkezelése, szövegértelmezése nyomaiban. Az aláhúzások-kiemelések, a marginális megjegyzések, a kommentárok, a korrekciók, a kiegészítések árulkodó jegyei győznek meg erről.

A könyvtár nagyságát a régi raktári jelzetek (D-számok) - ez a jelzés a könyvek felső metszésén található - alapján lehet megbecsülni. E méret szerint újrainduló sorszámozás részint a beszerzésről vall, részint pedig a raktározás jellegére utal. A kötetek eszerint nem állítva, hanem a metszésükön levő számmal kifelé fordítva, vízszintesen voltak egymásra helyezve. A legmagasabb sorszáмок: folio: 664, quarto: 972, octavo: 2125. (Kisebb méret nem szerepel.) A kötetek száma tehát kb. 4000 lehetett, a műveké ennél jóval több. A ma ismert kötetek jelentős része vagy eredeti kiadói kolligátum, vagy pedig későbbi egybekötetés révén létrejött, több darabból álló tomus. Így, jelenlegi ismereteink szerint, Dudith András könyvtára megközelítően 5-6000 műből állhatott.

A maga korában igen tekintélyesnek számító, és minőségében is komoly értékkel bíró gyűjteményt joggal kívánta a wittenbergi egyetemre hagyni tulajdonosa, ahol egy kollégiumot - Collegium Dudithiana - is szeretett volna létesíteni tanulni vágyó fiatal honfitársai részére. E nemes szándékát azonban hirtelen halála megakadályozta. Ezután könyvtára - elég rossz körülmények között - 1609-ig Boroszlóban maradt. Az özvegy 1609-1610-ben adhatta el, s ezen akció során kerülhetett a könyvek tetemes része, de nem teljes mennyisége a híres Dietrichstein-könyvtárba, Nikolsburgba. Az ekkor már jelentős bibliotékát Adam Dietrichstein (1527-1590), Nikolsburg ura alapította, s Franz Dietrichstein (1527-1636) - olmützi érsek-bíboros, az ellenreformáció egyik vezéralakja - folytatta a gyarapítást. (A könyvtárnak egyébként Dudith könyvein kívül is volt néhány magyar vonatkozású darabja.) Dudith András könyveinek egy másik nagyobb csoportja Friedrich August fejedelmi könyvtárába került, Drezdába. Egy részük ma is ott található, ám úgy látszik, ott érte a legnagyobb csapás Dudith volt könyvtárát: a könyvek jelentős része elpusztult a második világháborúban. A Dudith-könyvtár néhány darabjára viszont Georg Serack (Sherhackl) von Hartenfels tett szert, talán amikor a könyvtár azon opuszait, amelyek nem kellettek a két nagy könyvtárnak, a család kiárúsította.

Szinte lehetetlen minden ma ismert könyv útjának nyomon követése. Az azonban bizonyos, hogy a könyvtár Dietrichsteinékhez került része osztozott a híres könyvtár köteteinek sorsában. Amikor a Rákóczi-szövetséges svéd hadvezér, Lennart Torstensson 1645-ben Jankaunál győzelmet aratott a Habsburg-csapatok felett, s Bécs elfoglalására készülve nem tudott átkelni a Dunán - igaz, az erdélyi segédhad sem érkezett oda időben -, visszavonult, s elfoglalta az Ausztria határán fekvő Nikolsburgot. A gazdag hadizsákmány nem elhanyagolható része lett a Dietrichstein-féle könyvgyűjtemény is. A könyveket hordókba rakták és Svédországba szállították, ahol az ugyancsak bibliofil Krisztina királynő könyvtárában helyezték el őket, Isak Vossius könyvtáros gondviselése alá. A királyi könyvtárból aztán a másod- és harmadpéldányokat különböző svédországi könyvtárakba osztották szét, némelyikük pedig magángyűjteménybe került.

Még ez az így rekonstruált könyvtár sem ad teljes képet Dudith András műveltségéről. A meglévő kötetek egyikében sem szerepel Dudith János Ágoston esztergomi prépost, váci püspök bejegyzése, pedig tudjuk róla, hogy könyveit, nővérének fiára, Dudith Andrára hagyta.

Bár Dudith könyvtárának csak kis része volt fizikailag is Magyarországon, a kötetek margójegyzetei, egyéb possessorbejegyzések is bizonyítják, hogy a tulajdonos szoros kapcsolatot tartott a magyarországi értelmiséggel, figyelemmel kísérte a hazai reformáció fejleményeit, különösen pedig az unitárius egyház erdélyi története, hierarchiájának kialakulása érdekelte.

A negyedik humanista könyvtár csak rövid ideig volt Erdélyben, Gyulafehérvárt. *Giovanni Michaelle Bruto* (1517-1592), az olasz történetíró Báthory István erdélyi fejedelem, majd lengyel király udvari történetírójaként magángyűjteményének egy részét magával vitte Erdélyből. Ránk maradt ugyan a halála után bécsi házában lévő könyveinek összeírása (765 kötet), de számunkra a magyarországi olvasmánykultúra története szempontjából az az inventárium a fontos, s figyelembe veendő, amely Brutusnak rövid időre Gyulafehérvárt maradt, s a fejedelmi könyvtárban elhelyezett 55 könyvről szól. Ezek a könyvek is a Császári Könyvtárat gazdagították, hiszen a jegyzéken Hugo Blotius, udvari könyvtáros kézírásával olvashatjuk „Bruti Bibliothec.” (Brutus könyvtára). Annak ellenére, hogy Brutus könyveit elszállították Erdélyből, maradhattak ott egyes kötetek, amelyeket eladott, elajándékozott vagy éppen kölcsönadott. Ezek közül való például Rutilius Taurus Aemilianus Palladius 4. századi szerző mezőgazdaságról szóló munkája (Párizs, 1543), amely a 17. században Kamuthy Balázsé volt, a 18. században Csepregi T. Ferencé, majd a Katolikus Lyceumba került, s jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában őrzik.

Sorolhatnánk még azokat a példákat, amelyek ugyan nem jegyzékszerűen adnak hírt egy-egy tudós filológus, történetíró gyűjteményéről (Wolphard-könyvtár Kolozsvárt, Baranyai Decsi Jánosé Marosvásárhelyen, Szamosközy István gyűjteménye Gyulafehérvárt, Istvánffy Miklóse Horvátországban stb.), de talán Dernschwam, Zsámboky és Dudith könyvtárának ismeretében is kimondhatjuk: ezek a magángyűjtemények a korabeli európai humanista könyvtárak színvonalán álltak, mind nagyságban, mind a könyvanyag tartalmi összetételében összevethetők kortárs tudós barátaik bibliotékájával.

A magyarországi eruditív jellegű műveltség alakulása históriájára nézve jelzés értékűnek tartjuk azt a tényt, hogy az európai értelemben vett „tudós gyűjtemények” (Gelehrtensammlungen) története a 16-17. század fordulóján lezárul, s majd csak a 18. század közepén indul újra, immár társulati formában.

Főpapjaink bibliotékái

A vizsgált időszakból 7 érsek, 16 püspök, 13 kanonok és 4 apát magánkönyvtáráról maradtak ránk a gyűjtemények egy-egy részére, néha örvendetesen az egészére vonatkozóan is információk. Ezek közül kiemeltünk néhányat, olyanokat, amelyeket vizsgálva általános tanulságokhoz juthatunk annak a csoportnak a műveltségére nézve, amelyhez az illetők tartoztak.

Oláh Miklós (1493-1568), Telegdy Miklós (1535-1586) és Mossóczi Zakariás (1542-1587) három kimagasló egyénisége 16. századi egyháztörténetünknek, de egymástól is eltérő életutat bejárva, eltérő dominanciájú könyvtárat gyűjtöttek össze. Könyvtáraik nagysága meghaladja az átlagos püspöki vagy kanonoki magánkönyvtárat (az átlag 50-80 kötetre tehető a 16. században), szellemi habitusukban egy-egy típust képviseltek a kor Magyarországon.

Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtáraiból 102 művet sikerült possessorbejegyzés alapján azonosítani. Akár tudós könyvtárként is említhetnénk: az eddig feltárt kötetek ugyanis csaknem teljes egészében antik auktorok kiadásai (görög és latin művek igényes kortárs kiadásban), illetve kortárs humanisták munkái (Desiderius Erasmus, Joachimus Vadianus, Johannes Cuspinianus stb.). A jezsuitákat Magyarországra behívó főpap azonban nem áll egyedül műveltségével. Sőt, azt mondhatjuk, hogy a reformáció eszméinek gyors terjedésében közrejátszott az, hogy a Krakkóban, de főleg Padovában, Bolognában képzett humanista kanonokjaink, püspökeink műveltségük jellege miatt nem tudtak igazán harcos ellenfelei lenni a terjedő új eszméknek (különösen igaz ez a 16. század második harmadára, s hangsúlyosan is a gyulafehérvári káptalan tagjaira). Ezek a főpapok, ha maguk nem is konvertáltak, iskolákat, nyomdákat alapítottak, s a protestáns művelődés intézményeivel konkurrálva igyekeztek gátat vetni ezek eszméi terjedésének. Oláh Miklós maga is ezt az utat választotta, s ő maga is történeti illetve földrajzi szakmunkákat írt (*Attila, Hungaria*).

A nagyszombati könyvtárat Telegdy Miklósról, akkor még zólyomi főesperesre, és Desics Miklós esztergomi kanonokra hagyta, illetve úgy rendelkezett, hogy ezek kiválogatva a nekik kellő darabokat, a maradékot osszák szét a szegény diákok között.

Bécsi házában lévő könyvtáráról csak annyit tudunk, hogy Listi Jánosra (†1578), az Izabella királyné titkárából lett győri püspökre, történetíróra hagyta. Ezeknek a könyveknek egy része került az Esterházy család tulajdonába, s innen a kismartoni ferencesekhez. E könyvtár sok más kötetével együtt az orosz csapatok hadizsákmányként vitték magukkal Moszkvába. Egy részük possessorbejegyzések alapján ismert.

Telegdy Miklós pécsi püspök már a harcos hitvitázó típus. Műveltsége korszerűségét hagyatéki inventáriumában fennmaradt könyvjegyzéke is mutatja (1586: 291 kötet): a 15-16. század humanista szerzői vannak többségben, de már a legszínvonalasabb hitvita-irodalom is ott van könyvespolcán. Az általa alapított érseki nyomda a protestáns eszméket elutasító, nemzeti nyelvű, saját könyveit is sorban kiadja. Ő maga szervezője is a katolikus tábornak ebben a vitában. Könyvtárát a nagyszombati jezsuitákra hagyta.

Mossóczi Zakariás nyitrai püspök a két előző közé helyezhető abból a szempontból, hogy képzettségének humanista alapjai talán nem olyan szilárdak, de munkássága, annak rendszerező univerzalitása a későhumanista értelmiség tipikus tagjává teszi. A magyar jogtudomány egyik első rendszerezője, ugyanakkor egyházszerző, harcos vitatkozó. Könyvtára egyik legnagyobb a 16. században (1587: 952 kötet). Gyűjteményét tervezett módszerességgel gyarapíthatta: antik szerzők, egyházatyák, középkori teológusok a legszínvonalasabb kiadásban; kortárs humanisták alapművei, jeles protestáns szerzők összkiadásai vagy alapvető

munkái mind megvoltak neki. Emellett történeti és jogi szakkönyvtárként is jellemezhető a könyvtár.

Mossóczi a könyveket sógorára, Kecskés Andrásra hagyta, majd később Kecskés János pozsonyi kanonokra szálltak. Kecskés a könyvtárat a pozsonyi jezsuitáknak adta (1639), ám feltehetően máshova is jutottak a könyvekből, mert Mossóczi könyveit számos mai gyűjteményben megtalálhatjuk. A legtöbbet (148 kötet) a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik, ahova a pozsonyi jezsuita rendház feloszlata (1773) után kerültek.

Náprágyi Demeter (1559-1619) győri püspök, címzetes kalocsai érsek könyvtárának possessorbejegyzések alapján rekonstruált része - amelyhez olvasmánytörténeti szempontból odasorolhatónak véljük a győri Szemináriumi Könyvtár úgynevezett „erdélyi gyűjtemény”-ét - inkább mutat aktív világi, politikai tevékenységet folytató humanista értelmiségit, semmint egyháza védelmében a szellem pástjára lépő főpapot. Az antikvitásnak a kisebb, kevésbé ismert szerzői mellett az európai késő humanizmus legszínvonalasabb munkái is megvoltak könyvtárának polcain.

Forgách Ferenc (1566-1615) esztergomi érsek olvasottságának jellemzéséhez elegendő forrás áll rendelkezésünkre. 1613. december 3-án kelt az a könyvjegyzék, amely 839 könyvének Pozsonyból Nagyszombatba küldéséről készült. Más alkalommal újabb 30 kötet követte ezt a küldeményt. A könyvanyag tematikus összetételének vizsgálata Forgáchot mint a 16. század második felének humanista képzettségű értelmiségijét állítja elénk. A következő évben (1614) a frankfurti könyvvásárról hozatott magának újabb 207 kötetet, s ezek jegyzéke alapján korának teológiai vitáiban naprakész, műveltségében a kortárs szerzőkhöz vonzódó, az antik, a középkori, vagy éppen a 15. századi humanista szerzőket a legmodernebb kiadásban kézbevevő egyházfőről alkothatunk képet. Összesen tehát 1076 könyvről van információnk a három korabeli jegyzék alapján. Mossóczi Zakariáshoz és Náprágyi Demeterhez hasonlóan Forgách is a 16. század nagyon alapos, mély tudományos felkészültséggel rendelkező azon humanista főpapjai sorába tartozott, akik egyházuk újjászervezése mellett tudtak energiát szánni az országos politikai ügyekben való szerepvállalásra, illetőleg az ezekre való alapos felkészülésre is.

Ehhez az említett szerepvállaláshoz persze valamennyiüknek megvolt a társadalmi rangja is. Fontos azonban, hogy lássunk egy velük kortárs, az egyházi hierarchiában a püspökségig el nem jutott, de műveltségének alaposságában el nem maradó főpapot is példaként.

Kecskés János (†1639) pozsonyi kanonok gyűjteménye halála után a pozsonyi jezsuita rendház tulajdona lett. A rendház katalógusa őrizte meg e könyvhagyaték jegyzékét. A korból ismert kanonoki magángyűjteményekhez képest nagy, közel 400 kötetes könyvtár humanista alpműveltségű, jogi és történelmi érdeklődésű, a világi tudományokban (filozófia, orvostudomány) is jártas, de alapvetően kortárs katolikus teológiát, hitvitairodalmat (annak protestáns oldala nélkül!) olvasó egyházi személyt mutat. Igaz persze az is, hogy erről a bibliotékáról tudjuk, hogy nagyobb részben örökség: a Mossóczi-könyvtár jelentős része ugyanis - mint már volt róla szó - a nyitrai püspök (Mossóczi) sógorához, Kecskés Andrásához került, s így jutott hozzájuk az egyébként egyetemet végzett Kecskés János.

Himmelreich György (1583-1637) pannonthalmi kormányzóapát jogilag tulajdonképpen nem tekinthető főpapnak. Személye és olvasottságának jellemzői azonban mindenképpen megemlítésre méltóak akkor, amikor már nem a 16. század tudós alaposságú, alapvetően a humanista képzettség elmélyítését célzó nevelésben részesült, azt felnőttkori olvasmányaiban túl nem lépő egyházi személyiségeket próbáljuk sorra venni. Himmelreich, aki élete végéig szeretett volna az általa olyannyira becsült bencés rend tagja lenni, amelynek magyarországi

központi rendházáért olyan sokat tett, igazából világi főúri könyvgyűjteménnyel gazdagította a Szent Márton-hegyi monostort. 1628-ban maga állította össze 435 könyvének katalógusát, s az itt felsorolt könyvek közül 30 ma is megtalálható (bejegyzésével) a pannonhalmi könyvtárban. Külön említésre méltó az a tény, hogy Himmelreich olasz kulturális orientációja a könyvanyag nyelvi összetételében is megnyilvánult. A kortárs olasz irodalom, útleírások jelenléte az olvasmányok között még a világi könyvtárak között is modernné teszik a gyűjteményt.

Az olasz, majd a francia irodalmi, de főként történelmi, politikaelméleti orientáció század eleji megjelenése, egyes világi főúri körökben felerősödő jelenléte szoros összefüggésben áll azzal a politikatörténeti eseménysorozattal, amely a 17. század elején a török Európából való kiűzését célul kitűző katolikus hatalmak összefogására irányult. Jóllehet ez a szövetség (francia, Habsburg, velencei, pápai, lengyel stb.) nem jött létre, a megteremtésére irányuló törekvések mentén számottevő politikai, történetfilozófiai, illetve történeti irodalom keletkezett. *Pázmány Péter* (1570-1637) esztergomi érseként, a 17. századi magyar arisztokrácia fiatal generációjának szellemi inspirátoraként nagy szerepet játszott ezen eszmék népszerűsítésében. Politikai cselekvéseiből sejtethetően, politikai gondolkodásában a fenti szövetségi tervek előkelő helyen állhattak. Könyvtáráról, erudíciójáról sajnos kevés konkrét adat áll rendelkezésre, de ha unokaöccse, *Pázmány Miklós* (1623-1667) könyvtárának tematikus összetételét nézzük, s hangsúlyosan is azokat a műveket, amelyek Zrínyi Miklós olvasmányaival teszik ezt a bibliotékát rokonná - jóllehet eleddig ezt forrás nem dokumentálja -, nehéz nem az egyházszervező politikus, Zrínyi-gyám Pázmány Péterre gondolni.

Lippay György (1600-1666) esztergomi érsek már a jövő érsekségének intézményi könyvtárát gyűjtötte. Ha a nagyobb részt az ő könyveit, s az általa 1642-ben megvásárolt Anton Fugger-féle gyűjtemény darabjait regisztráló 1674-es nagyszombati katalógus több mint 3000 tételét nézzük, már nem az érsek olvasmányműveltségét, hanem sokkal inkább egyházfői gondosságát tudjuk jellemezni. *Szelepcsényi György* (1595-1685) folytatta ezt a könyvtárépítő munkát, de sajnos az ő személyes olvasmányairól számot adó források is hiányoznak.

Széchenyi Pál (1645-1710) veszprémi püspök, kalocsai érsek hagyatéki leltára nagyon szegényes magánkönyvtárat mutat. A 30 tételt el sem érő, a tulajdonos szombathelyi házában összeírt kis gyűjtemény kapcsán azonban aligha ítéltető meg az érsek műveltsége.

Széchenyi Pál példája, továbbá az a tény, hogy a 17-18. század fordulójáról, a 18. század első évtizedeiből nincsen olyan könyvjegyzékünk, amely katolikus főpap tulajdonában volt gyűjteményről, a tulajdonos korszerű, színvonalas műveltségéről adna tanúbizonyságot, többféleképpen interpretálható. Lehet, hogy Magyarország főpapságának azon generációja, amelyet itt Lippay Györggyel és Szelepcsényi Györggyel jellemeztünk, elérte célját: korszerű, jól felszerelt egyházi intézményi könyvtárak jöttek létre, s ezek mellett nem volt szükség olyan magángyűjtemény kialakítására, amelynek a tulajdonos minden olvasmányigényét ki kellett volna elégítenie. Sajnos, ezekről az intézményi könyvtárakról nincsen tudomásunk, illetve csak kevés, e képnek megfelelő gyűjteményt tudunk említeni. Igaz azonban az is, hogy a török kiűzése után sok, a harcokban kitűnt, s azok lezárultával szerepét veszített nemes egyházi stallumokat nyert el jutalmul. A főpapok eme generációjának tagjai pedig nem mély elméleti felkészültségükről, gazdag erudíciójukról elhíresülve maradtak fenn a história lapjain.

Katolikus papok és protestáns lelkészek magánkönyvtárai

A 16. században megroppant, Erdélyben megszűnt katolikus hierarchia azt is jelentette, hogy az alsópapság az ország jelentős területein magára maradt. Nélkülöznie kellett a hierarchia védő erejét, illetve a központi előírások és ellenőrzések figyelő és fegyelmező gondoskodását.

A hierarchia hiánya, működésének zavarai meggátolták azt is, hogy az írásbeliség rendszere ssége számunkra dokumentumokat termeljen, hogy azok esetleg - szerencsésen - napjainkig fennmaradjanak. A *canonica visitatiók* jegyzőkönyvei fennmaradtak ugyan néhány egyházmegyéből, és ezek - korban és a területhez tartozás szerint változó mértékben - tartalmazznak adatokat a gyülekezet papjának személyes felkészültségéről, magánkönyvtáráról. Az 1611. évi nagyszombati főegyházmegyei zsinat a plébánosokat is arra kötelezte, hogy könyveiket haláluk után egyházukra, plébániájukra hagyják. A 17. századi egyházlátogatások dokumentumai így is nagyon szegény képet rajzolnak a katolikus alsópapság olvasmányműveltségéről.

Az 1720-at megelőző időkből 16 katolikus pap magángyűjteményéről maradt ránk feljegyzés. A 16. századból mindössze három, valamennyi Sopronból. Az 5-27 könyv birtoklását feljegyző inventáriumok szerint az egyházatyák munkái mellett beszédgyűjtemények, s néhány teológiai kézikönyv sorakozott polcaikon. Ez a kép akkor sem változna, ha 17. jegyzékként az ismeretlen csíkszentmiklósi Miklósét is (16. század vége) a katolikus papok olvasmányairól készült dokumentumok közé sorolnánk.

Az erdélyi katolikus alsópapság könyveiről a 17. század utolsó évtizedeitől kezdődően vannak emlékeink (4 jegyzék 1720-ig). Ezek közül kettő nem mutat mást, mint az egy évszázaddal korábbi soproni inventáriumok. *Karánsebesi Simon Péter* gyűjteménye (a jegyzéket 1702-ben állították össze) a kor színvonalán álló későhumanista gyűjteményként is jellemezhető. Tudjuk azonban, hogy ezek a könyvek örökségből, Michael Halicius könyvtárából származnak. A csíkkozmási plébános, Székelyudvarhely történetírója, *Lakatos István* (†1697 körül) azonban az 1692-ben saját maga által összeírt másfél száz könyvének tanúsága szerint felkészülten érkezett az újjáéledő erdélyi katolicizmus szolgálatára. Könyvei között a saját elmélyültebb történeti érdeklődését kielégítő kötetek mellett alapvetően a plébánosi szolgálatot színvonalasan ellátni akaró lelkipásztor segédeszközei sorakoztak: beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok, rendszerező teológiai munkák. Jelentős a könyvtár magyar nyelvű rétege is. Az itt elmondottak alapján emelkedik különös jelentőségre a erdélyi ferencesek missziós tevékenysége, csíksomlyói nyomdájuk és könyvtáruk megléte.

A felvidéki területekről származó katolikus dokumentumok is az erdélyihez hasonló szegényes képet mutatnak, ami a plébánosok rendelkezésére álló könyvanyag összetételét illeti. Kivételt a 17. század végéről Nyugat-Magyarországról az Esterházy és Nádasdy családok környezetében élt néhány plébános jelent csupán. Már a ruszti katolikus pap, *Johann Adolf a Scholte* könyvjegyzékében (1683) feltűnik az az olasz orientáció, ami a kismartoni kastély plébánosa, *Francesco Orsolini* jegyzékében (1700) evidensen, de a Nádasdyak környezetében élő *Senyei Sándor Ferenc* könyvei közt (1706) már az egyre gyakoribbá váló itáliai tanulmányutakra utalóan van jelen. Ez nem pusztán az olasz szerzők jelenlétének gyakoriságát jelentette, hanem azt is, hogy több mű olaszul, vagy olasz fordításban volt meg a tulajdonosnak. Feltűnő ezzel szemben (az olasz és magyar pap esetében) a német szerzők arányának elenyésző volta.

A különböző protestáns felekezetek hierarchiáját, művelődési intézményeiket megszervező lelkészek a 16. század első felében Krakkóban, Padovában és Bolognában, illetve igen nagy számban Wittenbergben képzett teológusok voltak. A század végére Heidelberg is a frekvenciátalabb egyetemek sorába lépett, illetve többen mentek Strassburgba és a svájci egyetemekre. Alapvetően azonban valamennyi felekezet képviselőjére a wittenbergi egyetem tanára, Philipp Melanchthon volt hatással; a századfordulón pedig nagyon népszerűek voltak David Paraeus irénikus tanai. A 17. században a Magyarországról induló protestáns peregrinatio academica leggyakoribb úticéljai az észak-németalföldi egyetemek, a század 20-as éveitől kezdődően többen Angliába is ellátogattak. Az evangélikusok között népszerűek maradtak a németországi képzőhelyek, a század 70-es éveitől pedig Halle lett az egyetemjárás egyik jelentős centruma.

A magyarországi pietizmus szellemi forrásául szolgáló egyetem vizsgált korszakunk végéig megőrizte tekintélyét. Ezek a változások a protestáns lelkészek olvasmányai tartalmi összetételének változásán közvetlenül is nyomon kísérhetők.

Evangélikus lelkész könyveiről 29 esetben maradt fenn jegyzékszerű dokumentum az 1550-1720 közötti időszakból (8 erdélyi szász - a szász lelkészek hagyatéki anyaga nagyjából még nem kutatott! -; 12 felvidéki: 6 magyar, 6 németajkú; 9 nyugat-magyarországi: 2 magyar, 7 németajkú). A gyűjtemények nagysága az 5 tételéstől a 477 tételesig terjed, nagyjából azonban 50 és 100 közötti az a könyvmennyiség, amelyet a lelkészek birtokoltak. A 16-17. század fordulójáról néhány erdélyi szász lutheránus lelkész (Damasus Dürr, Andreas Oltard) és szuperintendens (Lukas Unglerus, Matthias Schiffbaumer) könyvtárát possessorbejegyzések alapján rekonstruálta Gustav Gündisch, s így az e területről kialakítandó kép az evangélikus lelkészek műveltségéről elfogadható forrásmennyiségen alapszik.

Az utóbb említett négy könyvtár anyagának feltárása hézagpótlónak mondható, hiszen valamennyi számottevő, máig ismert szász lelkész-könyvtárról csak a 17-18. század fordulójáról van levéltári forrás a kezünkben: Daniel Fronius (1694-1704); Stephan Kestner (1699), Christoph Nicolaus Voigt (1714). A szász evangélikus egyház számos szakirodalmi megnyilatkozás szerint a 16-17. század fordulójára mintegy filippista egyházzá vált. A szász nemzeti egyháztörténetírás ezzel szemben gyakran hangsúlyozza, hogy ez az egyház, főként a 17. század második felétől szigorú ortodox lutheránus elvek szerint működött, s nem engedtek újításokat (például a pietista eszmék elterjedését) az egyházon belül. A 16. századi, illetve a 17. század elejéről származó könyvösszeírások, amelyek lelkészek hagyatékát rögzítették, vagy az egyéb források alapján rekonstruált gyűjtemények tematikus összetétele az előbbi véleményt látszik igazolni. A szász egyházi vezetőinek szellemi horizontja a kortárs későhumanista műveltség színvonalán állt, ami a filológiai, filozófiai és történeti olvasottságot illeti. A teológiai irodalomban valóban számottevő a szász filippizmus szerzőinek jelenléte. Az evangélikus teológiai irodalom a 17. század folyamán sem veszített frissességéből ezekben a könyvtárakban. A 17. század közepétől megfigyelhető azonban a lutheránus ortodoxia túlsúlya, Christoph Nicolaus Voigt pedig éppenséggel pietizmusa miatt volt kénytelen elhagyni Nagyszebent, s települt át Selmezbányára. Könyveinek jegyzéke (1714), amelyet pietizmusa miatti perének jegyzőkönyve számára állítottak össze, a 17-18. század fordulójának valóban friss evangélikus teológiai anyagát mutatja fel.

Nyugat-Magyarország gazdag, a birodalmi központokhoz közelebb eső német városai, főleg Sopron és Ruszt több szempontból is érdekes olvasmányműveltséget tudhattak magukénak. Ez a gyülekezetek vezetőinek erudícióján is látszik. Az említett városokból kiemelhetjük a következő lelkészeket, akiknek nagyobb könyvtáiról részletesebb ismereteink vannak: Gabriel Lamperti (1626, Balf), Melchior Coress (1631, Sopron), Johann Winckler (1645, Sopron), Georg Launer (1650, Balf, Sopron) és Johann Pfister (1655 Ruszt). E területnek, s főképpen Sopronnak hagyományos kereskedelmi kapcsolatai voltak a birodalmi német városokkal, s e kereskedelmi kapcsolatok mentén alakult azután a város ifjainak peregrinációs útvonala is. Tübingen és Rostock egyeteme volt köztük talán a legnépszerűbb, de a kiel matrikulában már az alapítás évében találunk két soproni nevet. Az olvasmányműveltség szempontjából ez jelentette azt a lehetőséget, hogy a könyvanyag nem veszített frissességéből, valamint azt, hogy az érdeklődőknek nagyobb lehetőségük volt a megjelent anyagról való tájékozódásban, s így gyűjteményük jellegének alakításában is. A könyvanyag e területen a 17. században ortodox lutheránusnak mondható, már ami a teológiai részt illeti. A lelkész-könyvtárak jellegét pedig ez a könyvanyag határozta meg. Az ortodoxia itt azt jelenti, hogy a filippista szerzők jelenléte nem olyan markáns a 17. század elején sem, mint Erdélyben volt, s jelenti azt is, hogy jóllehet a korai pietizmus egy-egy alapműve hamar megjelent ebben a

könyvanyagban, a pietizmus hallei klasszikusai a terület lelkéskönyvtáraiban már nem olyan mértékben voltak jelen, mint például egy-egy polgárban. A Habsburg örökös tartományokból és Bécsből (Hernals) a 16. század utolsó harmadában sorra elüldözték a lutheránus vallású polgárokat, tanítókat és papokat. Egy részük nem a német választófejedelemségekbe, hanem a magyarországi szélekre menekült, Sopronban is sokan telepedtek le. A német területekre továbbköltözve ezek az emberek aktív kapcsolatteremtési lehetőséget jelentettek a soproni lakosságnak gazdasági és művelődési értelemben is. Beköltözésük azonban a lutheránus gyülekezetek életében, s főként hangulatában is éreztette hatását. Az olvasmánytörténet szempontjából ez azt is jelenti, hogy a gyülekezetek vezetőinek (lelkészek, de világiak is) gyűjteményeiben sokszor megtaláljuk ezen elüldözöttek kálváriájának történetét (amelyeket sorra kiadtak Németországszerte), az ehhez kötődő vitákat, s ha kiemelkedő egyéniségről volt szó, az illető munkásságát innen is figyelemmel kísérték. A folyamatos kapcsolattartás ismét csak az itteni lelkészek olvasmányanyaga frissességének megőrzését segítette.

A felvidéki részek németajkú városainak lelkéskönyvtárai másfajta lutheránus ortodoxiáról tanúskodnak. Ha példaként megvizsgáljuk a lőcsei gyülekezet két lelkészének (Matthias Fröhlich, 1635.; Samuel Günther, 1711) olvasmányait, látjuk, hogy főként Lőcse és környéke jöttányit sem távolodott a 16-17. század fordulóján Wittenberggel kialakított szoros kapcsolattól. Ez persze nem meglepő, ha tudjuk, hogy Thurzó György egyházszervezői tevékenysége elsősorban a reformáció alapító egyeteméhez kötődött, s hogy a wittenbergi professzorok magyarországi kapcsolatai is ezeken a területeken voltak igazán erősek.

Merőben más jellegű a történetíró lelkész *Bél Mátyás* (1684-1749) 1711-ből származó könyvjegyzéke, amelyet saját maga állított össze, minden bizonnyal a tanulmányai idején beszerzett könyvekről. Ez a 201 könyv főként a hallei, a lipcsei és a drezdai könyvpiacról származó, elsősorban kortárs lutheránus teológiai anyag. Hangsúlyos rész jut ezek közt a pietista szerzőknek is.

A magyar evangélikus lelkipásztorok olvasmányainak összetétele jelentős mértékben eltér német anyanyelvű kollégáikétól. Ennek elsősorban nyelvi okai vannak. A magyar lelkészek tudtak ugyan németül, mégis a latin nyelven megszerezhető könyveket lapozgatták szívesebben. Ha egyetemre mentek, a latinul előadó tanárok előadásait hallgatták inkább. A különbözőség másik nagyon fontos oka az volt, hogy a magyar evangélikus gyülekezetek általában helvét, református hitvallású közösségek mellett léteztek. Természetesnek mondható tehát, hogy a református teológiai irodalom fokozottabban van jelen ezen lelkészek könyvtáraiban, mint a németekében. Török Balázs galgóczi prédikátor könyvjegyzéke (1604) bármely világi értelmiségié is lehetne. Inkább a humanista jellegű olvasmányok, semmint felekezetiorientált teológia jellemzi. Kálmánczei Balázs és Csuka Márton kőszegi lelkészek (17. század első fele, közepe) könyvtárában a heidelbergi irénikus szerzők éppúgy megvoltak, mint Philipp Melancthon és tanítványai alapvető munkái. A nyugat-magyarországi területeken a magyar evangélikus és református egyház csak nagyon későn (1612-ben) vált el szervezetiileg is egymástól. Természetesnek mondható tehát, hogy a tulajdonos életrajzában ismerete nélkül, pusztán olvasmányait figyelembe véve nem lehet eldönteni, hogy melyik gyülekezet lelkészéről is van szó.

Amint már említettük, a *református* kollégiumok könyvtárainak könyvanyagát viszonylag jól megismerhetjük a rendelkezésünkre álló dokumentumokból. Nem kevésbé vagyunk szerencsések, ha a helvét hitvallású lelkészek erudíciójára vagyunk kíváncsiak: Erdélyből és Magyarországról egyaránt 20-20 pap könyvtáráról maradt ránk jegyzékszerű forrás 1550 és 1720 között. A jegyzékek időbeli eloszlása nem egészen egyenletes, de mindenképpen reprezentatív mintáról beszélhetünk.

Jóllehet, több jelentős irodalmi munkásságot felmutató lelkész könyveiről van részleges tudomásunk (Károlyi Gáspár, Alvinczi Péter), az így nyert kép az adatok töredékes volta miatt azonban pusztán hipotetikus maradna. A református esperes *Miskolci Csulyak István* (1575-1645) 1601-1607 közt viszont összeírta közel 400 könyvét, így a 16-17. század fordulójának művelt kálvinista lelkészét e jegyzék alapján jellemezhetjük. Miskolci Csulyak kettős indíttatásúnak számít, már ami hazai iskoláinak lelkiségét illeti: ugyanis tanult Sárospatakon és Debrecenben is. Egyeteméül Heidelberget választotta, s könyvtárának összetételét is ennek a városnak szellemisége határozta meg. A protestáns teológia 16. század végére már klasszikusnak számító művei mellett megvette magának kora szinte valamennyi jelentős, Heidelbergben, Bázelen és Zürichben megjelent teológiai összefoglalását. Amellett, hogy könyvtára alapvetően teológiai kézikönyvtár, a késő humanizmus nagyobb erkölcsfilozófiai teljesítményei, korszerű auktor-kiadások ugyancsak a vásárolt kötetek közé tartoztak. A könyvtár használata természetes volt a grafomán esperes számára. Egyházlátogatásai során e szenvedély hiányát gyakran vetette lelkésztársai szemére.

A magyarországi magyar művelődés, s ezen belül az olvasmányműveltség a 16-17. század fordulóján lényegesen egységesebb volt, mint egy évszázaddal később. Igaz ez a magyarországi és az erdélyi református egyházkerületekre nézve is. A lényegesebb különbségek a 17. század közepe táján alakultak ki. Az 1615 és 1620 között ugyancsak Heidelbergben tanult *Id. Geleji Katona István* (1589-1649), a későbbi erdélyi püspök szintén összeállította vásárolt könyvei jegyzékét. A későbbi marosvásárhelyi lelkész, *Albensis Nagy János* 1617-ben tette ugyanezt. Jóllehet Geleji Katona jegyzékén alig fele tétel szerepel, mint Miskolci Csulyakén, a könyvanyag eloszlása hasonlóan alakult. Ugyanez mondható el a szegényebb peregrinus, Bethlen-alumnus *Nagy János*ról is.

A fél évszázaddal későbbi jegyzékek összehasonlítása már lényeges eltéréseket mutat. A tiszáninneni református egyházkerület lelkésze, a zempléni *Demétei András* (†1657) hagyatékában talált könyvek bizonyos megkésettiséget mutatnak. A gyűjtemény összetételében nem modernebb, mint a század eleji hasonló könyvtárak, azonban szinte valamennyi, akkor újtónak számító, jelentős protestáns teológiai, filozófiai, retorikai munka szerepel. Ehhez képest az erdélyi püspök *Csulai György* (†1660) könyvtárából kikerült könyvek (1650-1653 között a marosvásárhelyi iskolának ajándékozta azokat) részben modernebb, már a németalföldi ortodox teológia irányába való elmozdulást mutatják.

Az 1670-es évekből összevethetőnek tarjuk a tiszántúli kerületből a szatmári *Tarcali Bogdán Péter* (1674), az erdélyi kerületből a kolozsvári kollégiumnak adományt tevő *Krizbai György* (1674), illetve az erdélyi református püspök, *Tofeus Mihály* (1624-1684) jegyzékét. Bogdán Péter könyvgyűjteménye alapvetően helvét orientációjú, svájci teológusok dominálnak a jegyzéken, kevés németalföldi mellett. Krizbai Györgyé e három közül az igazán modern teológiai gyűjtemény: kortárs németországi, németalföldi szerzők, és csak összegzően említett (nem felsorolt) 34 angol nyelvű munka is. A magyar nyelvű anyag már számottevő, de nem olyan mértékig, mint Tofeus könyvtárában. Teológiai szempontból ez utóbbi a legheterogénebb, de nincsen olyan sok kortárs szerző, mint Krizbainál. Bogdán Péterhez képest Tofeus a széles látókörű, nyitott olvasó.

Már Tofeus és Bogdán összevetése sem egészen korrekt, hiszen az erdélyi püspök az író értelmiség tagja, majdhogynem természetes szellemi nyitottsága. A 17-18. század fordulójáról, sajnos, igazán összevethető jegyzékeink nincsenek. *Apáti Miklós* (1662-1724), *Détsei János* (†1742 körül) és a dunántúli kerületben szolgáló *Tatai János* (1669-1725) könyvjegyzékeinek összehasonlítása azonban talán nem tanulság nélküli. A debreceni prédikátor töredék-jegyzéke imponáló szellemi érdeklődésről tanúskodik, megjelent műveinek idézetei csak igazolják ezt a

képet. A fogarasi lelkész, hunyadi esperes Détéi szinte teljesen németalföldi szerzők műveiből álló gyűjteménye színvonalas, de meglehetősen egysíkú. Tatai János az említett kettőhöz képest a lelkiismeretes lelkész, aki felkészül prédikációira, maga is írogat, de könyvtárának gyarapítására nincsen sok lehetősége. Arra kell támaszkodnia, amit tanulmányai idején beszerzett magának.

Az Erdélyben unitárius lelkészként dolgozók közül csupán kettőnek maradt ránk rövid könyvjegyzéke: a kolozsvári *Egyed Péteré* (1604, 22 tétel), valamint *Tarcsafalvi Boros János*, tarcsafalvi majd gagyai lelkészé (1702, 24 tétel). Ezek a könyvek alapvetően bibliakommentárok, néhány unitárius munka, énekeskönyvek. Az unitárius értelmiség más képviselői ennél lényegesen korszerűbb olvasmányanyagot tudhattak magukénak.

A polgárság olvasmányai

A dokumentumok számát tekintve legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak megismerése szempontjából vagyunk (604 könyvjegyzék 1720-ig). Az ország valamennyi földrajzi egysége (a hódoltsági terület kivételével) képviselteti magát: az erdélyi szász lutheránus városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a német lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecebánya; továbbá az osztrák-német Sopron és Ruszt gazdag forrásanyagot kínálnak. Fontos kiemelni, hogy a 18. század elejéig nem német polgári könyvhagyatékot alig ismerünk, s az ismertek túlnyomó többségükben lutheránusok.

Több résztanulmány jelezte már azt az igényt, hogy az európai szellemi áramlatok kárpát-medencei recepciója történetének vizsgálatakor - különösen, ha ezt a vizsgálatot összekötjük egy-egy városi közösség olvasmányízlésének jellemzésével - fontos az akadémikákra és a többi polgárra vonatkozó források külön kezelése. Ha a lelkészek, tanárok, egyetemet járt tanácsai tisztviselők, jogászok, orvosok, patikusok könyvjegyzégeit kiemeljük, akkor a kép városonként nem lesz túl differenciált, jóllehet maradnak különbözőségek is. A maradék - egyetemet nem végzett tulajdonában volt könyvekről készült - könyvjegyzékek felekezetiileg biztosan egyfajta - ha nem is ortodox, de - lutheránus egysíkúságot jeleznek. Városonként kis eltérések mutatkoznak a népszerűbb beszédgyűjtemények szerzői közt aszerint, hogy tanáraik, lelkészeik az evangélikus teológián belül melyik áramlat képviselőihez vonzódtak inkább.

A 16-17. századból két magyarországi könyvkereskedői katalógust ismerünk. Ezek - tulajdonképpen hagyatéki leltárak - pontos keresztszámát adják a korabeli átlag-polgár olvasmányanyagának (Dionysius Kramer, 1579, Körmöcbánya-Boroszló, 211 tétel; Hans Gallen, 1583, Kassa, 604 tétel). Az itt kapott kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5-30 kötetes gyűjtemények magja természetesen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos, illetve a helyi iskola tankönyvei. Eszerint lehet tipikus egy-egy város olvasmányanyaga: például a David Chytraeus hatása alatt reformált Nyugat-Magyarországon más imádságos- vagy énekeskönyve volt szinte mindenkinek, mint Erdélyben. Sopronban Simon Gerengel napi vallásgyakorlatot segítő könyvei mindenkinek megvoltak, de Erdélyben nem találkozunk e szerző nevével. Ugyanígy Besztercén mindenkinek van Terentiusa, mert a helyi iskolában csaknem egy évszázadig azt használták szöveggyűjteménynek a grammatika órákon. A 17. század végére megjelennek a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán is (például bányászat), s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is.

Több érdekességet tartogat azonban számunkra a nagyobb (100-300 könyv) polgári gyűjtemények elemzése. Ezek a főként tanár-, jogász-, tanácsai tisztségviselői-, patikus-, orvos-hagyatékok mutatnak olyan tendenciát, amely egyrészt az olvasmányanyag laicizálódása,

másrészt a teológiai áramlatok differenciálódása, mindig a legújabb gondolatok megjelenése irányába mutat. A könyvgyűjtemény a tulajdonos ízléséről árulkodik. Miután a legtöbb könyvet ők is a külföldi egyetemi tanulmányok alatt szerezték be, nehéz általánosan jellemezni egy-egy szakmai csoport bibliotékáit, hiszen szinte valamennyi egyéni jellegzetességeket mutat.

A *tanárokat* vallásuk szerint még tovább osztottuk, jóllehet nem állítható, hogy olvasmány-műveltségüket konfesszionális hovatartozásuk alapvetően meghatározta volna. Sokkal inkább olyan gyűjtemények ezek, amelyek egy-egy tulajdonos szellemi aktivitását vagy annak hiányát mutatják, s ennek megfelelően nyitottak más, általuk nem oktatott tudományterületek, vagy éppen más vallások irányába is. Nem lehet tipikus tanári gyűjteményként értelmezni a bibliafordító humanista *Sylvester János* (1504-1552) néhány könyvét (1552: 36 tétel). Megemlítjük mégis, mert övé volt az egyetlen katolikus tanári könyvtár, amelyet ismerünk. A gyűjtemény teljes egészében a görög és latin nyelv iránt érdeklődő tudóst állítja elének, nem hihető, hogy neki csak ennyi saját könyve lett volna.

Jobb helyzetben vagyunk már a lutheránus iskolák rektorai, tanárai tekintetében. *Johann Hensel* (†1580) selmecbányai iskolarektor, később kassai segédtanító 50 könyvének jegyzéke 1580-ból a grammatika és retorika oktatására korszerűen felkészült szakembert mutat. Német, vagy más vulgáris nyelvű darabja a kis gyűjteménynek nincsen, görög és római klasszikusok több, általában humanista, színvonalas kiadásban. A 16. század egyik legnagyobb, s a szakirodalomban legtöbbet emlegetett tanár-könyvtára a selmecbányai *Johann Haunoldé* (†1595) volt. Hagyatéki inventáriumát 1595-ben állították össze (345 könyv). E könyvjegyzék tükrében igazolva látjuk azokat a véleményeket, amelyek a 16. században markáns laicizálódó tendenciát vélnek felfedezni a magyarországi könyvanyagban. Ebben a bibliotékában valóban kevés a teológiai munka, s ami van, az is több felekezet legjobbjainak műve. Színvonalas az antik szerzők gyűjteménye, s jelentős a filozófiai könyvek száma. Emellett feltűnően sok a földrajzi munka, illetve szép számmal vannak az élet gyakorlati oldalát segítő könyvek: népszerű orvosi munkák, számtankönyvek, fűvészkönyv. *Adam Nigrinus* (†1634) minden bizonnyal menekült cseh értelmiségiként lett Sopronban a latin iskola tanára. Könyvjegyzéke (1634: 141 tétel) ezért sem a német nyelv dominanciáját mutatja (egy német könyve mellett tizenkettő a cseh nyelvű, a többi latin). Úgy tűnik, meneküléskor csak olyan könyveket vitt magával, amelyek latintanári munkáját segítették, mert feltűnően hiányoznak a más szakterületek szerzői. Az ugyanebben az iskolában tanított *Leonhardt Graw* (†1657, könyvjegyzéke 1657: 103 tétel) már a korszerűen felkészült retorikatanár mellett a kortárs németországi teológiai vitákban is jártas értelmiségit jelzi. Az antik szerzők latin és német kiadásai mellett viszonylag sok az evangélikus teológiai munka, s a lutheránus teológiatanárok polemikus kötetei.

Sok református iskola tanárának olvasmányairól vannak információink, de ezek a források nagyjából kölcsönzött, vagy éppen adományozott néhány könyv adatainak feljegyzéséről szólnak. Mégis találunk több olyan könyvjegyzéket is, amelyek egy-egy tanár valamennyi, vagy legalább jónéhány könyvét megemlítik. *Ölvyesi Balázs* (†1676) a nagyenyedi kollégiumra hagyta könyveit (1676: 149 tétel). A 17. század második felének európai átlagához képest - egyezően a magyarországi helyzettel - jelentős az antik auktorok kiadásainak aránya. A gyűjtemény latin nyelvű, bár néhány magyar nyelvű könyve is gyarapította egykori munkahelyének könyvtárát. A teológiai munkák közt elsősorban a 17. századi németalföldi és a heidelbergi szerzők dominálnak, de lutheránus alapmunkák is előfordulnak. Ugyancsak nagyenyedi tanár volt *Csernátoni Pál* (1633-1679). Ölvyesihez hasonlóan hagyatékában (1688: 120 tétel) sok az antik auktor, nyelvileg egységesebben latin, elvétve akad magyar könyv. Teológiai ízlése hangsúlyosabban németalföldi irányultságú volt. A kolozsvári tanár, *Tolnai Fabricius István* (1630-1690) könyveit 1693-1694-ben a székelyudvarhelyi kollégium könyvtára szerezte meg magának (69 felsorolt, 14 összegezve említett angol nyelvű tétel), mely szinte egyöntetűen

teológiai gyűjtemény. Néhány katolikus szerző mellett, a fel nem sorolt angol könyveken kívül a németalföldi egyetemek professzorainak latin nyelvű munkái dominálnak. *Kaposi Sámuel* (1660-1713) gyulafehérvári professzor könyvtára valamennyi tanára közt a legnagyobb. Több mint 1000 tételre rúg a peregrinációja során beszerzett - s részben utólag feljegyzett (1685-1704) - könyvek száma. A 16. század végén Johann Haunoldot emeltük ki, a 17. század végéről ez a hely Kaposit illeti meg. A nagyszámú könyv nagyon határozott olvasmányízlést, tervezett könyvvásárlást mutat. Alapjában modern teológiai szakkönyvtár, valamennyi protestáns felekezet szerzőjére kiterjedő gyűjtőkörrel, de a filozófiai rész, a történeti irodalom és a filológiai kézikönyvek is színvonalasaknak mondhatók. Nem vele, hanem az előzőekben jellemzett tanár-könyvtárakkal hasonlítható össze a sárospataki professzor, *Simándi István* (†1710) gyűjteménye (1711: 320 tétel). Az elsősorban teológiai és filozófiai könyvtár még őrzi azt pataki hagyományt, amely egyrészt az irénikus teológia népszerűségében, másrészt a katolikus munkák jelenlétében nyilvánult meg. A heidelbergi szerzők mellett a németalföldi teológusok neve fordul elő többször a könyvjegyzékben.

Az unitárius tanárok közül csak *Dálnoki Lőrinc* könyvgyűjteményét ismerjük (1675: 141 tétel), de feltehetően a jegyzék, amely a könyveket inventálja, nem a teljes bibliotékát állítja elénk. A kép egy nem túl modern, vegyes anyagú gyűjteményt mutat, filozófiai, filológiai és vegyes protestáns teológiai munkák felsorolásával.

A református tanári könyvtárak jellemzését azzal az általános megjegyzéssel zárhatjuk, hogy az egyes tanáregyéniségek olvasmányanyagának különbözőségei nagyjából megfelelnek annak a képnek, amelyet az egyes kollégiumok könyvtárának anyaga is mutat.

A magyarországi jogász és orvosi könyvtárak a legjobb példák annak a jelenségnek a bemutatására, hogy az *európai* és a *magyarországi szakkönyvtárak összehasonlító története* miként alakult: a fejlett könyvpiaccal rendelkező országokban az érdeklődő értelmiségi tudott ismerkedni, válogatni a kínálatból, s szakmai érdeklődésének megfelelő szakkönyvtárat tudott kialakítani magának. Magyarországi kollégája ezzel szemben külföldi tanulmányai alatt vásárolt meg sok könyvet, s később a beszerzéseket nagyobbrészt közvetítő diákkal, kereskedővel volt kénytelen intézni. Ettől a magyarországi olvasó tájékozott, széles látókörű lett, műveltebb bizonyos értelemben, mint az a szakmabeli, aki szinte csak a szakkönyvekre figyelt.

Azok között a jogászok között, akiktől könyvjegyzék maradt ránk, kettőre nem igazán illik fenti állításunk: *Héthelyi Bálint*nak (†1616), Báthory Erzsébet ügyvédjének 9 könyve közül (1616) mindegyik szakkönyv, és a beckói *Hidvéghy Mihály* (†1690) 74 kötetének nagyobb része is az (1672). A négy ismert soproni ügyvéd azonban már a fentiekben vázolt összképnek megfelelően tipikus esetnek mondható: Erhard Artner (1582-1649-1651: 237 tétel); Hieronymus Burger (†1652-1652: 101 tétel); Marcus Melchior Zuana (†1668-1668: 110 tétel), és Vitnyédi István (1612-1670-1671: 552 tétel). A legnagyobb, s kétségtelenül a leginkább széles látókörű Vitnyédi volt. Könyvtára a nagyobb főúri gyűjtemények gazdagságával vetekedett. Szellemileg leginkább érdekesnek azonban az orvosi diplomával is rendelkező Artneré mondható: korának olyan teológusaival, és azok kiadóival tartott kapcsolatot Tübingenben és Halléban (Andreas Perneder, Erhard Weigel), akik az evangélikus teológia nonkonformistáinak számítottak. Csakúgy, mint az alább felsorolt orvosok esetében is, feltűnő a teológiai olvasmányanyag jelentős súlya. Ezeknek az evangélikus vallású szakembereknek csaknem mindegyike követte egyháza teológusainak vitáit, s könyvtárak tanúsága szerint sokszor egészen apró részletekig tisztában lehettek a vita tartalmi oldalával is.

Tizenkét *orvosnak* és *patikusnak* az olvasmányait ismerjük többé-kevésbé: a legkorábbi jegyzék 1618-ból, a legkésőbbi 1703-ból maradt ránk, de a jegyzékek fele az 1650-1660 közötti periódusból származik. Közülük nyolcnak volt több mint 70 könyve. Ezekben a gyűjteményekben a korabeli európai orvostudomány és az orvoslás történetének legjelentősebb munkái mind megvoltak. Ami általában hiányzott, az a más országokban hozzáférhető szakmai vitaanyag. A vizsgált nyolc orvos közül csak *Csanaki Máté* (1595-1636) volt magyar származású. I. Rákóczi György orvosa, több könyv szerzője az ismert 103 könyvéből minden bizonnyal többet birtokolt, hiszen a jegyzék csak a gyűjtemény Erdélybe került darabjairól tájékoztat. Ennek szakmai anyaga azért méltó figyelemre, mert Csanaki francia nyelvismeretét is dokumentálja, s a jegyzéken szereplő orvosok jelentős része is francia (legtöbbször *Joseph Duchesne* - *Quercetanus* - neve fordul elő). A soproni orvosok közül *Alexander Pischhof* (†1618-1618: 104 könyv), a nemesi származású *Johann Ribstein* (†1629-1629: 194 könyv), aki a Soproni Tudós társaságnak is tagja volt, *Jeremias Österreicher* (†1657-1657: 72 könyv), az Arany Oroszlán patika tulajdonosa, és *Eideliuss Gallus Pflueg* (†1657-1657: 100 könyv) gyűjteménye érdemel említést. Österreichernek patikája is volt, érthető, ha neki több, a gyógyszerek hatásáról szóló könyve volt. Alkímiai, illetve az ezzel kapcsolatos munkák iránti érdeklődés is - túl kortünet jellegén - magától értetődőnek tekinthető ebben a környezetben. Az említett soproni, valamint a ruszti orvosok: *Ehrenreich Furlinger* (†1667-1667: 34 könyv), a löcsei *Andreas Grosky* (†1683-1683: 124 könyv), és a tokaji *Heinrich Keppel* (†1703-1703: 99 könyv) olvasmányműveltségének erőssége sajnos nem a szakmai könyvekben, hanem a könyvek jelentős részét kitevő teológiai anyagban van.

Az orvosok olvasmányairól általában elmondhatjuk, hogy a kor legnépszerűbb, bármely szakterülethez tartozó alapmunkáit ismerték, és használták a legfontosabb orvosi kézikönyveket, ám a gyűjtemények szakmai szempontból általában nem érték el az európai orvosi bibliotékák színvonalát. A 17. század második felében már jól látszik egyfajta megkésetttség a legfrissebb szakirodalom recipiálásában, még akkor is, ha ennek nem nyelvi akadályai voltak (sokkal inkább anyagi, illetve az, hogy későn tudták meg egyáltalán az illető könyv, vagy gyógyászati eredmény létezését).

Az orvosok mellett a magyarországi gyógyszerészek, borbélyok és fürdősök is tartottak kis magánkönyvtárat - láttuk, hogy a patikáknak intézményként is volt egy kis segédkönyvtára (Kassa) -, és a természetrajzi, főleg növénytani, az orvosi munkák, továbbá a receptkönyvek ezekben a könyvesszekrényekben is megvoltak. Azok a herbáriumok (füveskönyvek), *Arzneibuchok* (receptkönyvek), amelyeket a családok generáción át használtak, folyamatosan feljegyezve azt, hogy az ember, vagy éppen a háziállat milyen betegségét és sérülését milyen gyógymód alapján kúrálhatják, nem csupán az olvasmánytörténetnek, de a gyógyászat történetének is kiváló forrásai.

Ajánlott irodalom

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. - History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeállították: Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Szerk. Klaniczay Tibor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1992. (Zrínyi Könyvtár 4.)

Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században.* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 134-147.

Domokos György-Hausner Gábor-Veszprémy László: *Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben*. Magyar Könyvszemle 113 (1997). 33-57.

Grüll Tibor: *Városi irodalom a XVII. századi Sopronban*. (I-II. rész.) Soproni Szemle 50 (1996) 1-20., 127-136.

Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI-XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.)

Monok István: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI-XVII. századi olvasmányaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*. Hungarológia 6 (1995) 231-244.

Monok István: *Ortodoxia és humanitás*. Iskolakultúra, 1996. 9. sz. 28-33.

Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején. Illésházy István*. In: *Az értelmiség a 16-17. századi Magyarországon*. Szerk.: Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1988. 149-157.

Ötvös Péter: *Pázmány Miklós gróf könyvei*. In: *Klaniczay-emlékkönyv*. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk.: Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp., 1994. 344-364.

Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*. In: *Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk.: Bálint István János. Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1987. 129-142.

Szabó Béla: *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban*. Iskolakultúra, 1997. 4. sz. 23-34.

Varga András: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. Iskolakultúra, 1997. 4. sz. 35-39.

IV. Az olvasmányok nyelvi összetétele

A régi magyar irodalom kutatóinak tanulmányaiban gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a magyar irodalom a 18. század végéig mindenképpen, de sok tekintetben a 19. században is, kéziratos irodalom. Az irodalomtörténészek közös feladata lenne megismerni ezt az irodalmat úgy, hogy szövegeimlékeit feltárják, nyilvántartják, kiadják, majd elmondják róla véleményüket (a sorrend a gyakori próbálkozások ellenére sem cserélhető fel).

A Kárpát-medencében a most vizsgált időszakban (1526-1750) hozzávetőleg 7000 könyv jelent meg. Ezeket azonban hiába keressük könyvjegyzékeinken, csupán elenyésző töredékük fordul elő néhány alkalommal. A fennmaradt példányok száma pedig kevés ahhoz, hogy a tulajdonosi bejegyzések alapján korabeli elterjedtségükről képet formálhassunk.

A kéziratban maradt szövegek kisszámú előfordulása nem lehet meglepő, bár tudunk olyan kéziratokról, amelyek a 18. században még 300 másolatban léteztek - Cserei Mihály históriájáról írja ezt Benkő József -, és ez a példányszám eléri a nyomtatott könyvekét is.

Hol vannak azonban a Magyarországon kiadott könyvek, ki használta azokat, miért nem jelzik a dokumentumok, hogy az olvasóknak megvoltak ezek a művek? E könyvcsoporton, tehát a Kárpát-medencében kiadott könyveken belül is a magyar nyelvű könyvek azok, amelyeket nem találunk jegyzékszerű forrásainkban. Szükségesnek látjuk tehát, hogy a nemzeti nyelv használatának elterjedtségét az olvasmánytörténeti forrásokon is ellenőrizzük.

Magyarország helyzete a késő humanizmus és a késő reneszánsz időszakában nem csupán politikatörténeti, hanem a nemzeti nyelvek használatának szempontjából is tud - napjainkból visszatekintve első pillanatra meglepő - gyakran érthetetlen jelenségeket felmutatni. Közismert, hogy az akkori ország politikailag három részre tagolódott, az önálló Magyarország nem létezett. A Habsburg birodalom részeként létező Magyar Királyság, a török hódoltság területek, és az ugyancsak a török birodalom részeként viszonylagos önállósággal bíró Erdély lakóinak azonban nem volt kétséges, hogy Magyarországon élnek. A mai „Magyarország története” jellegű összefoglalások is e területre, a Kárpát-medencére terjesztik vizsgálódásukat. Az akkori Hungaria, amely nem csupán a magyarok országa volt, hanem több más etnikum hazája is, a hivatalos nyelvhasználatban, a használati írás szintjén egységesebb képet mutat. A használati írás ugyanis mint a társadalomszervezés és a társadalmi érintkezés eszköze, tehát a hivatalos nyelv a magyar királyság területén a latin volt, s ez így is maradt egészen 1844-ig. Ezzel párhuzamosan a török birodalom részeként, vazallus államként létező Erdélyben, annak Magyarországtól való elválásától kezdve hivatalosan, és Izabella királyné halálától kezdve gyakorlatilag is a magyar lett a hivatalos nyelv. A szabad királyi városok, illetve Erdélyben az úgynevezett „Szász Universitas” (a szászok közössége, egyetemlegessége, egyeteme) saját belső ügyeit a maguk hivatalos nyelvén - egyben anyanyelvén -, németül intézte. Ha tehát Erdélyben valamelyik szász város hivatalos ügyben a fejedelemhez fordult, akkor a magyar nyelvet használta, követük az országgyűlésen magyarul beszélt. Ugyanígy, ha egy román család az erdélyi nemesség tagjává emelkedett, akkor meg kellett tanulnia magyarul, hiszen a társadalmi érintkezés és a hivatalosság nyelve a magyar volt. A társadalmilag felemelkedett román családok elmagyarosodásának folyamatát, az erdélyi román írásbeliség fejlődésének lassúságát ez a tény jelentős mértékben befolyásolta. Az erdélyi helyzettel szemben a királyi Magyarországon a bíraskodásában, belső ügyvitelében német nyelvet használó város az ország nádorához nem magyarul, hanem latinul fordult, országgyűlési követük latinul mondta el beszédét, s latinul vitatkozott a városon kívüli fórumokon. Az a szlovák, ruszin stb. család tehát, amely a magyar nemesség részévé vált, a magyar nemesekhez hasonlóan a társadalmi

érintkezésben, a hivatalos ügyek intézésében a latint használta. A szlovák nyelvhasználat - a magyarral együtt! - a társadalom politika- és kultúraalakító rétegeiben megmaradt a családi- és - részben - az egyházi élet nyelvének.

A fentieknek megfelelően a magyarországi hivatalok (az országgyűlés, kamarák stb.) az udvarral, a birodalmi szervekkel is latinul kommunikáltak. A latin nyelv ebben az összefüggésben tehát mint a magyar nemesség és a császári udvar érintkezésének nyelve, eredetileg evidensen a kommunikáció eszköze volt, később azonban - már a 17. század első felétől kezdve - azért is ragaszkodtak a magyarok hozzá, hogy így is ellen tudjanak állni a Habsburg udvar németesítési törekvéseinek. Némely esetben azonban ez a latin nyelvűség a császári udvar kezében olyan eszköz volt, amely megalapozta bizonyos szervezeti formák megtartását a magyar függetlenségi törekvésekkel szemben. Jó példa erre az ausztriaiától független önálló magyar jezsuita provincia létrehozásának megakadályozása. Az erdélyi udvarnak a magyarországi hivatalos szervekkel való kapcsolattartása ugyancsak latinul történt, annak ellenére, hogy a hivatalos tárgyalások és a döntéseket előkészítő politikusok közötti levelezés is magyarul folyt.

A latin nyelv tehát a Kárpát-medencében az írásbeliség valamennyi területén megőrizte erős pozícióit, olyannyira, hogy a tudomány latin nyelvűsége befolyásolni tudta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is, s hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívvá, elavulttá vált.

Rátérve immár a latin és a nemzeti nyelvek viszonyának olvasmánytörténeti megközelítésére, szét kell választanunk két nagy dokumentumkör tanulságait. Figyelmünknek ki kell terjednie ugyanis a Kárpát-medencében nyomtatott könyvanyagra, illetve az ugyanebben az időszakban keletkezett olyan levéltári dokumentumokra, amelyek a könyvek birtoklására, olvasására vonatkoznak.

Csapodi Csaba már 1946-ban statisztikailag elemezte a 16-18. századi magyarországi könyvtermést, s vizsgálódásának egyik fontos szempontja a nyelvi megoszlás szemrevételezése volt. Grafikonjainak tanulságait ma is érvényesnek tarthatjuk, még akkor is, ha az elmúlt 50 évben számos új kiadvánnyal gyarapodott nemzeti bibliográfiánk.

A nyomtatványok számának mind a százalékos, mind az abszolút számok szerinti vizsgálata azt az eredmény hozta, hogy a német nyelvű kiadványok száma a magyar (és természetesen a latin) nyelvűekének mindig jelentős mértékben alatta maradt. Meg kell azonban jegyezni, hogy 1700-tól kezdődően a magyar és a német nyelvű nyomtatványoknak az összes kiadványhoz viszonyított százalékos aránya nagyon megközelíti egymást. Például 1580-ban a magyar kiadványok az összes Magyarországon kiadott könyv háromnegyedét, a német nem egészen 5%-át adta (a különbség 70% körüli); 1690-ben a magyar 43%, a német 14% (a különbség 29%); 1730-ban a magyar 20%, a német 10% (a különbség tehát már csak 10%!).

Az olvasmányműveltség tartalmi jellemzői szempontjából lényegesebb azonban az a tény, hogy a latin és a magyar nyelvű művek versenye a latin javára dőlt el. 1570-ben még a latin nyelvű könyvek száma volt több, az összes megjelent 54%-a. 1572 után fordult a helyzet, s 1580-ban a 20% latin mellett a magyar nyomtatványok aránya 75%. A magyar nyelvű kiadványok számának százalékos aránya hullámzó mértékben ugyan, de 1645-ig mindig a latin előtt haladt, de azután már csak 1688-1692 közt volt ugyanez a helyzet. Később túl nagy lett a különbség: 1730-ban a latin nyelvű könyvek az össztermés 66%-át adják, míg a magyarok a 20%-ot. A magyar nyelvűség szempontjából a mélypont 1740, amikor a 68% latin nyelvű munka mellett 19% magyar jelent meg. Csak 1795 körül változott ismét a helyzet, amikor már több magyar könyvet adtak ki, mint latint. A latin nyelvű könyvek ilyen mértékű túlsúlyának nem lehet

pusztán az a tény az oka, hogy az ország hivatalos nyelve a latin volt. A török kiűzése után az országba telepített népcsoportok sem ezt a nyelvet használták a kommunikáció eszközéül. Fontos szempont lehet azonban az, hogy csaknem valamennyi szerzetesi közösség, amelyik újjászervezte rendtartományát a Kárpát-medencében, jelentős részben sokféle anyanyelvű rendtagot hívott az újra benépesítendő kolostorokba. A tudomány nyelve a latin volt, s ez maradt az elmélkedésé, az aszketikus irodalomé is. Még ha egy népszerű teológiai munka vagy beszédgyűjtemény eredetileg nem latinul jelent is meg, a magyarországi kolostorok számára általában megjelentették a latin nyelvű fordítást is, vagy fordítva: eleve latinul írták, és bizonyos rendházak vagy bizonyos országok számára adták ki németül, olaszul vagy más nyelven.

Alapjában véve az anyanyelvű irodalomnak a könyvkiadásban (és olvasásban) való jelenlétét vizsgálta Péter Katalin és Benda Kálmán is, immár egy kisebb időszakon belül, de a kiadványok körét némileg kiterjesztve. Az olyan kiadványokat vizsgálták, amelyek bárhol Európában magyar nyelven, vagy bármilyen nyelven a Kárpát-medencében jelentek meg 1529 és 1635 között (lényegében tehát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, a nemzeti bibliográfia retrospektív köteteinek anyagát).

Péter Katalin állításainak lényege az, hogy a 16. század végéig az ország az európai szellemi áramlatok recepciójában szinte naprakész volt, s a század harmadik harmadában a kiadott könyvanyag egyértelműen és hangsúlyosan világiasodó tendenciát mutatott. Tematikusan különösen érdekes a szépirodalmi művek nagy arányszáma (1571-1600 között a megjelent 605 műből 140, ezen belül magyarul az összes szépirodalmi munka 75%-a!), de a teológiai tárgyú és egyházi célú műveknek is 65%-a anyanyelvű (magyar, német, szláv és román). A századfordulótól kezdődően azonban - és ez a tendencia a 17. század végéig egyértelműen érvényesül - a könyvanyagban nyomon követhető egy reteologizálódási folyamat. Csak összehasonlításként: az 1601-1635 között megjelent 692 műből csak 41 szépirodalmi, s ennek csak 30%-a magyar.

E folyamattal párhuzamosan a megjelent összes könyvhez viszonyítottan az anyanyelvűek arányszámának növekedése lelassul: 1529-1570 között az anyanyelvű munkák számaránya 35,6%, 1571-1600 között 62,4%. Ez a növekedési ütem csökken 1601-1635 között 51,5%-ra, jóllehet az is igaz, hogy ez utóbbi időszakban az összes könyv 82,8%-a (fontos itt kiemelni, hogy ennek az aránynak a kialakításában az évenkénti több anyanyelvű naptár nagy szerepet játszott!).

Nézzük ezek után, hogy a levéltári dokumentumok, nagyjából a hagyatéki inventáriumok olvasmánytörténeti tanulságai mennyiben adnak igazat, illetve milyen formában egészítik ki a fentiekben röviden vázolt képet.

Az első, és legfontosabb - már említett - tanulság az, hogy a könyvfogyasztás (vásárlás, birtoklás, olvasás) oldaláról nézve a Kárpát-medence olvasmányműveltségének képe korántsem mutat olyan szegényes képet, amelyet a könyvtermelést szemlélve joggal alakíthatnánk ki.

Másodszor nagyon fontos kiemelni azt a tényt, hogy a fenti vizsgálatokban említett időhatárok (1529-1750) között a könyvtárakról készült jegyzékekben szereplő könyvcímek, és az ugyanebben az időszakban a Kárpát-medencében kiadott könyvanyag komplementer halmazt képez. A külföldi könyvbeszerzésekhez képest olcsóbb hazai kiadványok, elsősorban is a magyar, de általában a nem latin nyelvű népszerű olvasmányok, széphistóriák, a napi vallásgyakorlat anyanyelvű darabjai, valamint a naptárak nem, vagy csak nagyon ritkán szerepelnek a hagyatéki összeírásokban.

A román vagy valamely szláv nyelvű kiadványok száma még a nagyon kisszámú összprodukciónak mellett is elenyésző: 1635 előtt 1054:51 az arány az összes anyanyelvű és az említett nyelveken kiadott könyvek között, 1635-1700 között 1990:101, 1700-1750 között 3533:113.⁴ Ezek a könyvek alig említődnek az ugyanebből az időkörből fennmaradt jegyzékekben. A 17. század második feléből, illetve a 18. század elejéről ismerjük ugyan néhány olyan könyvgyűjtemény összeírását, amelynek tulajdonosa szlovák evangélikus lelkész, vagy szlovák anyanyelvű városi polgár, azonban a 18. század első felében a szláv (szlovák?) nyelvű könyvek aránya általában 0,5-3% között mozog, de egyik városban sem haladja túl az 5%-ot. Az erdélyi magánkönyvtárak összeírásai között a 17. század második feléből összesen három olyan van, amelyben román nyelvű könyveket is találunk, ezek közül az egyik az ortodox püspöké, a másik a részben román származású, humanista műveltségű Michael Haliciusé, az első latin-román szótár szerzőjéé, a harmadik pedig a román származású kisnemes Rácz Istváné.

A magyarországi német nyelvű kiadványok aránya az összeshez képest az 1529-1635 közötti időben 1054:97. Ugyanez az arányszám az 1700-1750 közötti időszakra 2942:271. De ezek a német könyvek is csak nagyon elvétve kereshetők vissza az amúgy viszonylag nagyszámú könyvjegyzékekben, amelyek német anyanyelvű polgár könyvgyűjteményét regisztrálták. A német nyelvű kiadványok kicsiny száma ne lepjen meg senkit, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a nyomdászok többsége a Kárpát-medencében is német származású volt. A hatalmas német könyvpiac könnyűszerrel ki tudta elégíteni az e térségben meglévő igényeket, még hozzá technikailag magas színvonalon előállított könyvekkel. Itthon üzletet inkább a magyar, román vagy valamelyik szláv nyelven kiadott könyv jelenthetett. Láttuk, hogy a német nyelvű könyvek aránya a Kárpát-medence könyvkiadásában mindig alacsony maradt.

A magyarországi könyvkereskedelem meglehetősen fejletlen volt ugyan a vizsgált időszakban, a német kereskedő-polgároknak azonban a középkor óta hagyományos kapcsolatai voltak a birodalmi területekkel. A vándor könyvkereskedők, a peregrinus diákok mellett tehát a nem kifejezetten könyvkereskedelemmel foglalkozók is ki tudták elégíteni az itteni könyvigényeket. A Kárpát-medencébe importált német nyelvű könyvanyag azonban a városi német polgárság könyvanyagának csak közel ötven százalékát tette ki. Ráadásul ez az arány érdekes módon csak minimális mértékben változott a 16-18. század viszonylatában szemlélve. Csak példaként: Selmezbányán a latin és német könyvek aránya az összes könyvhöz viszonyítottan⁵ a 16. században 54,8:38,8%, a 17. században 49,2:45,3%, a 18. században pedig 57,1:35%. Hasonló arányok mutatkoznak szinte valamennyi szabad királyi városban a királyi Magyarországon, és ahol a források megállapítani engedik, Erdélyben is.

Minden bizonnyal hozzájárult egy ilyen tendencia kialakulásához, hogy valamennyi, a 16. században német többségű város, ha meg tudta is őrizni ezt a többségét, egyre nagyobb számú magyar, szlovák, román és egyéb nemzetiségű lakosságot fogadott be, s a 18. század elejére az ezek hagyatéki leltáraiban szereplő könyvanyag nyelvi összetétele is alakította a fentiekhez hasonló arányokat. A latin könyvanyag tehát ebben az összefüggésben egészen mást jelent a 16. században, mint a 18. század elején. Az olyan esetekben, ahol a németajkú lakosság erős többségét meg tudta őrizni, s a város polgársága elég gazdag volt ahhoz, hogy a saját városából „kinevelt” értelmiségit külföldi egyetemi tanulmányai után vissza tudta fogadni, s így

⁴ Fontos kiemelni itt, hogy 1635 utánról csak a Szabó Károly és Petrik Géza adataira támaszkodó Csapodi Csaba statisztikai adataival számoltunk! Úgy gondoljuk, hogy arányaiban nem változik a kép akkor sem, ha a közben felfedezett kiadványokat is figyelembe vesszük.

⁵ Az összes nyomtatványhoz viszonylík a latin, majd a német (54,8% latin:38,8% német), magyarul: az összes kiadott könyv 54,8%-a latin volt, 38,8%-a pedig német.

számottevő értelmiségi réteget alakított ki, nos az ilyen város polgárainak olvasmányanyaga - jó példa erre Sopron - meg tudta őrizni tematikai frissességét, az európai szellemi áramlatok befogadásának naprakészségét. A könyvtárak anyagának nyelvi összetétele is a nemzeti nyelvek irányába tolódott el a latin rovására. A túlnyomórészt német nyelvű munkák mellett a 17. század végére már megjelent a lassan divattá váló francia, s az olasz is.

A német nyelvű könyvek tematikusan természetesen sokfélék, s valamennyi szakterület olvasmányanyaga reprezentálja magát a német polgárság olvasmányaiban. Az egyes városok szellemi orientációjától függően érvényesül egy folyamatos laicizálódás, világiasodás, nem érzékelhető az a visszateologizálódás, amit a magyar szellemi élettel kapcsolatban már említettünk. Miután a polgári közösségek tagjai különféle szakmákhoz tartoztak, talán természetesnek lehet tartani, hogy az anyanyelvű szakkönyvek is ebben a közegben jelentek meg először. Külön érdemes azonban néhány szót szólni az olyan különbségekről, mint amilyenek az egyébként német, lutheránus városok teológiai, illetve a napi vallásgyakorlattal összefüggő olvasmányai között vannak. Tesszük ezt akkor is, ha mondandónkat részben ismételjük, de e kérdésnek vannak nyelvi vonatkozásai is. Az evangélikus teológián belüli nagy vita a szász filippisták és az ortodox lutheránusok között ugyanis más-más módon recipiálódik a Kárpát-medence német városaiban. Ha egy város, mint például Lőcse, kitüntetett kapcsolatokat ápol a wittenbergi egyetemmel, az természetesen olvasmányaiban is inkább az ortodox teológusokat frekventálja. Ugyanígy az erdélyi szász lutheránus felsőpapság is tájékozódott ezekről a vitákról, igaz, a gyülekezeteikbe tartozó polgárok hagyatékaik meglepően egysíkú ortodox lutheránus képet mutatnak. Sopron és a kisebb (és szegényebb) városok is inkább a hithű Luther-követőket kedvelik, ha nem is a wittenbergieket, de a rostocki egyetem teológusait. Azok a városok azonban, ahol a német mellett nagyobb számú magyar lakosság is élt, netán a környéken erősebb kálvinista magyar gyülekezetek voltak, ott a melanchthoniánus hagyományok erősebben éltek, illetve a heidelbergi irénikus szerzők munkái gyakrabban kerülnek elő a könyvtárakból. Melanchthon kivételes hatása a magyar lutheránus és kálvinista gyülekezetekben persze ismét egy nyelvi evidenciára vezethető vissza: a Praeceptor Germaniae latinul adott elő, s így a németül gyengébben tudó magyarországi (magyar és más nemzetiségű) diákok inkább őt, és közvetlen tanítványait hallgatták. A humanista hagyományokhoz jobban ragaszkodó filippisták érvelésükben a (latin) nyelvi hagyományt sem tudták olyan könnyen meghaladni, így könyveik nagyobb hányada jelent meg latinul, vagy latinul is.

Az evangélikus teológián belüli olyan újító jellegű szellemi áramlatok, mint a pietizmus, a korai szakaszban naprakészen kerültek a német lakosság kezébe, a 17. század végére azonban a lutheránus egyházak a Kárpát-medencében, de főként Erdélyben erőteljesen magukba zárkóztak, ortodoxá váltak. E jelenségnek fő oka persze az immár állami segédlettel, s meglehetősen erőszakossággal munkálkodó katolikus ellenreformáció volt. Minden újítást a közösség gyengüléseként értelmeztek világi és egyházi vezetőik, s ennek megfelelően elzárkóztak előlük. Látni fogjuk, hogy a magyar nyelvű olvasmányanyag is lemarad az európai szellemi áramlatok naprakész követésétől, annak azonban jelentős mértékben már nyelvi okai is voltak.

A korszak magyar nyelvű olvasmányanyagával kapcsolatosan is ki kell emelnünk néhány jelenséget. Nehezebben adható válasz ugyanis arra a kérdésre, hogy a magyar nyelvű könyvek miért csak elvétve fordulnak elő az olvasmánytörténetnek az ugyanebből a korszakból származó levéltári dokumentumaiban. A jelenségre már többen felhívták a figyelmet a szakirodalomban, és általában azzal magyarázták, hogy ezeket a könyveket a szó szoros értelmében szétolvasták, elhasználták, s így a hagyatékozaskor már nem képviselt összeírandó értéket. Ennél azonban árnyaltabb válasz is adható erre a kérdésre.

A válasz egyik része a levéltári dokumentumok keletkezésének folyamatában, illetve a hagyatékozási eljárások írásbeli rögzítésében adódó különbszésekben keresendő. A magyar nyelvű kiadványok patrónusai többségükben magyar nemesek, vagy gazdag patríciusok voltak. Nehezen elképzelhető tehát, hogy a patrónus könyvtárában ne lett volna meg az általa támogatott kiadások legalább egy-egy példánya. A nemesi hagyatéki inventáriumok azonban a mobiliák tekintetében legtöbbször összefoglaló jellegűek, s inkább csak az illető vagyontárgyak összértékét adják meg. A gyakori „és még ennyi és ennyi könyv, ilyen értékben” vagy „egy könyvszekrény benne könyvek” típusú megjegyzések mögött talán joggal sejthetjük a család egyes tagjai által megjeleníteni segített magyar nyelvű könyveket is. Igaz azonban az is, hogy kevés olyan nagyságú nemesi könyvtár volt a vizsgált korszakban, amelyhez tulajdonosa külön könyvtárost alkalmazott volna, vagy valamelyik, a birtokán élő tanárral, lelkésszel azt rendeztetnie kellett volna (hiszen a rendezés során katalógus is készült a könyvekről, s az szerencsés esetben fenn is maradt - például a Thurzók biccei könyvtáráról, vagy a Batthyányak németújvári gyűjteményéről stb.). Valamivel jobb a forráshelyzet a 17. század második felében, s ennek megfelelően a magyarországi kiadványoknak a magánkönyvtárak katalógusaiban való megjelenése is számottevőbb (például a Rákócziak sárospataki könyvtára, a keresdi Bethlen-, vagy a geryeszegi Teleki-bibliotéka stb.). A 18. század első felében pedig megjelenik az asszonykönyvtár katalógusa is (Bethlen Kata könyvtára). Az anyanyelvű könyveket Magyarországon is főként az asszonyok olvasták, hiszen a latin megtanulása nem volt számukra elengedhetetlen, s így az országban lévő, túlnyomórészt latin nyelvű könyvanyag nemigen volt elérhető számukra.

A Kárpát-medence városainak leg többjében - mint már szó volt róla - német anyanyelvűek képezték a lakosság többségét. Az ilyen helyeken a városi adminisztráció a birodalmi városokéhoz hasonlóan precíz, alapos volt. A magyar többségű helyeken azonban más adminisztrációs gyakorlat élt, így a legfőbb olvasmánytörténeti forrásbázist jelentő hagyatéki inventáriumok is más módon, másfajta alapossággal, vagy éppen felületességgel készültek. A magyar nyelvű kiadványok ennek következtében tehát e társadalmi réteg olvasmányaiban sem dokumentálhatók.

Más a helyzet a pápi, lelkészi könyvtárak jegyzékeivel. Ezek a források legtöbbször nem a hagyatéki eljárás során keletkeztek, hanem a tulajdonos feljegyzései vásárolt, köttetni küldött, kölcsönkért, vagy kölcsönadott könyvekről, de arra is van példa (igaz csak a 17. század legvégéről), hogy a feljegyzés elolvasandó művekről szól, illetve a már elolvasottak rövid értékelésével is megismerkedhetünk.

A magyar nyelvűség szempontjából a 16-17. század fordulója különös fontossággal bír. A királyi Magyarország és Erdély magyar értelmisége talán soha nem gondolkodott olyan egységesen, mint az 1580-1640 közti évtizedekben. Ekkor a legnépszerűbb eszmei áramlatok ezekben a körökben a filozófiából a keresztény újsztoicizmus, a teológiából a heidelbergi irénizmus, a politikai gondolkodásból pedig a századforduló népszerű unio christiana tervei, a keresztény összefogás a török kiűzésére Európából. Nem előzmények nélkül ugyan, de 1590-ben megszületik a *teljes* magyar protestáns biblia, a katolikus verzió pedig 1613-ban jelenik meg először. A századforduló két nagy életműve, Szenczi Molnár Alberté és Baranyai Decsi Jánosé szinte minden fontos kérdést érint: nemzeti grammatikát írnak, szótárt, szólásgyűjteményt szerkesztenek, belefognak a jog rendszerezésébe, a nemzeti történelem megírásába, Baranyai Decsi Sallustius-fordításának előszavában egy későhumanista fordítói programot hirdet meg, kijelölve a lefordítandó antik klasszikusok körét, Szenczi Molnár pedig magyarra fordítja Scultetus több művét, Ziegler *Discursus de summo bono*-ját, Calvin *Institutió*-ját, mely a nyelvtörténészek szerint a magyar irodalmi nyelv fejlődésében hasonlóan jelentős, mint Luther biblia-fordítása a németeknél. A Ziegler-mű nem akármilyen fordítási irodalmi környezetben

jelent meg. Ugyanabban a néhány évtizedben jelent meg I. Jakab királytükre, Antonio Guevara fiktív Marcus Aurelius életrajza, Justus Lipsius alapvető munkái és Epiktétosz könyvecskéje. Megjelennek a magyar irenicum és a magyar államelméleti gondolkodás első komolyabb darabjai, jórészt újsztoikus szellemben. Azt lehet tehát mondani, hogy a századforduló magyarországi tudományos légköre a korszak európai szellemi áramlataival szinkronban tudott maradni. A magyarországi kulturális élet, a már említett nagyszámú magyar nyelvű szép-irodalmi munka felmutatásával is jelezte, hogy nem pusztán szellemi áramlatok recepciójáról beszélhetünk, hanem a korszak értelmisége önálló alkotásra is késznek mutatkozott. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György művelődési programja hivatalos kultúrpolitikai koncepcióvá emelte az említett két életmű szerves folytatását, s az erdélyi udvari élet a két fejedelem idején, ha egymástól eltérő hangsúlyokkal is, de valóban a magyar nyelvű, nemzeti kultúra megteremtését célozta meg. Láttuk, Csapodi Csaba statisztikai felmérése is igazolta: 1572 és 1645 között a magyar nyelvű könyvek aránya a latinét is megelőzte! Az ekkor keletkezett magyar nyelvű munkák elterjedtségét, sajnos, csak részben igazolják vissza a következő generációk hagyatéki jegyzékei.

Erdély azonban I. Rákóczi György halálát követően nem tudott már akkora energiát fordítani központi kultúrpolitikai akarat érvényesítésére. Az egyes főúri udvarok pedig nem voltak elég gazdagok ahhoz, hogy saját egyházuk nyomásának ellent tudjanak állni abból a szempontból, hogy a meglévő szerény anyagi eszközökkel ne az egyházi írók műveit támogassák. Itt is említhetjük azt a jelenséget, amelyről a német lutheránus egyházaknak a katolikus nyomás ellenreakciójaként történt ortodoxá válása kapcsán már szóltunk: a kálvinista gyülekezetek vezetői és az őket támogató nemesek is óvakodtak mindennemű újítástól, s a magyar nyelvű könyvek kiadásában papjaik „nemzetmentő” írásait, illetve a számukra aranykorban (Bethlen és Rákóczi korában) keletkezett munkákat adták ki újra vagy azokat olvasták. Guevara és Lipsius műveit Magyarországon még a 19. század elején is újra fordították.

A királyi Magyarországon a rekatolizált főúri réteg már másfajta kultúrát támogatott. Olyat, ami a birodalmi értékeket jobban közvetítette ugyan, de jelentős részben nem magyar nyelvű volt. Az ország hivatalos nyelvének megfelelően tehát a latin nyelvű munkák meg tudták őrizni népszerűségüket.

A 17. század második felében még egy jelenséget figyelhetünk meg, főként a protestáns lelkészek, a tanárok, a jogászok és a nemesek olvasmányaiban. A latin nyelvű munkák száma arányában ismét megnövekszik. Ráadásul ezek a munkák nem a legfrissebb európai könyvtermésből valók, hanem gyakran 50, 80 évvel korábbi népszerű szerzők (teológusok, filozófusok stb.) művei. Minden bizonnyal a peregrináló diák szűk anyagi lehetőségei vásároltatták meg az Európában már nem kurrens könyveket, de ez a hazatérő értelmiségi ismereteit részben elavulttá tette. Nem arról van szó, hogy nincsen kivétel - Zrínyi Miklós, Pázmány Miklós vagy Esterházy Pál olvasmányai például teljes mértékben az európai átlagnak megfelelőek voltak mind nyelvi, mind tartalmi összetételüket tekintve -, de a nagy átlag, a hagyományos és az új gazdasági értelmiség, továbbá nemességünk olvasmányai a 17. század végére elavultakká lettek, s ez részben a túlzott latin orientáltságnak, illetve a nemzeti nyelven hozzáférhető könyvanyag tematikai összetételének volt köszönhető.

Ajánlott irodalom

Baricz Zsolt: *Kézírtos könyvkiadás Erdélyben. Az erdélyi emlékirás és a 17-18. századi kéziratosság.* Iskolakultúra, 1998. 1. sz. 89-95.

Benda Kálmán: *A magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben.* Confessio 12 (1988) 9-12.

Borsa Gedeon: *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* Magyar Könyvszemle 80 (1973) 249-269. (Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek* 22. Bp., 1973.; Ugyanez: Borsa Gedeon: *Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat 15-17. század.* Bp., 1996. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új sorozat 6.) 350-363.

Botta István: *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon.* Magyar Könyvszemle 80 (1973) 270-289. (Benda Kálmán és Székely György hozzászólásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek* 23. Bp., 1973.

Csapodi Csaba: *Könyvtermelésünk a 18. században.* Magyar Könyvszemle 60 (1942) 393-398.

Csapodi Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig.* Magyar Könyvszemle 70 (1946) 98-104.

Klaniczay Tibor: *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban.* Irodalomtörténeti Közlemények 91-92 (1987-1988) 1-19. Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek* 75. Bp., 1988.

Monok István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon.* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk.: Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 393-401.

Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban.* Történelmi Szemle 7 (1964) 80-102.

Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 77-97., 238-243.

Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565-1840).* Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.

Szűcs Jenő több tanulmánya a *Nemzetiség a feudalizmus korában* (Bp., 1972) című kötetében.

Tarnóc Márton: *A magyar könyv a 17. század elején.* Magyar Könyvszemle 80 (1973) 315-331. (Benda Kálmán, Székely György és Gyenis Vilmos hozzászólásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek* 25. Bp., 1973.

Viliam Čičaj: *Bányavárosi könyvkultúra a 16-18. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya.)* Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV.)

V. Gyűjtő vagy olvasó? A könyvgyűjtési szokások

Az olvasmánytörténeti vizsgálódások egyik alapvető kérdése mindig az, hogy azokat a könyveket, amelyeket a levéltári források egy-egy magánszemély tulajdonaként említenek, olvasta-e a könyvek birtokosa? Más oldalról: ha ismerjük a tulajdonos könyveinek jegyzékét, akkor csak azokat a könyveket olvasta, amelyekről ez a forrás tájékoztat? Az intézményi könyvtárak esetében sem mozgunk biztos talajon, ha a bibliotéka polcain sorakozó kötetek használatát kell elemeznünk, vagy arról akárcsak véleményt formálnunk.

Mielőtt azonban megpróbálunk választ adni ezekre a kérdésekre, röviden ki kell térni az alfabetizáció problémakörére. Az olvasmányok és az olvasás dokumentumai között nem feledkezhetünk el ugyanis arról, hogy a Kárpát-medence társadalmának csak kis hányada forgatta a könyveket, vagyis az írni-olvasni tudás a népességnek csupán kis hányadát érintette.

A 16. század elejétől gyorsan terjedt az írástudás a társadalom felső rétegeiben, a 16. század derekán a főurak már mind tudtak írni, asszonyaik ekkor kezdték a betűvetést elsajátítani. Nádasdy Tamás felesége, Kanizsai Orsolya nagyon jól írt, de fárasztotta e tevékenység. Thurzó György nádor felesége, Czobor Erzsébet csak házasságkötésük után tanult meg írni. A 17. században a középnemesség körében is terjedt az írnitűdás, de még a 18. században is gyakori esetnek számított, hogy a vármegyei esküdtek nem tudták nevüket sem leírni. A kisnemesség körében nagy volt az analfabéták száma: a 18. század elején négyötödük, a század végén kétharmaduk volt írástudatlan. A társadalom polgári rétegei viszont a 16. századtól kezdődően nagy hangsúlyt fordítottak arra, hogy gyermekeik írni (és olvasni) megtanuljanak. Az olvasástudás felmérése a rendszeres népszámlálások kora előtt nagyon nehéz feladat. Mindenképpen biztos, hogy többen tudtak olvasni, mint írni. A szakirodalom vitái alapvetően e pontról szólnak. Annak a megítélésében ugyanis, hogy milyen arányban tudtak olvasni azok, akik nem tudtak írni, eltérő a néprajzkutató (Kristóf Ildikó) és a történész (Tóth István György) véleménye, ami nem csoda, hiszen a forráscsoport, amely alapján véleményüket kialakították, eltér egymástól.

Esettanulmányok nagyjából csak a 18. századra vonatkozóan vannak. Ezek szerint a század elején a paraszti rétegekben alig mutatható ki az olvasni tudás (1-3%), a század végére azonban egyes területeken (Vas megye) minden ötödik paraszt tudott legalább olvasni. A 18. századi kisnemességnek átlagosan egynegyede volt képes az olvasásra, de jelentős területi különbségek voltak. A század végére körükben is jelentős (pozitív) változás mutatkozott. Ezt a néhány megyére elvégzett vizsgálatot - amelynek eredménye nem éppen a könyvolvasás reneszánszát sugallja - mindenképpen ki kell egészíteni részint azzal, hogy a falusi és mezővárosi lakosság olvasni tudását más források szélesebb körűnek tudják, részint azzal, hogy a köznemesi és polgári rétegekben az alfabetizáció természetesnek mondható.

Visszatérve ismét a könyveket birtokló, s minden bizonnyal azokat forgató társadalmi csoportokhoz, illetve alapkérdésünkhöz, vagyis hogy a 16-17. századi magánkönyvtárak tulajdonosai gyűjtők voltak-e, vagy olvasók, rövid visszapillantást kell tennünk tankönyvünknek az olvasmánytörténet forrásairól írott részére. Fel kell hívnunk ugyanis néhány olyan dologra a figyelmet, amely a 17-18. század fordulóját, illetve a 18. század első harmadát illeti. A jegyzék-szerű dokumentumokat számba vevő munkánk során valamennyi városban tapasztalhattuk azt a jelenséget, hogy a 17. század 80-as éveitől kezdve az ingó javak hagyatéki számbavételekor az inventárium összeírója a könyveket nem sorolja fel, csupán mennyiségüket, illetve az összes könyv becsült értékét és persze a hagyaték megoszlási arányai szerinti érték-elosztást közli. Korábban ez a jelenség jobbra a magyar adminisztrációjú városokban volt gyakori, de akkor

feltehetően a jegyzőnek nem volt kedve tételesen felsorolni a könyveket, illetve általánosságban is elmondható a magyar adminisztrációnak a használati írásbeliségben tanúsított hanyagsága. A 18. század közepe felé haladva pedig egyre gyakoribb az olyan eset, hogy egyáltalán nem is említik az egyes ingó vagyoni részek jellegét, olyan általánosabb megjelölést alkalmaznak, amelyből az sem derül ki, hogy volt-e az illető elhunytnak könyvhagyatéka. Tipikusnak mondható ez a jelenség Kassán, Kolozsvárt, Kőszegen, Sopronban, Ruszton és a bányavárosokban is. A nemesi hagyatékozás dokumentálása már a korábbi időszakra nézve is fejtörést okoz az olvasmányműveltség kutatójának, hiszen egy-egy ingatlan (adott esetben udvarház) megöröklése a végrendelet szerint is „összes tartozékával” történt, és a testamentum mögé helyezett összeírások elkallódtak, vagy el sem készültek. Önmagában tehát az a tény, hogy a könyvjegyzékek száma csökken egy vizsgált időszakaszban, jelen esetben a 17-18. század fordulóján, nem jelenti azt, hogy csökkent a könyvet birtoklók száma, aránya, vagy éppen azt, hogy e korszak polgárai, nemesei műveletlenebbek lettek volna az előző generációknál.

A fennmaradt könyvjegyzékek tájegységenkénti megoszlásának vizsgálata az eddig elmondottak szellemében meglehetősen értelmét veszíti, hiszen a Kárpát-medence nagy része csak a 17. század végén szabadult fel a török megszállás alól, a terület településeinek a magyarországi vagy erdélyi városokhoz hasonló hétköznapi élet, a könyvek használatának beépülése a mindennapokba, akár csak a napi vallásgyakorlat szintjén, csak a most vizsgált korszak után kezdődhetett meg.

Örvendetes dolog lenne, ha biztosan állíthatnánk, hogy a könyv a 18. század elejére - legalábbis a polgári, valamint a köz- és főnemesi családokban - olyannyira elterjedt, megszokottá vált, hogy a többi vagyontárgyhoz viszonyított értéke elenyészőnek tűnt egy-egy hagyatéki eljárást lefolytató jegyző szemében, s ezért tűnik el tételes összeírás is az iratokból. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a városi hivatali írásbeliség fejlődésével az írásbeli jogesetek száma is megnőtt, így az ingóságok számbavételét összegzőbb formában végezték el. A fennmaradt könyvjegyzékek számának viszonylagos csökkenésében szerepet játszik továbbá az a tény, hogy a helyszíni összeírást több helyen - mint már említettük - egy, a városi adminisztráció számára készített tisztázat összeállítása követte. A helyszínen (az elhunyt házában) készített feljegyzések azután az első levéltár-rendezésre selejtezésre kerültek, számunkra elvesztek. A tisztázat mindig összegző jellegű volt.

A fejezet címéül választott „Gyűjtő vagy olvasó?” kérdés szempontjából a polgári könyvtárak vizsgálata a Kárpát-medence valamennyi tájegységében az *olvasó polgárt* állítja elénk. Az 1550 és 1750 közötti időszakból máig ismert 756 polgári gyűjtemény ugyanakkor számos figyelemre méltó változást mutat a 17. és a 18. század fordulóján.

Azokban a bibliotékákban, ahol a napi vallásgyakorlat könyvei mellett legfeljebb iskolai könyvek, s néha egy-egy szórakoztató olvasmányként értelmezhető kötet található, nincsen igazán nagy változás. A különbség időben és városonként feltehetően a lelkészek által tanácsolt énekeskönyv, vagy népszerű beszédgyűjtemény szerzőjében, illetve az iskolában a grammatikai órákon használatos klasszikus auktor személyében van. Ezek a kis bibliotékák nagyjából nemzeti nyelvű könyveket tartalmaztak, kivéve persze a mindenütt oktatott latin nyelv iskolai használatú szöveggyűjteményeit.

Az *egyetemet járt polgárok olvasmányműveltsége* már lényegesen differenciáltabb képet mutat. Miután sem a tanárok, sem az orvosok, patikusok, sem a jogászok, vagy az adminisztráció különböző szintjein dolgozó jogvégzettek közül nem ismerünk a korból több generáción át öröklődő könyvtárat, e réteg esetében is el kell mondanunk azt a véleményünket,

hogy a tulajdonosok a különböző forrásokban regisztrált könyveiket nagy valószínűséggel olvasták is. Ezt a véleményünket fenntartjuk a többszáz kötetet birtoklók esetében is.

Közelebbről vizsgálva a könyvgyűjtemények anyagát, általánosságban a következő jelenségeket regisztrálhatjuk. A 16. századi polgári magánkönyvtárak mintájának, legszínvonalasabbjának a selmecbányai *Matthias Moldner* (†1595) városi tanácsosét, sőt még inkább *Johann Haunold*ét (†1595), ugyanennek a városnak iskolamesterét említi a szakirodalom. Moldner 101, Haunold 345 könyve nagyságánál és tartalmánál fogva is jól jellemzi a 16. századi olvasmányanyag változásának tendenciáit. A könyvanyag nagyobb része a 15-16. század itáliai, bázeli és bécsi humanistáinak munkáiból áll. Elsősorban az antik auktorok és az egyházatyák műveinek színvonalas kiadásai, grammatikai, retorika és poétikai kézikönyvek vannak meg nekik. Ugyanezen tudós generációknak a történeti munkái, majd a vallási kérdésekről írott alapvető kézikönyvei. Mindkét könyvtár lutheránus polgár tulajdona volt. Nem meglepő tehát, hogy a korai protestáns szerzők művei következnek a sorban, elsősorban a wittenbergiek (főleg Melanchthon), de a nagy protestáns történeti alpmunkák (Johannes Sleidanus, Johannes Carion) és országtörténetek sem hiányoznak. David Chytraeus nyugat-magyarországi térítő tevékenységét ismerve nem meglepő az sem, hogy csaknem valamennyi munkája megvolt Selmecbányán is. A 16. század végének késő humanista szerzői, Justus Lipsiusszal az élen ugyancsak képviseltetik magukat e könyvtárakban. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 16. század végén az európai szellemi áramlatok recepciójában a polgári - és tegyük hozzá rögtön: általában - magánkönyvtárak nem mutatnak késettséget.

Ezután városonként változó mértékben ugyan, de a 17. század végére megfigyelhető a könyvanyag egyfajta előregedése, a friss szakirodalom hiánya. Oka lehet ennek az, hogy az akadémia értelmiség nagyon rövid ideig, csupán a külföldi egyetemi években volt abban a helyzetben, hogy maga válassza ki a gazdag kínálatból a számára hasznosnak gondolt könyveket. Az általuk patronált diákok, könyvvásárlásra megkért kereskedők - mivel a megrendelő nem tudott tájékozódni az éppen aktuális kínálatról - gyakran az olcsóbb, régebbi könyveket vásárolták meg számukra. Igaz ez természetesen mindegyik, Kárpát-medencében élt könyvgyűjtőre is, hiszen a fejletlen könyvkereskedelem nem tett lehetővé más kiválasztási és vásárlási módot. E tekintetben a soproni értelmiségi lényegesen jobb helyzetben volt, mint mondjuk egy erdélyi kisebb városban élő kollégája - könyvtáruk anyagán meg is látszik ez a különbség. Az előregedésnek másik valószínű oka, hogy az ország hivatalos nyelve a latin volt, és a legfrissebb szakmai eredmények Nyugat-Európában már kezdtek nemzeti nyelveken megjelenni. 1690 után például a teljes németországi könyvtermésnek nagyobb - és egyre nagyobb - hányada volt német, mint latin. A nem német anyanyelvűek számára a latin nyelv volt sokáig az első idegen nyelv, így ők vagy megvárták az illető munka latin kiadását, vagy régebbi, latin nyelvű könyvet vásároltak, illetve vásároltattak maguknak.

Néhány városban, de elsősorban Sopronban megfigyelhető, hogy a teológiai anyag elavulttá válik ugyan, de ez a jelenség az egész könyvanyagot tekintve csak másodlagos. Ha nem csupán a protestáns teológiai állományt nézzük, akkor inkább arra a jelenségre fektetnénk hangsúlyt, hogy az olvasmányanyag a 17. század második felében a nem teológiai szakterületeken határozottan színvonalas maradt, ami a szabad királyi város polgárságának világiasodó gondolkodását jelzi. Matthias Lang (1622-1682) is a szakmáját akarta színvonalassá tenni (ő evangélikus lelkész volt) a konventi könyvtár megalapításával. Fontos azt is tudni, hogy Sopronban a korai pietisták és egyéb, az evangélikus teológián belüli nonkonformista irányzatok képviselői is megtalálhatók egy-egy világlátott polgár (tehát nem lelkész) olvasmányai közt.

További általános jelenség, hogy minden beszerzési nehézség ellenére a 18. század elejéhez közeledve lassan szakkönyvtárak jöttek létre. A 16-17. század fordulóján a jogásznak, az orvosnak éppúgy teológiai jellegű volt a gyűjteménye, mint a tanároké. A teológián túl a történeti tárgyú munkák illetve a klasszikus auktorok uralták a könyvtárakat. Nem állíthatjuk, hogy egy évszázad múlva a Kárpát-medence orvosai tisztán orvosi szakkönyvtárat tartottak, de a szakkönyvek aránya a gyűjteményekben valóban megnőtt, s ez is jelzi, hogy csupán a gyűjtés kedvéért nem nagyon szorgalmazták a könyvek vásárlását. E jelenségkörbe sorolható az is, hogy például a bányatulajdonos polgárok könyvtáraiban megjelentek a bányaműveléssel, a közettannal, a barlangászattal, a hidraulikával kapcsolatos művek.

A magánkönyvtárakról szóló fejezetben a *humanista bibliotékák* kapcsán elmondtuk, hogy a Nyugat-Európában „tudóskönyvtár”-ként számon tartott gyűjteményekhez hasonlót a 17. századi Kárpát-medencében nem tudunk említeni. Ez a jelenség összefügg a felsőoktatási intézményrendszer csonkaságával illetve hiányával. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy Magyarországon e korban nem éltek „tudós”-ok. Olyan értelmiségiekről azonban valóban nem tudunk, akik a „tudós”-ságukból éltek volna. Nem ismerjük ugyan *Szenci Molnár Albert* (1574-1634) könyveinek jegyzékét, de - munkássága alapján - feltehetően nem a kálvinista lelkészek átlagos könyvtára állt rendelkezésére művei megalkotásakor. Mint ahogy *Bél Mátyás* (1684-1749) könyveinek jegyzéke is az evangélikus lelkészét meghaladó erudíciót sejtet. Azok a történetíró, fordító, és más tudományos tevékenységet folytató lelkészek és tanárok, akik közül a két évszázadból egyet-egyet kiemeltünk, más könyvgyűjtési szokásokat követhettek, mint azok a társaik, akik ellátták a gyülekezeteket, az iskolai munkát, és intellektuális érdeklődésük másfajta szellemi aktivitásra nem sarkallta őket; vagy éppen lehetőség nem adatott nekik.

A városi értelmiség olvasmányanyagának változásához hasonlókat nem tudunk elmondani a *köznemesi könyvtárak*ról. Az 1560-1750 közti időszakból 60 gyűjteményt tudunk jegyzékszerű forrással dokumentálni. Ez a szám meglepően kicsi, még akkor is, ha tudjuk, hogy a közép- és kisnemesi rétegből számosan szakértelmiségivé - gazdasági szakember, jogász - váltak. Elképzelhetetlen továbbá az is, hogy a követi, vagy más diplomáciai szolgálatot teljesítők ne rendelkeztek volna valamilyen könyvtárral.

A fennmaradt dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy e társadalmi réteghez tartozók a napi vallásgyakorlat könyvein kívül elsősorban históriai (de nem történetfilozófiai vagy politikaelméleti) és jogi munkákat birtokoltak. Ráadásul nem is sokat, hiszen az átlagos közép-nemesi könyvtár 20-40 kötetnyi volt. Kivételek természetesen akadnak, de ezen nagyobb, 200-400 kötetes bibliotékák tulajdonosai mindig valamilyen magasabb közigazgatási feladatot ellátó (például alispán, kamarai titkár stb.) személyek, vagy éppen történetírók voltak (mint az erdélyi Cserei Mihály). Nyelvi összetétele e kis gyűjteményeknek nagyon egysíkú: latin, és változó arányban magyar nyelvű könyvek sorakoztak a polcokon.

Külön fel kell hívni a figyelmet néhány gazdasági szakértőre, tiszttartóra, akik tulajdonképpen vizsgált korszakunk végére kezdtek társadalmi csoporttá válni. Rögtön a 16. század közepén feltűnik *Perneszith György* (†1560) alakja. A Nádasdy család sárvári tiszttartójaként nem csupán a főúr családjának bécsi könyvvásárlásait intézte, de maga is komoly humanista ízlésű könyvtárat gyűjtött össze. A 62 könyv között egy sem olyan, amelyik Perneszith napi munkáját segítette volna, mégis fontosnak tartotta az antik auktorok, 15-16. századi humanisták munkáinak olvasását. Nádasdy Ferenc sárvári udvara légkörének - a sárvár-újszigeti nyomda, Sylvester János Újtestamentum-fordításának támogatása mellett - jellemzéséhez mindenképpen fontos ismerni a tiszttartó könyvtárát is. *Jóna István* (†1633 után) Zrínyi Györgynek, a költő Zrínyi Miklós apjának volt csákontyai jószágigazgatója. Olvasottságáról a *Szigeti veszedelem*

szerzője máig meglévő könyveinek bejegyzéseiből tudjuk, 15 könyve került a költő gyűjteményébe. Ezek antik szerzők és kortárs historikusok munkái. I. Rákóczi György gazdatisztjéről, *Debreczeni Tamás*ról tudjuk, hogy engedélye volt az udvari könyvtár használatára, tehát igényelte is azt. Az Apafi-korszak két kiemelkedő gazdasági szakembere, *Udvarhelyi György* és borbereki *Alvinczi Péter* műveltségéről csak gazdag levelezésükből lehet benyomásunk, de aligha tévedünk, ha koruk olvasott értelmisége közé soroljuk őket. Az utóbbiak olvasmányaira vonatkozó dokumentumokból kitűnik, hogy a 17. század második felében ebben a társadalmi csoportban is feltűnik a szakirányú olvasmányok (jogi, természetrajzi, politikai, gazdasági munkák) iránti igény, amellet, hogy a historikus és a teológiai erudíció jellemző marad.

A magánkönyvtárakról írt fejezetben láttuk a legtöbb középnemes könyvtárát. Ha most azt vizsgáljuk, hogy a köznemesség könyvgyűjtési szokásai változtak-e a századfordulóval, akkor megállapíthatjuk, hogy a 18. század első feléből ránk maradt könyvjegyzékek sem mutatnak az eddigiekben mondottaktól eltérő képet. Sem a könyvtárak nagysága, sem tartalmi vagy nyelvi összetételük nem változott. A már említett erdélyi történetíró, *Cserei Mihály* (1667-1756) könyveiről három jegyzék is fennmaradt (1709-1741: 354 könyvtétel), de őt nem tarthatjuk átlagos köznemesnek, könyvtára is a történetíróé és nem a nemesé volt. A jogászkodó felvidéki *Pongrácz Márton* önéletírását is ránk hagyta, irodalmi ambíciói is voltak. 320 kötetes könyvtára (jegyzék 1744-ből) tartalmi dominanciájának meghatározásakor a történeti és jogi munkák mellett feltűnő az orvosi művek viszonylag magasabb száma, illetve előfordul néhány gazdasági szakmunka is. Pongrácz nyelvíleg is műveltebb volt a kortárs középnemesi átlagnál. Szlovák tudása feltehetően származására utal, de a latin és magyar mellett a németet is rendszeresen használta. *Kubinczky György*öt 1749-ből fennmaradt 90 tételes könyvjegyzéke csupán a könyvek számával emeli ki a többi nyugat-magyarországi birtokos nemes közül, és az egyébként értelmiségi pályán mozgó szepesi kamarai altitkár, *Potoczky György* bibliotékája (1750 körül, 90 könyv) sem több alapvető históriai és jogi munkák gyűjteményénél.

Reviczky János Ferencet csupán azért kell a köznemesek között említenünk, mert nem volt sem báró, sem gróf. Zemplén megye országgyűlési követe, a megye főjegyzője, majd a pozsonyi, s végül az udvari kamara tanácsosaként a 18. század közepe körül halt meg. 1742-ből maradt fenn könyveinek összeírása. A 439 kötet tartalmilag és nyelvi összetételét tekintve is teljesen heterogén. Könyvtára tehát a 18. század első felében bármelyik európai országban a művelt, tájékozott nemesek közé emelte volna tulajdonosát. A latin és magyar mellett német, nagyon sok francia és olasz nyelvű történeti, politikaelméleti, földrajzi és szépirodalmi mű töltötte meg könyvszekrényét. Az ő fia volt az az 1736-ban született *Reviczky Károly*, aki diplomáciai pályája után - konstantinápolyi, varsói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak - II. József minisztere lett. Emellet a kor nyelvzszenijeként tartották számon, hiszen az európai nyelvek mellett héberül, törökül, arabul és perzsául is tudott. Törökből franciára, perzsából latinra több szöveget is fordított, amelyek meg is jelentek. Könyvtárát, benne jelentős keleti gyűjteményével Londonban adta el.

A köznemesi bibliotékák tehát - még az utóbb említett *Reviczky János Ferencet* is beleértve - olyanok voltak, amelyeket olvasási szándékkal gyűjtöttek össze, s mind nagyságuk, mind tartalmi összetételük azt sugallja, hogy a tulajdonosok minden bizonnyal meg is ismerték könyveik tartalmát.

A 17-18. század fordulóján a könyvgyűjtési és olvasási szokások tekintetében a Kárpát-medencében a főnemesség körében tapasztaltuk a legnagyobb változást. Örvendetes módon számos család könyvtáráról maradtak ránk jegyzékszerű források, illetve néhány esetben elég sok korabeli könyv is kézbevehető. Tanulmányunk bevezetőjében említettük azt a tényt, hogy a vizsgált századfordulón a jegyzékszerű olvasmánytörténeti dokumentumok száma csökken. A

nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseinek vizsgálatakor egy meggondolkodtató jelenséget regisztrálhatunk. Általában feltűnő, hogy a nyugat-európai könyvgyűjteményekben fennmaradt kötetek kevésbé összefirkáltak, kevesebb possessorbejegyzést őriztek meg, mint az Európa peremvidékein fennmaradtak. De ez csupán benyomás, módszeres kutatás ez ügyben, tudommal, soha nem történt. A Kárpát-medencében hozzáférhető könyvállományt tekintve azonban már megalapozottabban nyilatkozhatunk arról a jelenségről, hogy már a 16-17. században e területen volt állomány darabjaiban több és gyakoribb kéziratos bejegyzést találunk, mint a 18. századból ránk maradtakban. Ehhez járul az a megfigyelés, hogy ha összehasonlítjuk az Esterházy Pál könyvtárából ma ismert köteteket a kortárs erdélyi arisztokrácia (Teleki-, Bethlen család) bibliotékáinak kézbevehető darabjaival, akkor azt mondhatjuk: az Erdélyből fennmaradt kötetek több tulajdonosról és több használóról tanúskodnak.

Ha ezen utóbbi jelenség - tehát a erdélyi, illetve a nyugat-magyarországi arisztokrata könyvgyűjtési szokások közötti különbség - okainak feltárására vállalkozunk, első lépésként mindenképpen a főúri udvarok művelődésszervező funkciójának változásaira kell utalnunk. A 16. században a megszűnt budai királyi udvar (1541) szerepét felvállaló főúri udvarok sora (Nádasdy, Batthyány, Perényi, ecsedi Báthory, Thurzó stb.) vált a humanista műveltség műhelyévé, továbbá az új egyházak fő patrónusává. Központi feladatuknak számított a felekezetek számára a lelkészek és tanárok képzésének megszervezése, külföldi egyetemekre küldése, majd hazatértük után ezek aktív támogatása. Ez a funkció még a 16-17. század fordulóján, és sok esetben a 17. században is fennmaradt. A 16. század folyamán a 15. századi vajda, az erdélyi püspöki és az Erdélybe költöző királyi udvar maradék erejét összesítő erdélyi fejedelmi udvar sajátos helyzetbe került. Az erdélyi arisztokrata családok anyagi ereje ugyanis meg sem közelítette a fejedelmet, így a fejedelem vallása, az udvar művelődési törekvései sok tekintetben meghatározó erejűek tudtak lenni. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy nem léteztek, vagy nem működtek mások, nem a fejedelem vallásán élő udvarok, de Erdély művelődésére ezek igazán nem tudtak nagy hatással lenni. Gondoljunk például a hadadi Wesselényi-udvarra, ahol az erős kálvinista, karakteres művelődéspolitikát megvalósító fejedelmek idején jezsuita atya látta el a papi teendőket, magyar nyelvre fordítottak katolikus, köztük jezsuita kegyességi munkákat. Az erdélyi központi udvar feldúlása és megszűnése (1658) után több család (Apafi, Teleki, Bethlen stb.) vállalta magára lényegében ugyanazt a kultúraszervező szerepet, amely eddig elsősorban a fejedelmi központé volt.

A 17. század elejétől sorra katolizáló magyarországi arisztokraták birtokain életre keltett katolikus iskolahálózat tanítóit, a gyülekezetek papjait már az egyház szervezte felsőbb iskolákban képezték. A megalapított nagyszombati egyetem mellett a közeli Bécs illetve Grác nyújtott felsőfokú tanulmányi lehetőséget, a pápai szemináriumok és a Pázmáneum pedig a szegényebbek számára is felcsillantotta a továbbtanulás lehetőségét. A főúri családok gyermekei az udvari nevelés és iskolázás után már nem patrónusaik és a leendő lelkészek (alumnusaik) társaságában indultak külföldi egyetemekre teológiát tanulni, vagy a peregrinatio academica útját járni, hanem olyan tanulmányi úton vettek részt, amelynek során valóban a majdani politikusi, katonai és közigazgatási feladataikra készültek fel. Nyelveket tanultak, a nyugat-európai udvarok szokásaival ismerkedtek meg, lovagoltak, táncoltak, vívtak és nem utolsósorban majdani kapcsolatrendszerüket alakították ki. Az ifjú Zrínyi Miklós itáliai útján (1636) már nem egyetemet látogatott sorra, közel-kortársával, Bethlen Péterrel ellentétben, aki az Odera melletti Frankfurtban és Leidenben eredménytelenül küszködött a teológiai és filozófiai ismeretek elsajátításával, s így még franciául sem tudott megtanulni. Batthyány Kristóf dél-németországi és itáliai körútja (1657-1658) alig több, mint egy művelt, érdeklődő turista utazása, de vele csaknem egyidőben Bethlen Miklós elsősorban a magasabb műveltség megszerzéséért kelt útra. A század végén (1699-1700) Széchényi Zsigmond Kavaliers-touron

vett részt Itáliában, kortársa, Teleki Pál pedig teológusok népes társaságában tanult a németországi és a németalföldi egyetemeken.

A török kiűzésével a Habsburg korona alá tartozó Magyarországon és Erdélyben a protestáns egyházak ismét az állam erejét maga mögött tudó katolicizmus nyomása alá kerültek. A protestáns főurak tehát rákényszerültek arra, hogy - az egyébként kisebb anyagi erejükkel - többet vállaljanak szűkebb környezetük műveltségének, így olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs magyarországiak. Birtokközpontjaik udvar-funkciója a 16-17. századi értelemben továbbra is megmaradt. Mit jelentett ez az udvari könyvtárak, az arisztokrata tulajdonos olvasmányízlése vonatkozásában, továbbá abból a szempontból, hogy ezek a főurak olvasók, vagy gyűjtők voltak-e elsősorban?

Mielőtt sorra vennénk az egyes főúri udvarokat, röviden ki kell térnünk ez utóbbi kérdésre, pontosabban arra, hogy az arisztokrata gyűjteményekkel kapcsolatban valójában a kérdés ilyen formájú feltevése - olvasta-e a tulajdonos a könyveit? - meglehetősen értelmetlen. Nem csupán azért, mert a 18. századból ránk maradt katalógusok már jelentős részben örökölt könyvanyagot mutatnak, hiszen a 16-17. században szerencsésen el tudjuk különíteni az egyes generációk által beszerzett könyveket. A kérdés értelmetlensége valójában abból adódik, hogy az udvari könyvtár arculatát csak nagyon kivételes esetben határozta meg direkt formában a tulajdonos érdeklődése. A költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtára biztosan a saját maga által összegyűjtött könyveket őrizte, apai örökségként elenyésző töredékhez jutott csak. De a 16. században egy Batthyány Boldizsár, vagy a századfordulón egy Thurzó György, akik könyvtáruk jelentős részét használták, olvasták, a könyvek beszerzését elsősorban közvetlen udvari környezetük tanácsára vásároltatták meg, illetve ugyanúgy, mint a többi magyarországi könyvtár tulajdonosa, ki voltak szolgáltatva alumnusaik, vagy más megbízottjuk ízlésének. E kiszolgáltatottság oka elsődlegesen az volt, hogy a Kárpát-medencében nem létezett szervezett könyvkereskedelem a 16-17. században. Azok a bécsi, frankfurti kiadók és kereskedők (például a 16. században Erhardt Hiller vagy Jean Aubry), akik gondot fordítottak a magyarországi főurakkal való aktív kapcsolattartásra, gyakorlatilag minden könyvet el is tudtak adni nekik. Nem gondolhatjuk továbbá azt sem, hogy ha fejlett könyvkereskedelem lett volna ebben a térségben, akkor a főúr feltétlenül személyesen döntött volna minden egyes könyv megvásárlásáról.

Az udvart fenntartó család a könyvtár kialakításánál figyelembe vette azt a tényt, hogy a környezetükben élő tanárok, papok, a birtokok gazdálkodását irányító és felügyelő személyek, sok esetben jogászok nem tudtak önállóan olyan személyi gyűjteményt kialakítani, amely feladataik ellátáshoz megfelelő lett volna. Az udvari könyvtár ilyen értelmű részleges nyilvánossága Nyugat-Magyarországon a 17. század végén, Erdélyben generációkkal később látszik megszűnőben lenni. Ez a megszűnés nem jelentette persze azt, hogy mondjuk Esterházy Pálnak a szökökutakkal kapcsolatos, vagy éppen hidrográfiai tárgyú könyveit esetenként ne használhatta volna a kastély parkjának kialakítója, de semmilyen jel nem utal arra, hogy akár a fraknói, akár a kismartoni gyűjteményből, vagy Nádasdy Ferenc pottendorfi könyvtárából a család valamelyik falujában szolgáló pap könyveket vett volna kölcsön, mint ahogy az például a gerneszegi Teleki-könyvtár esetében dokumentálható.

Az olvasó főúr a gyűjtő főúrtól tehát akkor válik el, amikor a tulajdonos a maga számára vesz meg, vagy szereztet be olyan könyveket, amelyeket nem olvas el, meglétükről vagy van, vagy nincsen tudomása. Ez a gyűjtő törekvés, divat vagy szenvedély részben független a főúri udvar eddigiekben érintett művelődésszervező szerepvállalásától, de a függetlenedést a család tagjainak neveltetése, műveltségének jellege, továbbá nem utolsósorban anyagi ereje is befolyásolta. Teleki Mihály például, aki „az erdélyi múzeumi gondolat” megteremtőjének

számít, Hermányi Dienes József anekdotája szerint kellő hozzáértés és érzék hiányában válogatás nélkül gyűjtött össze mindent, ami réginek tűnt számára, de udvarának többször említett tudatosan vállalt feladatai a család több generációja számára megszabták könyvtáruk arculatát.

Batthyány Boldizsár teológiai könyveinek nagy részét ma is kézbe vehetjük a németújvári ferences kolostor könyvtárában. Egyik kötetről sincsen olyan benyomásunk, hogy az egyébként művelt főúr - túl azon, hogy nevét sajátkezűleg a címlapokra jegyezte - forgatta volna. Ugyanígy az evangélikus egyház egyik legnagyobb patrónusaként számon tartott, szoros wittenbergi kapcsolatokat ápoló Thurzó György nádor, akinek biccsei gyűjteménye 1611-ben az egyik legszínvonalasabb magyarországi lutheránus teológiai könyvtár volt, a fennmaradt kötetekbe a nevét sem írta be, *super ex librise* bizonyítja egykori hovatarozásukat. A példákat nem szaporítva is látnunk kell azonban, hogy ez a típusú gyűjtés, a nem elolvasott könyvek birtoklása merőben eltér attól, amit Ötvös Péter a herceg Batthyány Károly József trautmannsdorfi és bécsi könyvtára kapcsán (1772) kiemelt, tudniillik azt, hogy a herceg szisztematikusan gyűjtötte „a janzenizmus iránti feltétlen szimpátia, valamint a mozgalom ellenségeinek műveit”. Minden bizonnyal igaz Ötvös Péter feltevése, miszerint a bécsi könyvtár teológiai gyűjteményének jelentős részét ezzel a szellemi áramlattal kapcsolatos munkák teszik ki, s hogy ez az birtoklás egyúttal a herceg érdeklődését is jelezte - ezért is voltak abban a könyvtárban, ahol a tulajdonos a legtöbbet tartózkodott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az újabban előkerült payerspachi könyvtár teológiai anyaga merőben más jellegű. Batthyány Károly József három eddig ismert könyvtárának (Bécs, Trautmannsdorf, Payerspach) anyagából nehéz lenne a herceg olvasmányműveltségét jellemezni, ahhoz szükség van olyan forrásokra is - neveltetése, tanulmányai, naplója, levelezése stb. - amely e hatalmas könyvanyag bizonyos részeit helyezik előtérbe. Mindaddig e három könyvtár anyaga csupán potenciális olvasmányként szerepelhet. A janzenizmus iránti érdeklődésére Ötvös Péter sem pusztán a könyvjegyzékek alapján mutat rá.

A főúri udvar funkcióváltásával, az előbbi értelemben vett könyvgyűjtő arisztokrata kialakulásával egyidejűleg ment végbe a könyvtárak nyelvi összetételének megváltozása is. E tekintetben is nagy különbség van a Kárpát-medence egyes régiói között. A hivatalos nyelvként a magyart használó Erdélyben a hazai nyomdatermékek többsége is már magyarul jelent meg, a református családok körében pedig a német nyelvvel szemben érthető fenntartások voltak. A művelődés hagyományos formáinak - részben kényszerű - megtartása a latin nyelv pozícióit erősítette. A külföldre menő diákok is ezen a nyelven kommunikáltak elsősorban az idegen országok egyetemén. Magyarországon a latin nyelv maradt a hivatalos nyelv, és ez a tény általában azt is jelentette, hogy a 18. század elején átlagosan szinte valamennyi társadalmi réteg olvasmányanyagában egy re-latinizálódás figyelhető meg.

A modernnek mondható arisztokrata könyvtárakban a német, de elsődlegesen a francia nyelvű könyvek megjelenése, illetve a 18. század közepére már számottevő jelenléte pontosan jelzi azt a tendenciát, hogy ennek a társadalmi rétegnek elsősorban a nyugat-magyarországi tagjai már más műveltségesszményt követtek. Eruditív ismeretszerzésük tartalmi arányai is egyértelműen világi irányba tolódtak el, a teoretikus felkészülés helyett a várható politikai, közéleti szerepre felkészült olvasót mutatják.

Az erdélyi főúri gyűjtemények közül a nyelvi és tartalmi arányok átalakulását a 18. század közepéig csupán II. Apafi Mihály (jegyzék: 1714), de elsősorban Bánffy Miklós (jegyzékek: 1734-1736) bibliotékája kapcsán regisztrálhatjuk. Azonban mindketten Bécsben töltötték életük egy részét, olvasmányízlésük kialakításában ez a környezet, illetve Bánffy Miklós németországi tanulmányai alapvető szerepet játszottak.

A magyarországi arisztokrácia számos tagjának ismerjük olvasmányait, de ezek közül a Thököly, a Balassa, a Bercsényi és a Forgách családtól fennmaradt dokumentumok mennyiségében ugyan nagyobb, de alapvetően történelem és jogi irányultságú, többségében latin nyelvű erudíciót mutatnak. A Szirmayak közül Szirmay András zempléni alispán, ítélőtáblai elnök az, akinek 1707-ből ránk maradt könyvjegyzéke korszerűbb műveltséget árul el tulajdonosáról. Politikaelméleti felkészültsége valóban színvonalas volt, s bár alapvetően latin nyelvű munkákból tájékozódott, a könyvtár tematikai összetétele már elméleti irányba tolódott el.

Ráday Pál péceli könyvtára a kálvinista főúr európai horizontú műveltségének szép bizonyítéka, az 1730-ban összeírt könyvek jegyzéke azonban még az olvasó és nem a gyűjtő Rádayt mutatja.

A Rákóczi család sárospataki könyvtára annak ellenére, hogy feltehetően a család egyik tagja sem olvasta az ott összegyűjtött valamennyi könyvet, még nem sorolható azok közé a könyvtárak közé, amelyet a fentiekben ismertetett gyűjtő szándék hozott létre. Ez a könyvtár az özvegy, s fiait is túlélő Lorántffy Zsuzsanna halála után a Református Kollégiumot gazdagította, s osztozott annak mostoha, hányatott sorsában. A család katolizált tagjai közül II. Rákóczi Ferenc műveltségét részletesen ismerjük. Nem csak neveltetését, de sárospataki, szerencsi, munkácsi, vöröskői könyvtárát is, továbbá azt az olvasmányanyagot is, amelyet emigrációja során gyűjtött össze, s vele volt haláláig. A hagyományosnak mondható főúri erudíció mellett a fejedelem és stratég Rákóczi modern német és francia nyelvű hadtudományi, politikai és történeti kultúrája, a *Vallomások* írójának elmélyült teológiai, elsősorban is janzenista műveltsége áll e jegyzékek tükrében előttünk.

Zrínyi Miklós a 17. század közepén egyedülállóan korszerű könyvtárat alakított ki magának Csáktornyan. Szinte valamennyi könyve fennmaradt, s ezeket végiglapozva biztosan állíthatjuk, hogy a költő, a hadvezér és a politikus Zrínyi olvasta is könyveit. Az olvasó Zrínyit tehát ismerjük, a gyűjtő Zrínyi pedig nem létezett. Fia, Ádám, akivel a család kihalt, művelt, jogképzett arisztokrata volt. Olvasmányai követték apja modern ízlését, s a leuveni egyetemi tanulmányok, továbbá bécsi tartózkodásainak idején beszerzett, főként német és francia nyelvű könyvei apja utódként mutatják be őt abban az értelemben is, hogy nem könyvgyűjteményt kívánt kialakítani, hanem műveltséget akart szerezni a könyvekből.

Hol ragadható meg tehát az a pillanat, amikor azt mondhatjuk: ez a könyvtár már a gyűjtő szenvedélyével összeállított gyűjtemény. Egységes kötésben reprezentatív teremben helyeztek el? Sajnos, a Batthyány család könyvtártörténetében a dokumentumok egy évszázados fehér foltot hagynak. Batthyány Boldizsár, Ferenc és a rekatolizáló Ádám németújvári könyvtárai viszonylag jól ismertek, de ezután csupán a már említett herceg Batthyány Károly József, illetve grófi ágon Batthyány (III.) Ádám könyvtára ismert a 18. század második feléből. Ez utóbbi könyvtárának jegyzéke is már francia fejléccet visel: „Catalogue des Livres qui se trouvent dans l'armoire de Msr. Le Comte Adam” („Az Ádám gróf szekrényében található könyvek katalógusa”). A kevés latin könyv mellett német, de főként francia olvasmányai voltak. A klasszikus római és görög szerzők is megvoltak francia nyelven.

Ha visszalapozunk a pottendorfi Nádasdy-, vagy a kismartoni és fraknoi Esterházy-könyvtárról írtakra, láthatjuk, hogy funkciójukat tekintve ezek a bibliotékák már nem tarthatók hagyományos udvari könyvtáraknak. Ha a tulajdonosok még nem is a kincsképzés eszközének gondolták a gyűjtemények kialakítását, e két esetben már a könyvtár használata szempontjából inkább gyűjtő, semmint olvasó possessorokkal állunk szemben.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az olvasmányműveltség és a könyvtörténet forrásainak vizsgálata a 17-18. század fordulóján a könyvgyűjtési és a könyvolvasási szokásokban jól jellemezhető változást mutat. Eszerint Magyarország akkori társadalmi rétegei, továbbá egyes földrajzi egységei nem tudták egységesen követni azokat a változásokat, amelyek a korszak nyugat-európai országaiban lezajlottak. Az olvasmányok, illetve a könyvtárak anyaga az arisztokrácia egyes családjai kivételével részben elavult, részben csak lassan tudta követni a európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, a kis- és köznemesi réteg olvasottságára e jelenség fokozottabban érvényes.

Ajánlott irodalom

Čičaj, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI-XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya)*. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.)

Köpeczi Béla: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.

Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 467-566.

Kristóf Ildikó: „Istenes könyvek - ördögös könyvek”. (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) In: *Népi kultúra - népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XVIII. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 67-104.

Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII-XVIII. század fordulóján*. In: *Emlékkönyv Keserű Bálint hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Jankovics József. JATE, Szeged, 1997. 257-274.

Monok István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI-XVII. században*. Café Babel 14 (1994) 4. sz. 59-68.

Segesváry Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Bp., 1992. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 4.)

Szakály Ferenc: *Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja*. Váradi György feljegyzőkönyve, 1630-1676. In: *Magyar Herold*. Forrásközlő családtörténeti és címertani évkönyv. 1. Szerk.: Kállay István. Bp., 1984. 262-278.

Tóth István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996.

-&-